Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

MARK OG MONTRE

MUSEERNE I RIBE AMT 1991

MARK OG MONTRE

ÅRBOG FOR KUNST- OG KULTURHISTORIE
Udgivet af Ribe Amts Museumsråd 1991

Redaktion: William Gerlius,
Svend Aage Knudsen og Jørgen Selmer.

Layoutidé: Mia Okkels IDD
Produktion: Rosendahl · Esbjerg

Eftertryk: Kun med forfatterens tilladelse

27. årgang

Udgivet med tilskud fra
Kulturministeriets tidsskriftsstøtte

ISSN 0105-0826

Illustration på forsiden:

Runestenen fra Malt sogn blev i foråret 1991 opsat i forhallen på renæssancehuset Sønderskov Hovedgård, hvor *Museet på Sønderskov* indrettes i disse år. Foto: Rita Fredsgaard.

Illustration på bagsiden:
Ribe Kunstmuseum set fra åen.
I 1991 blev museet 100 år. Begivenheden festligholdtes den 31. august. Foto: Poul Anker Nielsen.

Runestenen fra Malt sogn nu på museum

Af SVEND AAGE KNUDSEN

Runesten gemmer fortidsgåde. *Enestående fund af runesten ved Kongeåen, men runeforskerne står overfor et vanskeligt arbejde med tydningen.*

Således lød én af talrige avisoverskrifter i april måned 1987, da nyheden om fundet af den store runesten tæt ved Kongeåen blev kendt. Egnsmuseet og Nationalmuseets runolog Marie Stoklund blev vidne til en helt overvældende interesse fra pressen og offentligheden, som søgte eksakte forklaringer *»Hvad står der på stenen? og hvor gammel er den?«*

Men at de runologiske vanskeligheder og den videnskabelige diskussion skulle blive meget langvarig og endda endnu mere gådefuld end avisoverskrifterne lod ane; det kunne ingen dengang have forestillet sig. Samtidig blev vi belært om, at den almene viden om runologien efterlader både dyb respekt for videnskaben og den stiller samtidig høje krav til forenkling af et yderst vanskeligt emne.

Vi stod overfor en nyfunden runesten, hvis indskrift ikke umiddelbart lod sig oversætte og tolke. Og her kan den almene forståelse nogle gange slippe op. *»Jamen, hvert runetegn kan jo oversættes til vores alfabet – så kan det vel ikke være så svært, hvis man er runolog!«*. Dette er ikke en standard udtalelse, men den sammenfatter nok lidt af offentlighedens forventninger til sagkundskaben. Så hvilken »skuffelse« var det så ikke, da vi i månederne efter fundet måtte indse, at selv en bred kreds af specialister stod mere eller mindre uafklarede omkring indskriftens læsning og datering. Ja, der opstod vel direkte skepsis omkring indskriftens datering, hvilket også blev kørt igennem rotationspressen. Dette skal ikke misforståes, for museerne og kulturforskningen nyder bestemt godt af pressens interesse. Alligevel var dette et tilfælde, hvor den runologiske forskning blev stillet overfor alt for præcise spørgsmål, simpelthen fordi emnet og genstanden ikke egnede sig til disse hurtige og sammenfattende konklusioner.

Det skal ikke nægtes, at der i disse aprildage i 1987 opstod en uligevægtig tilstand, hvor fundet balancerede mellem sensation og en skeptisk på-

Fig. 1. Nationalmuseets runolog, museumsinspektør Marie Stoklund er mandag den 6. april 1987 gået igang med udlæsningen; stenkonservator Leif Vognsen medvirker. Museumsinspektør, arkæolog Sv. Aage Knudsen og en journalist ser afventende til. Foto A. Frandsen, Egnsmuseet.

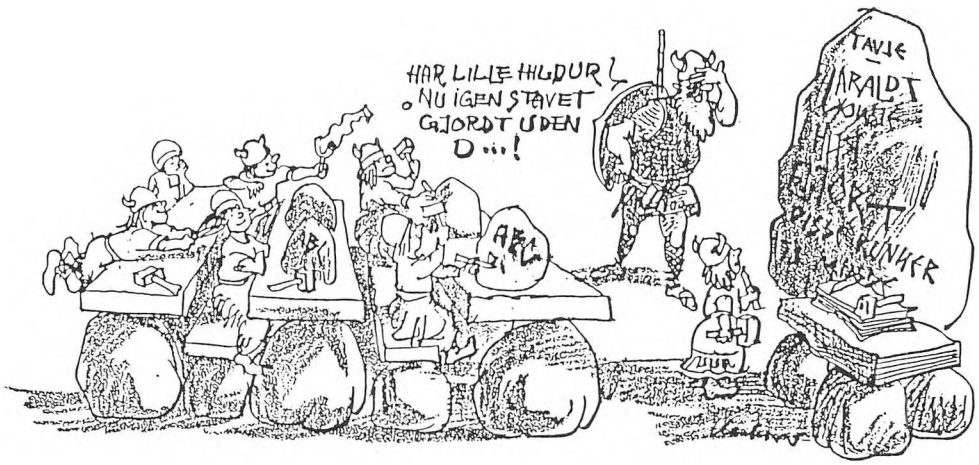

Fig. 2. Under overskriften »Runesten med stavefejl« sammenfattede dagbladet Vestkystens poet Rimus den 9. april 1987 nogle af Maltindskriftens problemer. Tegning i Vestkysten af Håkon Hesselager.

stand om muligheden for, at der var tale om en falsk runesten. Men samtidig blev det understreget, at nu måtte indskriften underkastes et indgående og måske endda et meget langvarigt studie.

Der er gået godt 4½ år siden fundet blev gjort og ikke mindst den runologiske diskussion har været ret omfattende, selv om en del af resultaterne endnu ikke foreligger på tryk. Men både danske, norske, svenske og tyske sprogforskere har arbejdet med indskriften og *Malt-stenen* har været på dagsordenen ved flere rune- og sproghistoriske konferencer, bl.a. ved et stort runesymposium i Norge i august 1990.[1]

I et indlæg ved dette møde udtaler Nationalmuseets runolog Marie Stoklund bl.a. »*. . .det er nu unødvendigt at diskutere for og imod indskriftens ægthed. Jeg håber, vi i stedet kan koncentrere os om de mange problemer, der ligger i den mærkelige helhed af billedfremstilling og indskrift, inklusiv futhark. Vi står overfor: vurdering af indskriftens art, datering og tolkning – i videste forstand*« og Marie Stoklund fortsætter »*Jeg tør kun pege på få sikre fragmenter af én for os uforståelig helhed; men der er ingen tvivl om, at Malt-stenen er et af de væsentligste nyfund fra de senere år*«. Og en anden af Marie Stoklunds konklusioner er »*. . .Maltstenen har et mystisk mytologisk indhold, beslægtet med ikke alene Edda . . ., men også med de sene urnordiske indskrifter . . . , derved skiller den sig ud fra alt, hvad der hidtil har været kendt fra dansk vikingetidstradition, når det gælder stenindskrifter*«.[2]

Der kan ikke herske tvivl om, at selve indskriften og stenrejsningen har frembudt opmærksomhed i hine tider i tidlig vikingetid; der har utvivlsomt også dengang været tale om et betydningsfuldt monument. Derfor må vi også tillade os at forvente, at indskriften videregiver væsentlige meddelelser – set med datidens normer. Eller i hvert fald har den eller de personer, som har skrevet indskriften tillagt tekstens indhold og selve handlingen en afgørende symbolsk betydning. Det må derfor være et runolo-

Fig. 3. Fundstedet ved Kongeåen set fra øst. ● markerer nedgravningsstedet ○ markerer stedet, hvor stenen lå efter bugseringen. Foto: Sv. Aa. Knudsen, Egnsmuseet.

gisk, historisk og et arkæologisk forskningsmål, at trænge ind bag indskriftens egentlige mening og de handlinger, der ligger bag den.

Nu hvor der trods alt er ret bred enighed om *Malt-indskriftens* datering mellem 800 og begyndelsen af 900-tallet, kan vi naturligvis begynde at fremdrage en række sammenlignende arkæologiske og historiske iagttagelser. Vi har endnu tilgode at få iværksat mere indgående arkæologiske undersøgelser i terrænet omkring fundstedet og i engterrænet ved Kongeåen. Her valgte museet at være lidt afventende, indtil den runologiske diskussion var kommet over den første anspændte nyhedsfase, hvor dateringsspørgsmålet og ægthedskriteriet endnu prægede udforskningen.

Fundstedet er markeret på hosstående kort, dels på et udsnit af *Videnskabernes Selskabs originale bordmålinger* fra 1801 og dels på et oversigtskort, hvor vi bemærker den strategiske lokalisering i forhold til de nord-sydgående vejdragninger og knudepunktet ved Kongeåen. Vi befinder os i den kilometerbrede smeltevandsdal *Kongeådalen* 5 km sydvest for Vejen og godt 1 km syd for de stejle skrænter ved Skibelund; erosionsskrænterne fra den sidste istids åbne smeltevandsdal, som grænser op til det højere beliggende bakkeøterræn.

Over en strækning på godt 2 km mellem Maltbæk Mark og Skibelund er der ialt 5 markante erosionskløfter, som skærer sig ned gennem den 20-25 meter høje øst-vestgående skrænt. Både topografiske kort fra slutningen af 1700-tallet og yngre kort bekræfter, at disse kløfter har været benyttet til datidens simple jordveje – hulvejene, som ydeligere har ædt sig ned i skrænterne. Kunne det ene vejspor ikke bruges, har det været muligt at søge til et af de andre vejspor.

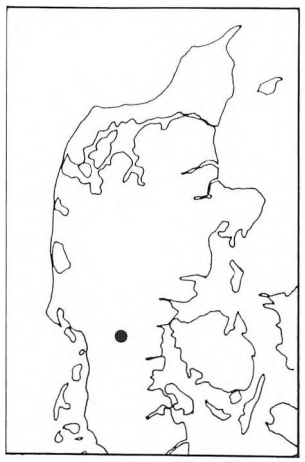

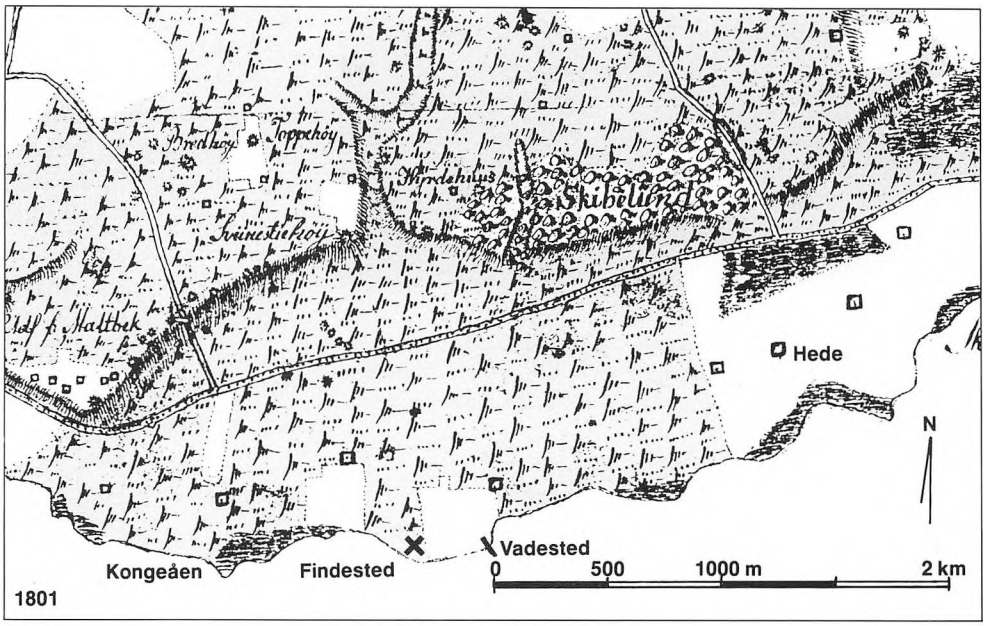

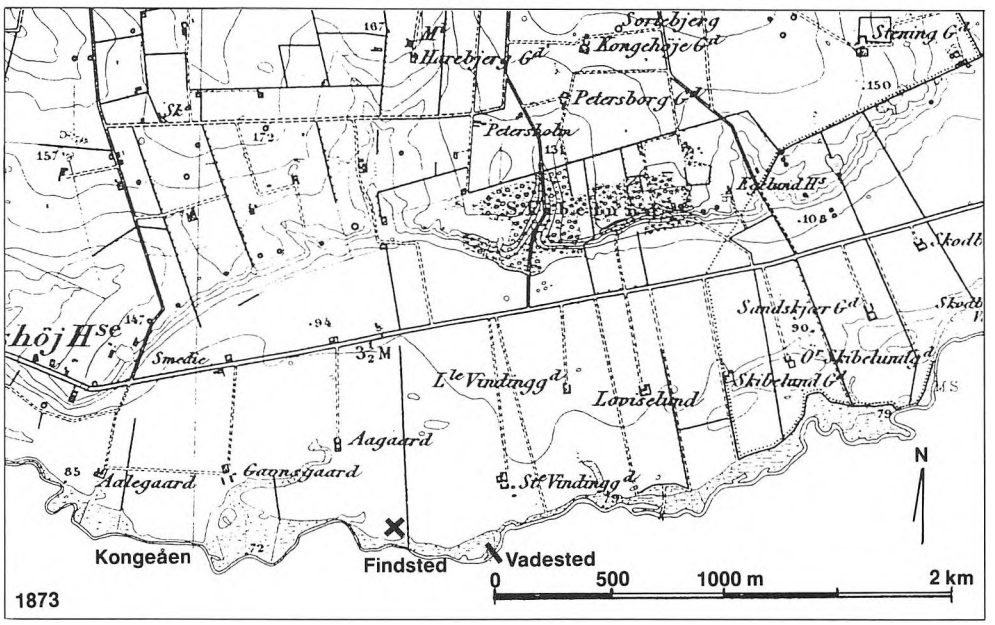

Fig. 4 og 5. Øverst et udsnit af »Videnskabernes Selskabs originale Bordmålinger« fra 1801 med markering af fundstedet i hedearealet mellem de nyudflyttede gårde.
Nederst er fundstedet og det omtalte vadested markeret på et udsnit af Generalstabens kort fra 1873. Kort i Geodætisk Institut. (G.I. A403/85).

Fig. 6. Udgravningsgrøft anlagt øst-vest på tværs af den næsten opfyldte slugt og hulvej ned til engen foran Kongeåen. Landmålerstok med 20 cm inddeling står ved vejsporets bund. Foto: Egnsmuseet.

Runestenen lå nedgravet på den sydlige del af Aagaardens mark på nordsiden af Kongeåen, ca. 70 meter fra selve åløbet og 15 meter fra den stejle, mere end 3 meter høje erosionsskrænt. Blot nogle få meter øst for fundstedet blev der ved den efterfølgende arkæologiske udgravning påvist en næsten udjævnet hulvej, som fører ned til engen foran Kongeåen.

Vi står overfor et af de sjældne tilfælde, hvor en runesten er fundet på dens oprindelige plads, ganske vist væltet og begravet i et dybt hul. Det er nærliggende at se placeringen af stenen i sammenhæng med de vejspor, som fra det bagvedliggende bakkeøterræn har ført ned til Kongeåen. Da åen, som jo næsten er en flod, utvivlsomt har været sejlbar i vikingetiden og langt op i middelalderen, kan man godt forestille sig, at stenen har været rejst ved et trafikalt knudepunkt, dels et vadested over åen og dels ved en ladeplads for den sejlende trafik mod vest til vadehavet.

Som det senere skal belyses, har runestenen tilsyneladende stået med indskriften vendt mod færdselen fra nord. Fundstedet ligger omkring 3,5 meter over åløbet, så man har haft et flot kik ud af Kongeådalen og man kan se flere kilometer op og ned ad ådalen. Man kan godt forestille sig, hvordan sejlende har kunnet bruge runestenen som landkendemærke – endda på flere kilometers afstand.

Der skal senere vendes tilbage til de topografiske og landskabelige forhold. Skal der her gisnes om forklaringen på væltningen af runestenen og nedgravningen af »dette hedenske monument«, bør det anføres, at englodderne nedenfor åskrænten i hvert fald tilbage til midten af 1600-tallet, til Chr. IV's matrikel, hedder *Munkeeng*. Navnet kan gå tilbage til 1400-tallet, hvor Biskop Kristjern i Ribe erhvervede *Abskowgarth,* en hovedgård i Askov, som hørte under Ribe Kapitel indtil reformationen.[3]

At kirken i middelalderen også interesserede sig for trafikken og havde et vågent øje for kontrollen med de store samfærdselsårer, er der mange belæg for i kilderne. »*Romavegr*« blev ikke kun benyttet af de talrige skarer af fattige pilgrimme, men også af fyrstelige personer. Her kan der ikke være tvivl om, at Ribes bispedømme har haft stor interesse i at beherske kontrollen med de nordlige afsnit af vadesteder og broer ved Kongeåen i den periode, hvor Slesvigbispen beherskede de vigtigste afsnit af hærvejen i Sønderjylland.

Hvis man endnu i tidlig kristen tid har haft kendskab til runeindskriftens indhold og samtidig har vidst, at det lille hoved til højre for runealfabetet kunne være et Tors-motiv, kan man godt forestille sig, at det var missionerende gejstlige, som har ønsket at nedlægge det hedenske monument – her ved deres egne marker og ved det strategisk vigtige vadested over Kongeåen.

Fundomstændighederne kræver en nærmere beskrivelse og fortolkning, både arkæologisk og topografisk. I en årrække havde gårdejer Hans Sørensen på St. Vindinggård og hans landbrugsmedhjælper Jens Chr. Jensen været generet af den

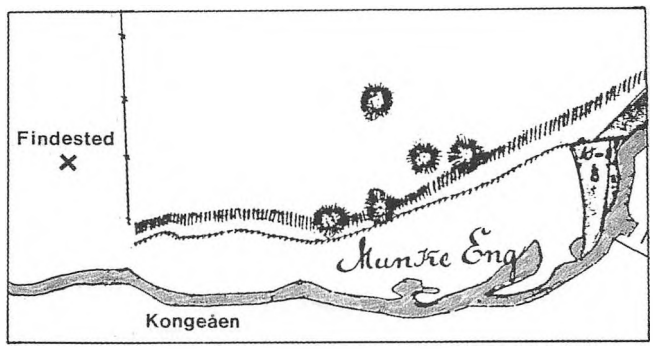

Fig. 7. Udsnit af udskiftningskortet over Askov bys jorder fra 1794, hvor engen ved Kongeåen har navnet Munke Eng. Nord herfor ses en gruppe gravhøje og vest for skelhegnet er der indlagt en signatur for runestens fundsted. Kort i Matrikelarkivets kortsamling.

store sten i marken. Da man overtog jorden på nabogården Aagaard, bevirkede dybdepløjning og pløjning af et bredere forland, at mulddækket over stenen blev tyndere og tyndere. I hvert fald bærer stenens højeste rygside fortsat mange tydelige spor at stød fra plovskær i form af rustlinier og furer skråt op over stenens »bagside«.

Det havde flere gange været på tale at få fjernet den store sten, så da man den 3. april 1987 alligevel havde en rendegraver til at grave højere oppe i marken, blev det besluttet, at nu skulle stenen graves op og »smides« ned over skrænten, på den uudnyttede eng foran Kongeåen. Føreren af rendegraveren Gert Nielsen blev vist ned til stedet. Endnu var der ikke tale om en runesten, men derimod om »en stor generende sten i marken«, selv om det da flere gange havde undret Jens Chr. Jensen, hvad den gjorde her i den ellers næsten stenfrie Kongeådal.

Med rendegraveren blev stenen gravet fri fra begge sider og den blev taget op i frontskovlen. Maskinen kunne dog ikke løfte den tonstunge sten, så Gert Nielsen valgte at skubbe den hen over terrænet. Herved virkede stenen nærmest som en »sneplov« og en jordvold hobede sig op foran stenen, som bevirkede, at den et par meter fra åskrænten rullede 180 grader rundt. Indskriftsiden blev herved synlig og Gert Nielsen standsede arbejdet og hidkaldte landbrugsmedhjælper Jens Chr. Jensen og derefter blev gårdejerne Tove og Hans Sørensen også hidkaldt. Hverken Gert Nielsen eller gårdens folk var i tvivl – der var gjort et usædvanligt fund.

Museet blev underrettet via sognepræst Agner Frandsen i Askov og sammen tog vi afsted på den første besigtigelse – det gav adskillige dybe sug i maven ved synet af den store sten og indskriften, det skal indrømmes. Allerede samme dags eftermiddag indgav museet fundanmeldelse til *Rigsantikvarens arkæologiske Sekretariat* på Nationalmuseet,[4] og i løbet af weekenden blev det også arrangeret, at museumsinspektør ved Nationalmuseets runologiske afdeling Marie Stoklund kom på besigtigelse mandag den 6. april.

Samtidig fik vi sikret, at der kom professionelle konservatorer tilstede fra Fælleskonserveringen i Ølgod, hvilket stenkonservator Leif Vognsen beretter om i den efterfølgende artikel. Det var netop så heldigt af hverken finderen eller gårdens folk havde foretaget en afrensning af stenen, så den lå endnu urørt med muldrester i indskriften. De første undersøgelser af stenen og påvisningen af eventuelle spor af bemaling beretter Leif Vognsen om, men det kan dog allerede her afsløres, at der ikke kunne dokumenteres selv de ringeste spor af farver i runeindskriften.

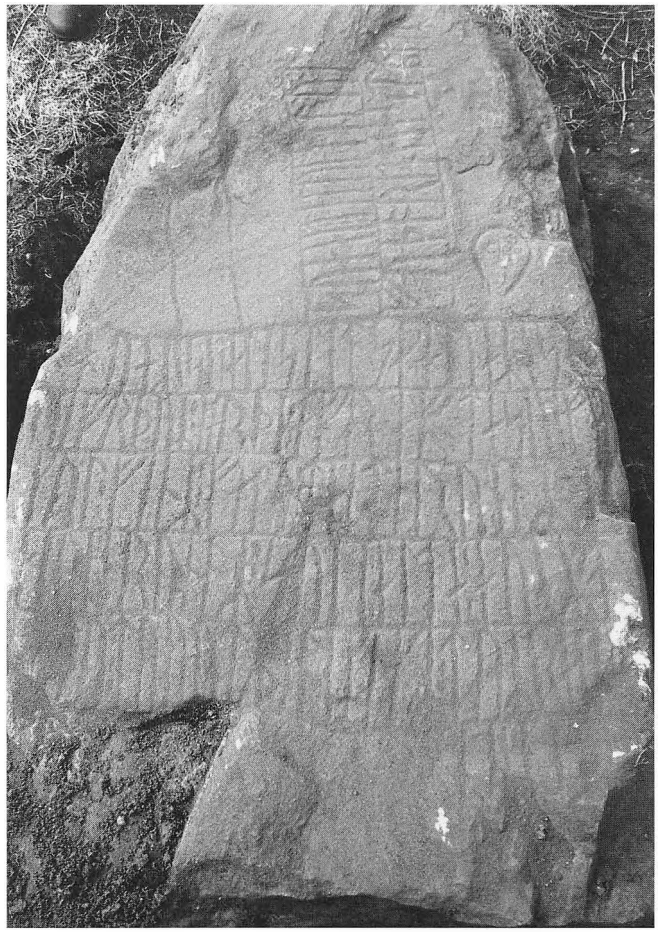

Fig. 8. Runestenen, som den tog sig ud umiddelbart efter fundet, uden afrensning af muldrester i indskriften. Foto: A. Frandsen, Egnsmuseet.

Den arkæologiske undersøgelse af selve fundstedet blev ledet af undertegnede med deltagelse af arkæologistuderende Ejvind Hertz og amatørarkæolog Valdemar Feddersen, samt enkelte andre fra museets arkæologigruppe, deriblandt »museets« fotograf, sognepræst Agner Frandsen. Undersøgelsen blev afsluttet den 10. april, samme dag, som runestenen efter anbefaling fra konservatorerne blev transporteret i magasin.

Vi måtte koncentrere den arkæologiske undersøgelse omkring selve opgravningsstedet. Gert Nielsen kunne oplyse, at han havde gravet fri omkring stenen og mulddækket var blevet fjernet inden han begyndte at løfte og bugsere med stenen. Han havde endvidere iagttaget, at den brede ende vendte mod syd og stenens spidse top pegede mod nord. Samtidig kunne han bekræfte, at stenen lå med rygsiden opad, hvilket rent fysisk også stemmer overens med, at der fortsat er tydelige furer og ruststreger, dér hvor ploven har ramt stenens højestliggende »ryg«.

Udgravningsfeltet omkring opgravningsstedet var 5×5 meter stort. Muldlaget blev afgravet til lidt under den lyse, rene undergrund, så nedgrav-

Fig. 9. Udgravningsfeltet omkring »stengraven« set mod sydøst; bag jordvolden ind mod skelhegnet er der anlagt et tværsnit gennem et gammelt hulvejsspor, amatørarkæolog Valdemar Feddersen står i bunden af søgegrøften. Runestenen ligger bag nivelleringsinstrumentet, i baggrunden anes Kongeåen og terrænet syd for åen.
Foto: A. Frandsen, Egnsmuseet.

ningssporene – de såkaldte fyldskifter – tydeligt kunne iagttages. Det var ret enkelt at adskille de forstyrrede fyldskifter fra de primære, de oprindelige nedgravningsspor – som i det følgende kaldes »stengraven«. Ved kombination af fladeafgravningen med lodrette snit igennem jordlagene, kunne der iagttages ialt tre faser, hvor man har gennemført en nedgravning og undergravning af stenen.

På trods af de sekundære forstyrrelser forårsaget af den maskinelle opgravning, var der bevaret forholdsvis meget af de oprindelige nedgravningsspor, som stod tydeligt aftegnet i forhold til den lyse undergrund af smeltevandssand. På grund af forstyrrelserne var det dog især i et dybere niveau, at man kunne iagttage en 2,6 meter lang og 2,4 meter bred rundagtig grube, hvori stenen har ligget nedgravet til lidt under pløjelagets dybde. Især i den dybeste og østlige del af stengraven var fylden en meget mørk og humusholdig muld med lyse, gråsorte sandlommer og partielt med mørkere aftegninger efter helt formuldede græs- og lyngtørv.

Først og fremmest gennem de lodrette snit kunne det iagttages, at nedgravningssporene ikke kunne være samtidige, selv om dette så i øvrigt ikke siger noget eksakt om de tre nedgravningsfasers indbyrdes tidsmæssig adskillelse.

Et standspor blev afdækket umiddelbart syd for stengraven. Det tegnede sig som et stort mørkt fyldskifte med et tværmål øst-vest på 90 cm og et tværmål nord-syd på 70 cm. Nedgravningens største dybde var 48 cm fra den afrensede udgravningsflade, hvilket vil sige ca. 75-80 cm fra den nutidige jordoverflade.

I den vestlige kant af gruben kunne der i det lodrette snit iagttages et yngre fyldskifte, et nedgravningsspor med en lysere fyld. Ved den efterfølgende tømning af gruben kunne det iagttages, hvorledes de østlige og sydlige sider var stejlere end nord- og vestsiderne.

Gruben må tolkes som et standspor efter den frigravede og opvæltede runesten. Både grubens størrelse og dybden modsvarer helt stenens nedre, afkantede »fodende«, som altså må have stået næsten fuldt jorddækket.

Gravesporet i grubens vestlige kant må sættes i forbindelse med runestenens frigravning, hvilket må have været nødvendigt for at vælte stenen ud af den dybe grube.

Et stolpehul blev afdækket umiddelbart syd for standsporet. Det var 35 cm i tværmål og blot 30 cm dybt (ca. 60-70 cm under nutidig jordoverflade). Hvorledes det skal kædes sammen med runestenen er ikke umiddelbart til at forklare, men det kan vel ikke udelukkes, at der har været rejst en slags galge i forbindelse med opsætningen af runestenen.

Sammenfatter vi de arkæologiske iagttagelser, ser det ud til, at runestenen har stået oprejst i et mere end 70 cm dybt standhul og tilsyneladende med indskriften vendende mod nord, væk fra Kongeåen, men mod de vejfarende, der ankom til vadestedet, måske en bro eller måske en ladeplads ved åen.

Engang i historisk tid er runestenen blevet frigravet og den væltes ud af standhullet. Her går vi ud fra, at den med det samme kommer til at ligge med indskriftssiden nedad. Ellers skulle man jo have gjort sig ulejlighed med at dreje den rundt, for dermed bevidst at skjule indskriften!

Hvorvidt stenen er blevet jordfæstet straks eller

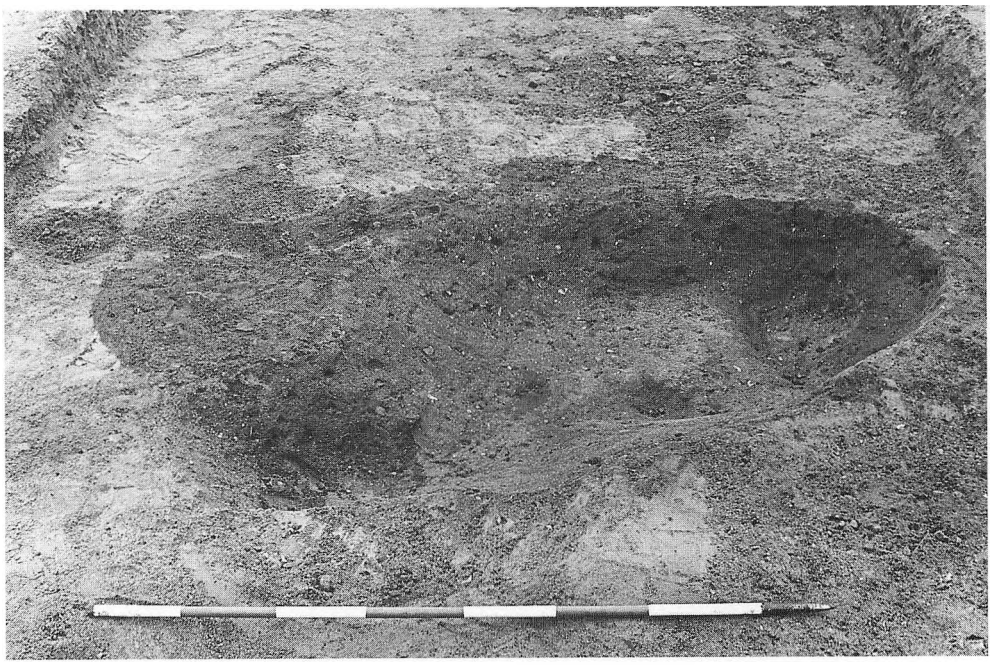

Fig. 10. Den frilagte »stengrav« set fra øst efter oprensning af forstyrrelserne fra rendegraveren. Landmålerstokkens spids peger imod nord. Til venstre i mellemgrunden, i kanten af »stengraven«, ses fyldskifterne efter standsporet og et stolpehul. Foto: Sv. Aa. Knudsen, Egnsmuseet.

først langt senere nedgraves, kan vi ikke sige med sikkerhed. Det er dog en nærliggende konklusion, at stenen har ligget på jordoverfladen i et ukendt tidsrum, med skjult indskrift. Dermed er erindringen om runeindskriften gået tabt, inden man i 1500 og 1600-tallet begynder at registrere disse monumenter til de store historiske og topografiske værker af bl.a. oldforskeren Ole Vorm.

Det er ikke til at sige med sikkerhed, men det kan meget vel have været under 1800-tallets markrydninger, at »begravelsen« finder sted; en undergravning og nedsænkning af stenen, som må gentages flere gange. Da Aagaard blev udflyttet fra Maltbæk i 1780'erne, opdyrkes ifølge ældre matrikelkort først et areal nærmest Kongeåen. Også her i 1800-tallet kan der for landmanden blot have været tale om en generende sten på marken, som ikke egnede sig til kløvning til kvader til bygningsformål og den lå for langt fra alfarvej, til at det var umagen værd at slå den til vejskærver.

Hulvejen umiddelbart øst for fundstedet ligger tæt ind til skellet mellem Askov og Malt bys jorder og blot 4 meter øst for stengraven og standsporet. Vejsporet kunne iagttages i terrænet som en svag sænkning, som står i forbindelse med en slugt, der fører ned til engarealet mellem erosionsskrænten og Kongeåens bred. Vi anlagde et øst-vestgående snit gennem slugten og i en dybde af godt 1,5 meter kunne vi se et dybtstående hulvejsspor. Jordtransport i forbindelse med nyere tids dyrkning havde efterhånden udjævnet det meste af slugten oppe i det dyrkede areal, men ind imod skelhegnet og ned mod åskrænten står sænkningen endnu ret markeret i terrænet.

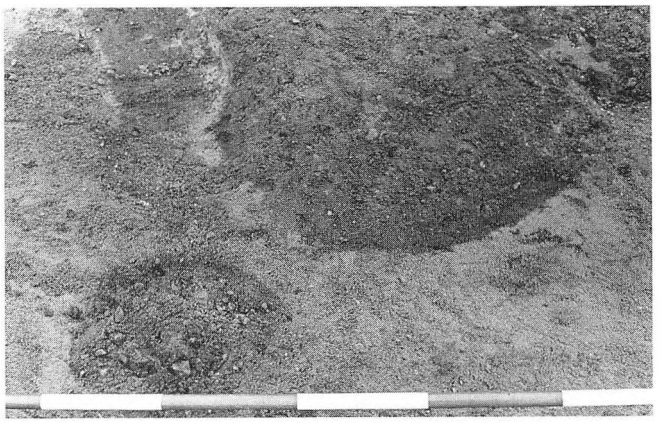

Fig. 10.2. De afrensede fyldskifter efter stolpehullet og standsporet, set fra syd. Foto: Egnsmuseet.

Runestenen er godt 2,5 meter høj, men hvis den har stået 60-70 cm dybt, har den synlige del kun været 1,8-1,9 meter høj. Efter fundet blev vægten udfra stenart og størrelse bedømt til omkring 3 tons, men vi fik senere mulighed for at få den på en brovægt i Vejen og den vejer eksakt 2,4 tons. Stenmaterialet er en rødlig gnejs med talrige grålige foliationsstriber, som på siderne danner en række lagdelinger i stenens lodrette retning.

Stenspejlet, hvorpå ristningen er udført, er en rødlig og fast stenstruktur af feldspat, men dette lag er forholdsvist tyndt, hvorfor langt hovedparten af runetegnene går igennem til næste lag, den mørkere gråblå lagstruktur af kvarts og glimmer. De mange lagdelinger ses især tydeligt på stenens lodrette smalsider, som har en række dybe revnedannelser. Ved forenden er et stort stykke brudt af; dette er tilsyneladende en gammel skade, som den har haft inden indskriften blev hugget. I hvert fald har skaden ikke berørt selve indskriften, idet man bemær-

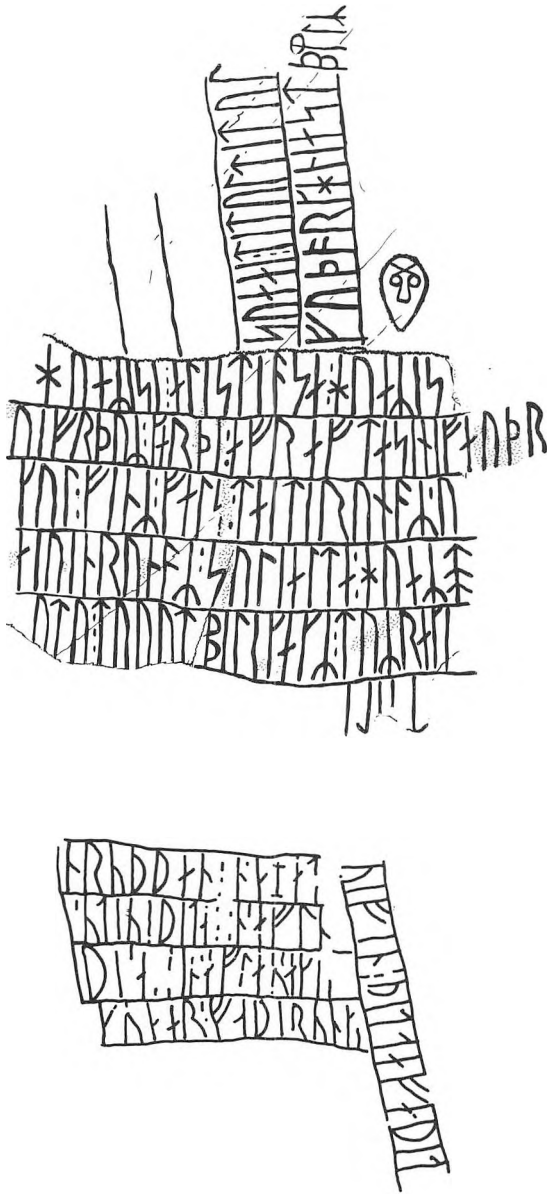

Fig. 11 og 12. Øverst Malt-indskriften og nederst Oklunda-indskriften fra Östergötland i Sverige. Der er en vis lighed i kompositionen af vandrette og lodrette runelinier. Tegn. Sv. Aa. Knudsen og Conny Petersson.

ker, at der er et frit, uudnyttet felt i venstre side under linie 5.

Indskriften består af to lodrette og seks vandrette linier, som alle er omgivet af rammestreger. En dyb oprindelig revne tværs over ristningsfladen er brugt som øvre rammestreg og adskiller dermed de to indskriftsafsnit. Ved siden af de to lodrette linier er der hugget yderligere to rammestreger, men disse linier er ikke benyttet.

Bortset fra den sidste korte linie læses alle linier fra venstre mod højre. Dette er meget forskelligt fra traditionen senere i vikingetiden. Normalt begynder man at læse nedefra og opefter på en vikingetidsrunesten, uanset om indskriften er opbygget i parallelle lodrette linjer, følger stenens kontur eller er opbygget i en slangeordning. Malt-indskriftens særprægede disponering har de nærmeste paralleller i en gruppe af tidlige svenske indskrifter fra 800-tallet. Her må især to indskrifter på fast grundfjeld i Östergötland fremhæves, dels Ingelstad-ristningen, men først og fremmest Oklunda-ristningen ved Östra Husby, som har en opbygning med fire vandrette og én lodret runelinie.

Det anvendte alfabet har runemesteren selv vist i den anden lodrette linie, det er den olddanske *normal-futhark*, opkaldt efter de første seks runer i alfabetet. Men selv om *futharken* kun har 16 tegn – hvor vores latinske alfabet har 28 bogstaver – så har der i vikingetidens alfabet ikke desto mindre været to a-runer og to r-runer. Samtidig er der andre tegn, som dækker mange lyde, hvilket kan give store problemer ved fortolkningen. Þ-runen betegner f.eks. en lyd svarende til th i det engelske *three* = tre.

Der er flere forskellige afvigelser fra »normerne«, som måske er med til at røbe noget om både datering og baggrund. Den ene af indskriftens a-runer har en form med bistavene siddende højt på hovedstaven (ᚫ) mod normalt midt på (ᚪ). Anvendelse af disse a-runer hører hjemme blandt de tidligste vikingetidsindskrifter. Endvidere bruges der foruden den normale n-rune (ᚾ) en form med ensidig bistav (ᚿ), en såkaldt kortkvistrune. Dette træk kendes fra enkelte nordjyske indskrifter, og man mener det skal forklares ved norsk indflydelse.

Hugningen af runerne er af høj kvalitet og udførelsen af de enkelte tegn virker sikker, selv om der ses en vis variation i udformningen af enkelte runetegn. Enkelte forskere har ment, at der muligvis kan være tale om to forskellige runeristere, som skulle have udført henholdsvis den lodrette og den vandrette indskrift.

Det er fra flere sider blevet fremhævet,[5] at det er et overraskende valg af stenmateriale til formålet, først og fremmest på grund af selve overfladen og brudlinierne. Denne indstilling kan godt være lidt svær at følge, når man ser på stenens monumentale form; den er regelmæssig proportioneret og den har en næsten bautaagtig form med den spidsende top. Efter afrensningen for jord og andre udtørrende humuspartikler, fremstår stenen samtidig i flotte rødlige og gråblå farvenuancer, partielt med større glinsende kvartskrystaller.

Det er ikke sikkert, at man i en så tidlig del af runestensepoken har valgt materiale alene ud fra nogle hugtekniske kvaliteter – det synes snarere som om stenens jævne ristningsflade og stenens totale form og størrelse har været afgørende. Først da runeme-

steren gik igang med indhugningen af indskriften gav materialet problemer. De revner og furer, der allerede var i stenen er indarbejdet i kompositionen, som når den øverste vandrette linie har udnyttet en markant, oprindelig revne som den øverste rammestreg. Men ser vi bort fra nogle tyndere tværgående revner fra højre mod venstre skråt ned over fladen, så står vi rent faktisk overfor en meget jævn og veldisponeret »skriveflade«.

Det ser ud til, at det først er under selve indhugningen af indskriften, at stenmaterialet nogle steder giver problemer. Når bunden af et runetegn er gået igennem lagdelingen mellem feldspatstrukturen og glimmer-kvartsmaterialet, er der partielt sket mindre afsprængninger og senere forvitringer, som i dag er med til at forstyrre helheden og læsningen af nogle enkelte tegn. Men har indskriften stået opmalet, har disse skader nok spillet mindre rolle dengang end de gør i dag. Endelig står vi jo her overfor et væsentligt spørgsmål – er den runekyndige, tekstforfatteren, den samme som hugger indskriften? Det behøver bestemt ikke at være tilfældet. Selve hugningen kan udmærket være udført af »håndværkeren« efter et forlæg malet på træ eller skind, hvorpå disponeringen og indholdet var fastlagt. Så var det runeristerens opgave, at få indskriftens komposition, linier og orddelinger til at passe med stenens »skriveflade«. At dette har voldt visse problemer, ses bl.a. i anden vandrette linie, hvor teksten fortsætter om på smalsiden. Også sidst i femte linie bliver pladsen trang og runetegnene presses meget sammen. Endelig skal vi erindre de to overskydende, ubeskrevne linier i den lodrette del af indskriften.

Det lille ansigt til højre for runealfabetet er udført i samme hugteknik som selve indskriften. Det er et pæreformet hoved med spids hage, som formodentlig antyder skæg. I panden er der et »kryds«, som udgår fra øjenlinierne og danner en hjelmagtig trekant. Det er et meget enkelt ansigtsbillede med øjne og næse udført i en sammenhængende mallelignende figur. Dette motiv er ret forskellig fra de maskefremstillinger, vi møder på yngre runestene. Mere primitive ansigtsfremstillinger kendes dog fra en del svenske runesten og vi kommer vel ikke uden om, at selve ansigtet minder en del om kristushovedet på den store Jellingsten.

Mest lighed er der næsten med nogle små menneskefremstillinger på de såkaldte »guldgubber« fra germansk jernalder. I al sin enkelhed giver *Malthovedet* nok ikke holdepunkter for en stilmæssig datering. Men at motiverne også har stor variation, ser vi tydeligt på Ribespændet, hvor to primitive fugleskikkelser pryder hjelmen på et mandsansigt med kraftigt tvedelt overskæg. Stig Jensen har overbevisende tolket motivet, som en afbildning af guden Odin og hans to ravne.

Netop det forhold, at det lille Malt-hoved er anbragt lige ved siden af runealfabetet, kan nok give anledning til at se en sammenhæng. Før Malt-indskriften dukkede op, var runealfabetet *futharken* i

*Fig. 13. Udsnit af den højre lodrette runelinie – de første fire tegn i runealfabetet »**futh**arken«. Fotograferet ved skråt kunstlys, Foto: Rita Fredsgaard.*

øvrigt kun belagt på Gørlevstenen, hvor den står sammen med to længere formler, der efter alt at dømme har med hedensk gravmagi at gøre, hvor futharken er den kraftigste af alle værne formler.[6]

Meget bemærkelsesværdig er også den særlige tredelte t-rune i slutningen af fjerde vandrette linie – det ligner mest af alt et lille juletræ. Dette tegn kendes ellers kun fra urnordisk tid, bl.a. på den såkaldte Sjællandsbrakteat – et hængesmykke af guld fra germansk jernalder. T-runen bærer krigsguden Tyrs navn, og den tredelte t-rune i Malt-indskriften kan tolkes som en påkaldelse af denne guddom. På den gotlandske Kylversten fra 400-tallet finder man side om side med runealfabetet en t-agtig rune i form af en hovedstav og seks bistave på venstre side og otte på højre side.

Udlæsningen af de enkelte runetegn har voldt visse vanskeligheder. Selv om indskriften som helhed er velbevaret, er der enkelte tegn, som ved udlæsningen løber sammen med stenens brudlinier, forvitringer og nyere skader, så disse runetegn kan læses forskelligt, helt afhængig af øjet, der ser.

Den første runologiske udlæsning blev foretaget af Marie Stoklund i april 1987. Denne læsning reviderede Marie Stoklund i juni 1988 ved en besigtigelse sammen med de svenske kollegaer, Helmer Gustavsen, Jan Paul Strid og Marit Åhlén. Endvidere har følgende andre foretaget deres egne udlæsninger; Karen Thuesen (Uppsala), Kurt Braunmüller (Hamborg), Hanne Rohde Hansen (Århus), Poul Erik Mørup (Vejen) samt Thomas Birkmann (Freiburg). Der er stort set enighed om den samlede læsning af indskriften. Men alligevel har det vist sig, at der er enkelte tegn, som man hverken hugteknisk eller sprogligt har været helt enige om. Derfor når de respektive forskere heller ikke frem til de samme udlægninger af oversættelsen.[7]

Med udgangspunkt i de forskellige udlæsninger har undertegnede i 1988 og igen i oktober 1991 foretaget en total kalkering af indskriften. Sammen med stenkonservator Leif Vognsen er der samtidig foretaget en fornyet analyse og revidering af læsningen af enkelte særlig problematiske runetegn. Vi har foretaget en hugteknisk undersøgelse og en undersøgelse med skiftende og fejende skrålyslægning. Det vil føre for vidt at nævne, hvor de respektive forskere læser de vanskelige tegn forskelligt. Men i hosstående gengivelser af udlæsningen, både udtegningen og i det optegnede fotografi, er der taget hensyn til de forskellige revisioner af læsningen. Vi mener nu, at der kun er et par enkelte steder, hvor man nok aldrig kan afgøre præcis, hvilket runetegn der har været tale om. Hvilke tegn det drejer sig om, skal kort omtales linie for linie (se fig. 17-19.):

Rune nr. 14 i linie 1 har været læst som et n-tegn, men der er helt ubetinget tale om et **a.**

Ved den nye undersøgelse kan vi også se, at der ikke er grundlag for at se rester af et i-tegn sidst i linie 1, og der er heller ikke spor af et deletegn. Det sidste ord må altså læses: ***huaRis.***

Ved de første udlæsninger havde man overset det sidste tegn i linie 2, rune nr. 28. Efter de nye læsninger, kan der ikke være tvivl om, at der var overset et **r**-tegn, hvor linien løber om på smalsiden af stenen. Både i tegnets bundprofil og i mikroskopi af stenpartiklerne ses tydelige spor af knuste mineralkorn i **r**-tegnet.

Fig. 14, 15 og 16.Det lille mandshoved på Maltstenen, til højre for runealfabetet; krydset i panden markerer måske en hjelm. Foto: Rita Fredsgaard. I midten et udsnit af hovedet på en lille guldgubbe fra Sorte Muld på Bornholm. Foto: Per Poulsen. Til højre udtegning af Kristusbilledet på den store Jelling-sten. Tegn. Thora Fisker/Moltke 1976.

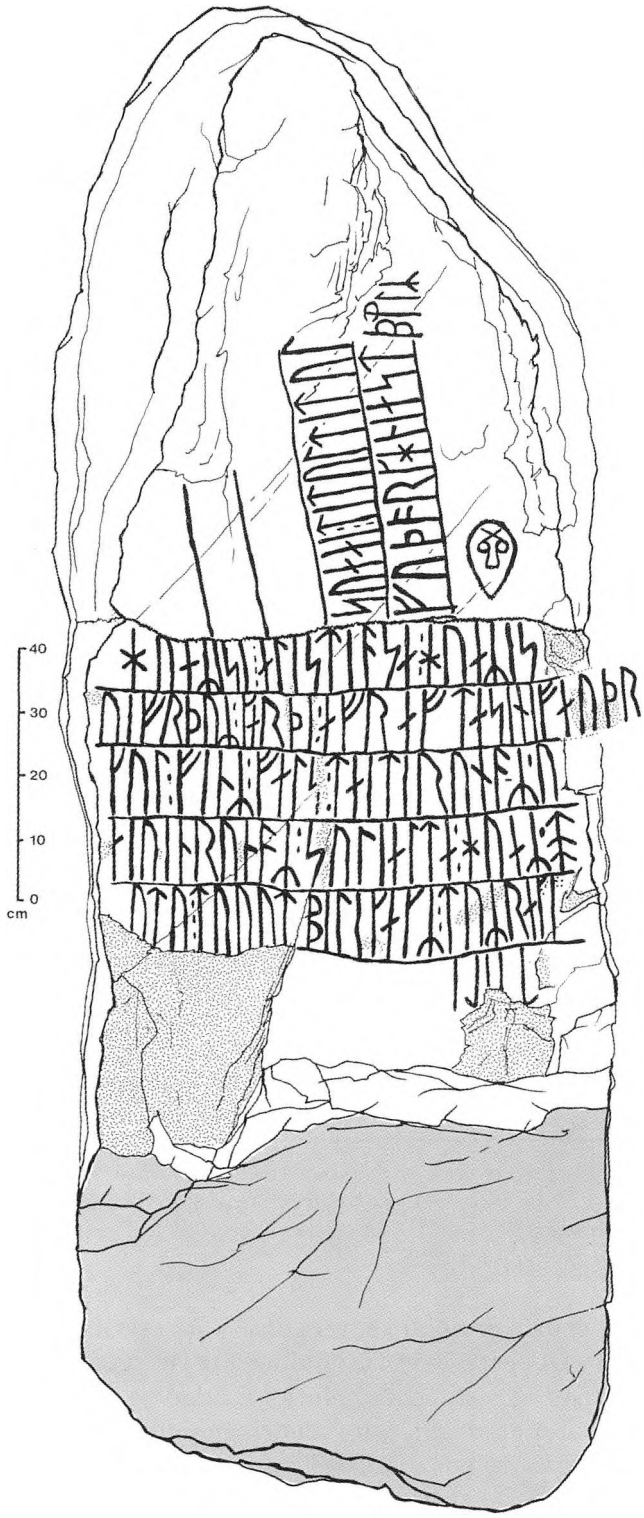

Fig. 17. Revideret læsning og udtegning af Malt-indskriften med skitsering af stenens strukturlinier og revner. Priksignaturerne angiver forvitrede og skadede stenpartier.
Tegn. Sv. Aage Knudsen, Egnsmuseet.

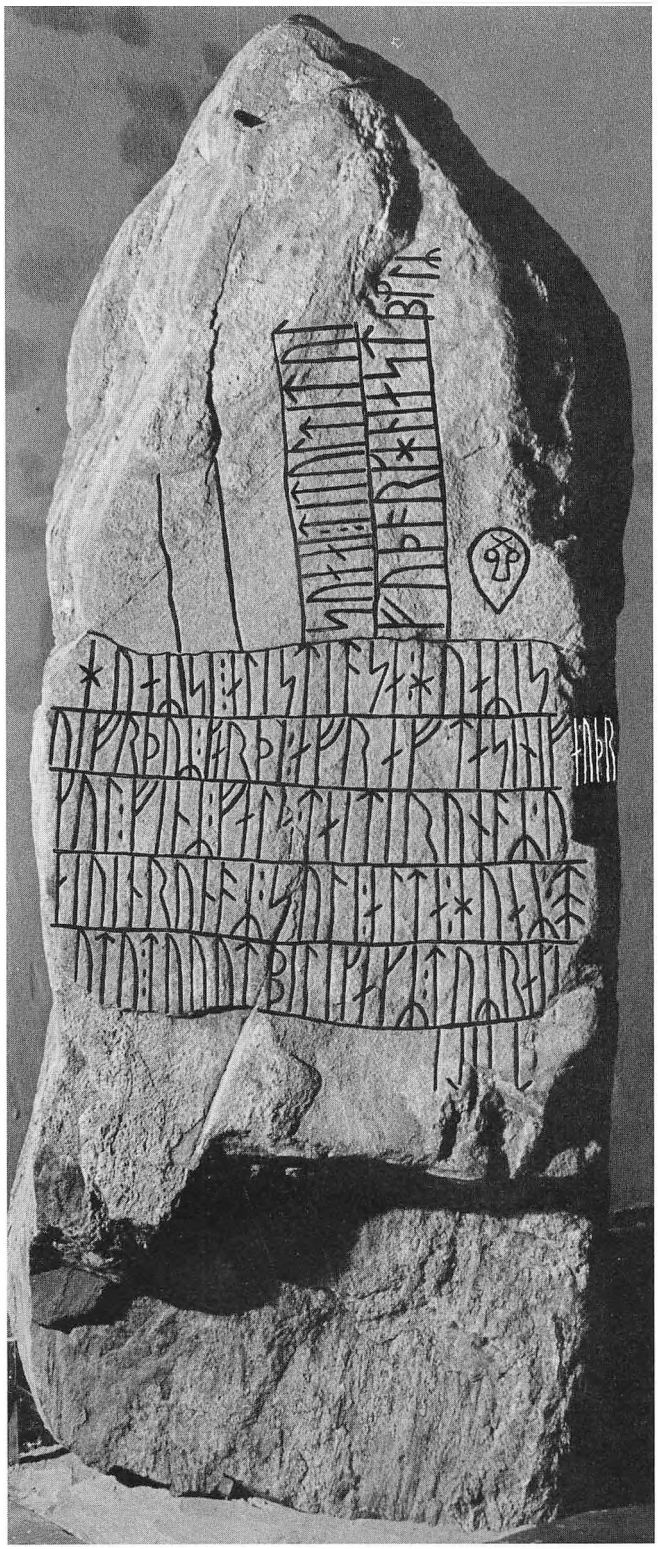

Fig. 18. Malt-runestenen fotograferet med skråt sidelys efter opsætningen på Sønderskov. Stenen hælder lidt bagud i forhold til hosstående plane tegning. Indskriften er optrukket.
Foto: A. Frandsen, Egnsmuseet.

Uanset, at der er runologer, som har anført, at det rent sprogligt er problematisk, kan der ikke herske tvivl om, at tegn nr. 11 i linie 3 enten er resterne af s-tegn eller en fejlristning, hvor hugningen er opgivet inden runetegnet blev helt færdigt. I mikroskopi og under skiftende skrålys kan der dog iagttages partielle spor af den højre lodrette stamme i et s-tegn, så der læses ***fals***. Andre har læst *fali*, men det må afvises efter de nye undersøgelser.

Det første tegn i linie 4 er skadet af gravemaskinens tænder, men der er utvivlsomt tale om et fragmenteret oralt a: ᚬ , hvor den venstre bistav er

gået tabt. Brudfladen er ny og den går dybere ned i feldspatstrukturen end den bevarede højre bistav. Enkelte har læst et skadet **k**-tegn, men det kan med den fornyede hugtekniske analyse afvises.

I linie 5 har runetegn nr. 14 både været læst som ét **i** og et oralt **a.** Der er helt ubetinget tale om et oralt **a:** ᚾ , selv om nogle har villet tolke bistaven, som en del af stenstrukturen. Da tegnet skal læses **a,** læses ordet **bilikakR.**

Runetegn nr. 22 og 23 i linie 5 er nok de mest problematiske, fordi slutningen af denne linie »presses« sammen på overgangen til en gammel brudflade. Ved den nye analyse mener vi, at tegnene igen læses **k** og **i,** men alligevel må tvivlen her komme til orde, idet bistaven/ene ligger i en fladeafskalning og det vil nok aldrig være muligt med sikkerhed at fastslå om der kan læses: **k i: raki, k l: rakl, i t: rait** eller **i l: rail.**

Endelig er der i linie 6 fortsat tvivl om læsningen af rune »nr. 2«, som enten kan være resterne af et **u-tegn** eller der kan være tale om to tætstillede **i-tegn,** så der læses **tuli** eller **tiili.** De fleste har dog tilsluttet sig læsningen **tuli,** uanset mere en halvdelen af **u**-tegnets top er forsvundet, som følge af en dyb og skarp nyere skade.

Malt-indskriften er af de længste indskrifter (153 tegn) vi kender fra Danmark. Indskriften har sprogligt og formmæssigt visse lighedspunkter med den svenske Rök-sten fra Östergötland, som med dens 766 runetegn er verdens længste runeindskrift. Men selv om Rök-stenen har været kendt fra skriftlige kilder helt tilbage til 1600-tallet, så er man efter mere end 130 års intensiv forskning endnu ikke nået frem til en fuldkommen oversættelse af den komplicerede sproglige fremstilling. (Se fig. 21).

Det er derfor også interessant, at flere runologer peger på en række sproglige paralleller til Sverige. For det er som sagt netop her, vi møder en gruppe tidlige og ikke særlig veldisponerede indskrifter på sten og i fast grundfjeld.

Men hvorfor er det så svært at oversætte Maltstenens indskrift – eller rettere nå til enighed om oversættelsen og tolkningen? Ja, sproget i datidens Danmark var praktisk talt identisk med resten af Norden inklusiv Island, så reelt set har man runologisk et kæmpestort sammenligningsmateriale. Samtidig er runer så flertydige i deres lydgengivelse, at næsten ethvert ord kan tolkes på mere end én måde, og vores viden
om datidens retskrivning er forholdsvis usikker. Endelig er der flere grammatiske former i Malt-indskriften, som ikke kendes fra andre samtidige indskrifter.

Som runologen Erik Moltke sammenfatter det, gengiver en runeindskrift på ingen måde det talte

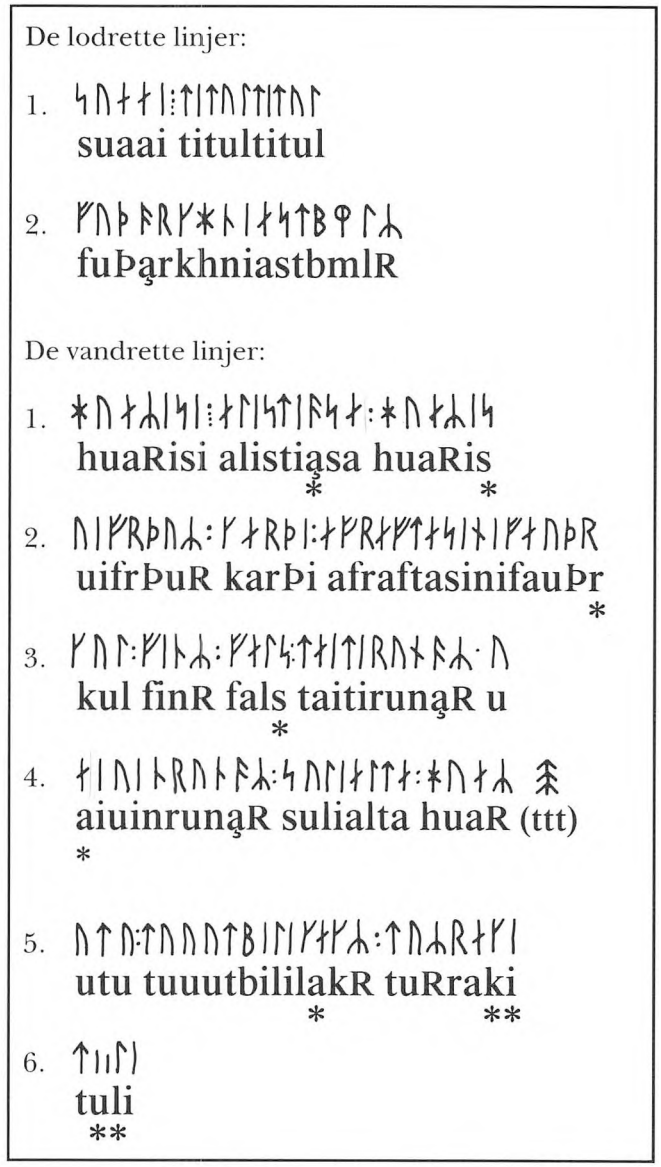

Fig. 19. Den reviderede udlæsning af Malt-indskriften, oktober 1991. De kommenterede »usikre« tegn er under oversættelsens bogstaver markeret med (*). Runetegnene er gengivet let forenklede. Tegn. Sv. Aage Knudsen.

sprog, men er holdt i et ret konservativt skriftsprog, som vort eget. »Normalt« oldnordisk var også et skriftsprog, som ligger milevidt fra datidig udtale. Det varer altid længe, før ændringer i det talte sprog giver sig udtryk i skriftsproget. Så selv om runologien ofte er henvist til at oversætte til »normalt« oldnordisk, er det ikke sikkert, at oversættelsen af den grund giver en meningsgivende tekst – først herefter starter alle problemerne med at forstå det enkelte ord og dets konkrete betydning i lige netop denne sammenhæng.

Derfor er der også adskillige runeindskrifter, som er praktisk talt ulæselige. Ja, der er ligefrem indskrifter, som indføjer små intelligensprøver – gåder og synonymbegreber – i teksten, så det bliver yderst vanskeligt at give en eksakt sproglig fortolkning. Her hører Malt-indskriften hjemme, hvilket jo er helt i kontrast til de mest almindelige danske

indskrifter med de helt enkle, ja næsten trivielle meddelelser: *»NN rejste denne sten efter MM«*. Dette er ellers en tradition, som går helt tilbage til Lægæst-indskriften på det ene guldhorn fra Gallehus.

Runologien er nok ikke det mest tilgængelige emne indenfor vores kulturhistoriske udforskning. Erik Moltke har udtalt, at *»En runolog er én, der udforsker og læser på en sten dét, der står – og ikke hvad han eller hun ønsker, der skal stå«*.[8]

Det vil da også føre for vidt at gå i detaljer med emnet runologi, hvorfor der henvises til et spændende værk *»Runerne i Danmark og deres oprindelse«* forfattet af dr.phil. Erik Moltke og udgivet på forlaget Forum i 1976. Der er tale om en alment forståelig bog, men alligevel også en saglig fremstilling om runer og danske runeindskrifter. I indledningsafsnittene er der en god gennemgang af runernes oprindelse, samt om udviklingen indenfor de tre runeperioder og deres alfabeter. Ønsker læseren at gå videre med emnet, indeholder bogen også en sammenfatning af runeforskningen i Danmark ledsaget af en fyldig litteraturliste.

Runerne er vel at mærke ganske almindelige bogstaver med ganske samme brug som vore latinske bogstavtegn. Runerne opstår antagelig i tiden efter Kristi fødsel; de ældste fund er fra omkring 100-200 e.Kr. Runeforskeren Erik Moltke påpeger, at det antagelig er det latinske alfabets store bogstaver, som er forbilledet for henved en tredjedel af runerne. Resten mener han, den ikke helt ubegavede runeopfinder selv har lavet. Gennem germansk jernalder og vikingetid var runerne det eneste skriftsprog, hvormed man kunne udtrykke sig. De latinske bogstaver var endnu noget fjernt og fremmed, som man sikkert kun lejlighedsvis har stiftet bekendtskab med. Omkring år 1000 begynder latinen dog for alvor at vinde frem, men først i 13-1400 årene blev runerne endelig helt fortrængt af de latinske skrifttegn.

Som alt andet både materielt, socialt og samfundsmæssigt skete der også i løbet af perioden en udvikling af runealfabetet – *futharken*. I urnordisk tid – gennem romersk og germansk jernalder – var der 24 tegn i alfabetet. Langt hovedparten af indskrifterne i denne periode kendes fra genstande af træ og ben, på smykker, våben og værktøj – men forekommer ikke som stenindskrifter i det nuværende Danmark.

I slutningen af germansk jernalder og for alvor i tidlig vikingetid ændres det gængse alfabet til 16 tegn – det alfabet som vi har på Malt-stenen og tilsvarende på en runesten fra Gørlev kirke på Sjælland, samt på enkelte løsgenstande, kamme og træstave.

De runologiske undersøgelser er endnu ikke nået til en fælles anerkendt udlægning og tolkning af indskriften, hvis en sådan da overhovedet nogensinde findes. Det vigtigste resultat af de godt fire års videnskabelige diskussion er dog, at der nu ser ud til at være skabt grobund for en bredere og mindre anspændt dialog end det indtryk de første to års udforskning efterlod.

Dette bidrag til Malt-indskriftens formidling kan ikke gå særlig detaljeret ind på den sproglige undersøgelse, de runografiske og de lydhistoriske studier. Der er tale om en videnskab, som kræver stort kendskab til det sammenlignende kildemateriale, til orddannelsesforhold, bøjning af ord, samt kendskab til det olddanske og oldnordiske sprogs betydningsmæssige forhold.

Hvor komplekst et fagsprog, der kan være tale om, kan dog næsten bedst forklares ved at henvise læseren til Karen Thuesens bog om Maltstenen, udgivet på Museum Tusculanums Forlag i 1990.

Den spændende og strengt saglige bog rummer også mere letlæselige og sammenfattende afsnit. Men vi må nok erkende, at det filologiske og runologiske fagsprog stiller store krav til læserens sproglige forkundskaber. Både den omtalte bog og adskillige af de foreliggende artikler om Malt-indskriften er helt ubetinget skrevet for en kreds af specialister og fagfolk. De forskellige læsninger og tolkninger foreligger endnu kun i få tilfælde på tryk,[7] men i det følgende bringes et lille udvalg af runologiske synspunkter, samt henholdsvis Karen Thuesens og Ottar Grønviks forslag til læsning og nudansk oversættelse af indskriften.

Marie Stoklund påpegede i 1987, at indskriften er påfaldende forskellig fra de almindeligvis meget traditionelt opbyggede danske runeindskrifter. Selv om Marie Stoklund i starten stillede sig noget skeptisk over for runeindskriftens ægthed, sendte hun samtidig materiale ud til mange sider og hun var med til at sætte den runologiske diskussion igang. Som hun selv udtrykker det i et endnu utrykt bidrag til runesymposiet i Valdres i 1990: *»Efter at jeg selv fortsat havde vendt og drejet problemerne, måtte jeg til sidst erkende, at jeg havde taget fejl i min første vurdering af Malt-stenen, og det fortsatte arbejde har i stigende grad overbevist mig om dens ægthed«*.[9]

I juni 1988 foretog Marie Stoklund sammen med de tre svenske kollegaer Helmer Gustavsen, Jan Strid og Marit Åhlén en ny undersøgelse og læsning af indskriften. Det blev på mange måder også et vendepunkt i forhold til det første års arbejde med indskriften og det førte til en nyvurdering af dateringen.

I forbindelse med afholdelsen af det store rune-

forskermøde i Norge i 1990 »*The Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions*« har Marie Stoklund i en afhandling beskrevet sin læsning og tolkning af de vigtigste dele af indskriften. Samtidig bliver man opmærksom på de utrolig mange steder, hvor teksten er flertydig, fordi Malt-indskriften i så høj grad adskiller sig fra det formelprægede. Der kan opstilles lange ordlister over gloser i Malt-indskriften og alligevel understreger Marie Stoklund, at der fortsat vil være en række tolkningsmuligheder. Flere ord og sammensætninger af ord kendes fra Edda-sammenhæng, og Marie Stoklund mener da også på linie med flere andre forskere, at det er i disse skjaldedigtes tekser, vi måske finder de bedste paralleller til det mytiske og mytologiske indhold i Malt-indskriften.

Ud fra et samlet indtryk af helheden, opbygningen på stenen, billedfremstillingen, futharken, runeformerne og for så vidt også ud fra indholdet i indskriften – i det omfang, den kan tolkes – er det Marie Stoklunds opfattelse, at vi står overfor en meget gammel indskrift; antagelig nogenlunde samtidig med runestenen fra Gørlev kirke på Sjælland (Gørlev 1) fra 800-årene, som har en næsten identisk futhark og bl.a. Malt-indskriftens femte linie har også en vis lighed med den berømte Gørlev-formel: »*Thjodvi rejste denne sten efter Odinkar. Futharken.* ***Þmkiiissssttiiilll.*** *Jeg satte runerne rigtigt*«[10].

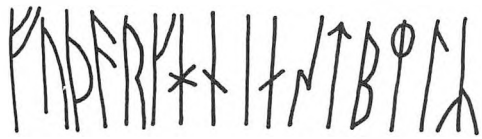

Karen Thuesen, lektor ved Uppsala Universitet, publicerede nogle foreløbige uddrag af sin læsning og tolkning af Malt-indskriften i Skalk nr. 2, 1988, hvortil der henvises. Endvidere har Karen Thuesen, som anført, mere indgående redegjort for den sproglige undersøgelse og den runologiske diskussion i bogen »Maltstenen« udgivet på Københavns Universitet i 1990.

Malt-indskriften præsenteres her på en og samme tid i en både »populær« og streng saglig afhandling, og fundet betegnes »*som et af de mest spændende danske runefund, et tidligt arbejde, hvis opsigtsvækkende hentydninger til nordisk mytologi og magi er uden sidestykke i den hjemlige runestenslitteratur, men til gengæld så meget mere betydningsfuld i et nordisk perspektiv*«.

Der er ingen grund til at gå ind på en række forklarende citater fra bogen, som bør læses som helhed.[11] Men i det følgende citeres de tre stadier af Karen Thuesens udlæsning og tolkning: den olddanske, den oldnordiske/ oldislandske og endelig den nudanske oversættelse. Det skal dog anføres, at indskriftens linieorden (1.-6.) følges i modsætning til Karen Thuesens tolkning af læseordenen, som bringes til sidst i en nudansk oversættelse.

Først den vandrette indskrift, omtrent linieret udskrevet på olddansk:

hwæR es i – æl(i)zti ąsa – hwær es si?
WifrøþR gærpi – »afr« æft a sin – i faup
KolfinnR fal i tæitirunąR
ok æwinrunąR sol i ældahwær. Tyr! Tyr! Tyr!
ut, ut, uuut BillingR Tyr (w)ræki
dul i!

Den nordiske oversættelse:

hverr es í – elzti ása – hver es *si?
Véfræðr gerði – »afr?« ept á sinn – ì *fǫuð
Kolfinnr fal i teitirúnar
ok ævinrúnar, sól i eldahver!, Tyr! Tyr! Tyr!
út, út, út, Billingr!, Týr reki
dul í!

Og endelig Karen Thuesens nudanske oversættelse:

Hvem er i et kar, som gnistrer?
Vifrød gjorde – »afr« efter sin oldefader – malingen i/heri
Kolfinn skjulte i(stenen)/heri morskabsruner og evighedsruner, »solen i ildkarret!«, Tyr! Tyr! Tyr!
ud, ud, ud, Billing. »Tyr drive fordølgelse heri/i (stenen)«.

I en friere tolkning af indskriftens læseorden, skelner Karen Thuesen mellem Mindeindskriften, gåden og besværgelsen, hvorefter hendes tolkning lyder:

Mindeindskriften:

Vifrød gjorde efter sin oldefader malingen i stenen. Kolfinn skjulte i stenen morskabsruner og evighedsruner.

Gåden:

»Hvem, den ældste af aserne, er i et kar, som gnistrer?«
»Solen i ildkarret!«

Besværgelsen:

»Tyr, Tyr, Tyr!!!« – ud, ud, ud, Billing!«
»Tyr drive fordølgelse i stenen«.

Den lodrette indskriftslinie tolker Karen Thuesen som en værneformel sammen med runealfabetet. Den lodrette linie har hun læst og oversat som følgende:

Olddansk: **swa: æi te dul, te dul!**
Oldnordisk: **svá: æi té dul, té dul!**
Nudansk: **»Således: giv evigt fordølgelse!, Giv evigt fordølgelse!«**

Karen Thuesen afslutter den spændende fremstilling med følgende ord: »*Selv om detaljer i den foreslåede tolkning skulle vise sig ikke at være bæredygtige, må Maltstenen derfor alligevel karakteriseres som et af de mest betydningsfulde danske runefund, der er gjort*«.

*Fig. 20. Udsnit af 2. vandrette linie: **uifrÞuR:**, en del af navnet Véfrøðr/Vifrød. Fotograferet indendørs med stærkt sidelys, som fremhæver runetegnenes profil. Foto: Rita Fredsgaard.*

Vignetten gengiver de to Thorshamre på Læborg-runestenen.

Ottar Grønvik, Dr. philos ved Universitetet i Oslo, holdt i juni 1989 en forelæsning i Reykjavik på Island om Maltstenen og i november 1990 holdt han en forelæsning i Det Norske Videnskabs-Akademi med titlen »Den nyfunne runestein fra Malt på Jylland – en religions-historisk vigtig innskrift fra omkring 900-tallet«.[12]

Han understreger, at ingen hidtil har været i stand til at finde en fuldkommen og præcis meningsdannende helhed i indskriften. Selv har han fremlagt et spændende forslag til en tolkning, som går ud på, at indskriften beretter om et hedensk gravølsrituale. I det følgende skal nogle af Ottar Grønviks synspunkter citeres.

Den lodrette linje ***suaai titul titul*** kan læses som norrøn (oldnordisk) ***svá á i titul titull*** »således har indskriften en indskrift i sig«. Denne indskrift inde i indskriften mener Ottar Grønvik er futharken – altså runealfabetet.

På spørgsmålet ***huaR is i?*** »Hvem er deri?« (i futharken) kommer svaret, i norrøn form *elzti ása* »den ældste af guderne«. På det gentagne spørgsmål mener Grønvik, at vi finder svaret i personnavnet i begyndelsen af anden linje uifrÞuR = ***wi-fr(i)ÞuR,*** norrøn ***Véfrøðr.*** Selv om dette er et personnavn, venter man efter konteksten en gudebetegnelse, så Grønvik antager at navnet står i dets oprindelige betydning og i Malt-indskriften fungerer som et gude-heiti, et poetisk ord for guden, som man havde rigeligt af i bl.a. skjaldedigtenes huskerim *»han som freder, beskytter helligstedet«*. Grønvik mener dermed, at indskriftens ***wi-friuÞR*** svarer til betydningen af Thors mindet på Rök-stenen i Sverige: *véa veri »helligstedets vokter«*. Altså er det guden Thor, der er tale om. Han påkaldes også i andre runesten fra vikingetiden, f.eks. på Glavendrup-stenen på Fyn, hvor der efter en forbandelse følger en Thor-vie-formel. Også på den langt yngre runesten fra Læborg møder vi Thors-dyrkelsen, men her i form af en indristet Thorshammer.

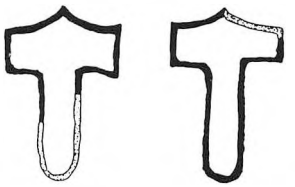

Det er velkendt, at futharken havde en beskytterfunktion i hedensk tid, ligesom det græske og latinske alfabet i gammel tid. Malt-indskriften fortæller med samtidens ord, hvordan man tænkte sig, at den har virket: Guddommen selv var deri. Grønviks følgeslutning er ret enkel, gudens navn er skjult i ***futharken,*** for alle gudenavnets bogstavtegn findes jo netop der. Ved at skrive datidens alfabet i en hedensk-religiøs kontekst, mener Grønvik, at man dermed påkaldte guden uden at synliggøre hans navn. ***Futharken*** kunne dermed fungere som en sakral løn-skrift. Hvis man kan tilslutte sig Grønviks indfaldsvinkel, er det vel også nærliggende at opfatte det lille hoved til højre for futharken som et billede af guden Thor.

Denne fremstillingsform med spørgsmål og svar i samme tekst finder man også i et religiøst læredigt som VafÞru nismál og også i indskriften på Rökstenen. Og Ottar Grønvik slutter *»det er den form, man bruger, når man skal give vigtige religiøse meddelelser«*.

Nu er det ikke meningen, at hele Ottar Grønviks bidrag skal citeres her, men der er dog en meget interessant indfaldsvinkel, som bør omtales. Det

drejer sig om ordet ***afr*** i anden linie, som Karen Thuesen og flere andre hidtil har ladet stå utolket.

Ottar Grønvik læser anden linie ***»(han) gjorde afr efter sin elskede far, Kolfinn«.*** Ordet ***afr*** bruges også i et sagadigt (Egils saga kapitel 43) om en slags drik. Efter Grønviks mening hænger ordet sammen med det gotiske *abr-s* »stærk, heftig«, norrøn ***afr(h)endr*** »(hånd)stærk« og skulle altså betyde »stærkt krydret øl«. Det er velkendt, at man krydrede øllet med visse bitterstoffer (særlig porse) for at give det en frisk smag, men først og fremmest for at gøre det holdbart. Øl der skulle opbevares i længere tid, f.eks. skibsøl, blev antagelig stærkere krydret og blev dermed mere holdbart, men også strammere i smagen.

Det er en fascinerende tolkning Grønvik kommer frem til, idet det samtidig slåes fast, at indskriftens sproglige form peger mod vestnorske, måske islandske sproglige forbindelser. Grønvik tilslutter sig således andre runologers konklusion, at Malt-indskriften er skrevet af fremmede, som kom fra et andet område, måske med skib op ad Kongeåen. Her er Kolfinns far omkommet, død, så de måtte begrave ham her. Gravøllet har de fejret med det bitterøl de havde med sig som skibsøl – en både besnærende og fantastisk tolkning, selv om den måske fortsat kan være svær at dokumentere runologisk.

Sammenfattende når Grønvik frem til følgende forslag til forklaring af indskriftens sammenhænge:

Første del forsikrer, at guddommen (Thor) er tilstede (i indskriften).

Anden del beretter, at Kolfinn lagde gravøllet til efter sin kære far, og at det blev overleveret ved »glædesruner og evighedsruner«.

Tredje del antyder en myte om den djærve helt (Thor), som angriber en jotun (jætte), antagelig *Hrungnir,* som i det norske skjaldekvad *Haustlong* fra omk. 900 kaldes *menneskenes glubske fjende«;* myten om ham, mener Grønvik passer godt ind i et hedensk gravølsritual.

Ottar Grønvik har sammenfattende oversat indskriften til følgende:

»Således har indskriften en indskrift i sig. Hvem er deri? (i futharken) – den ældste af guderne: Vefrødr (Thor). (Han) gjorde afr *(stærkt krydret øl)* ***efter sin elskede far. Kolfinn placerede deri*** *(i gravøllet)* ***glædesruner og evighedsruner*** *(evig gyldige runer).* ***Enhver mand blive stiv af frost, dækkes af islag*** *(ᛏ symbol for gudens nærvær).* ***Ud, ud, ud!.. Øjeblikkelig går den som er vanskelig at jage bort, ud som en tomsing«.***

Også Ottar Grønvik fremhæver, at indskriften har flere ligheder med Rökstenen fra Östergötland, både hvad angår indskriftens ordning, indhold og sprog. Grønvik peger på muligheden for, at det kan have været mænd fra Midt-Sverige, måske fra vikingebyen Birka, som har rejst stenen.

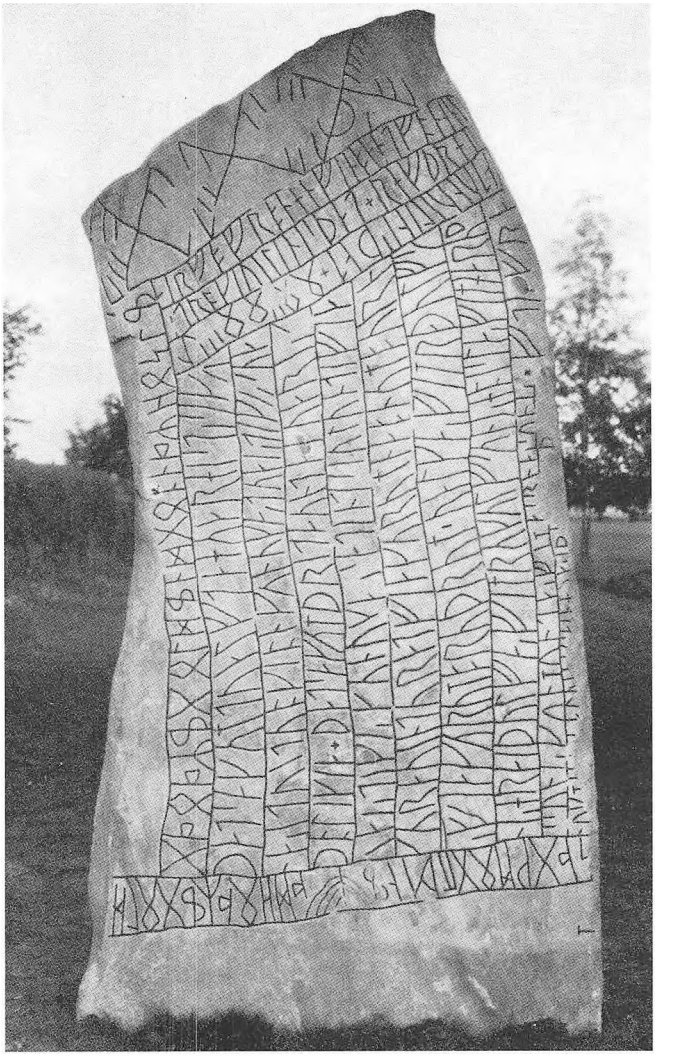

Fig. 21. Rök-stenen i Östergötland i Sverige; indskriften på »bagsiden« Indskriften dækker også smalsiderne og forsiden af stenen. Foto: Antikvariskt Topografiska Arkivet.

En afsluttende spændende iagttagelse er ordet ***titul*** i den venstre lodrette runelinie. Grønvik understreger, at dette ord bruges i middelalderen (i europæisk teminologi 800-1400) kun om indskriften på Jesu kors, f.eks. Mc. 15,26: *Et erat* titulus *causae eius inscriptus: Rex Iudaeorum.* Ved oversættelsen af dette tekststed bevares i vestgermansk altid ordet titul. Grønvik peger derfor på den sandsynlige forklaring, at de mennesker, som har rejst Maltstenen, har hørt kristne missionærer forkynde om Jesu lidelse og død. Det kan naturligvis ikke dokumenteres, men det er her værd at bemærke, at der allerede omkring 850 var en missionskirke i Ribe. Men selv er runeristeren upåvirket af denne forkyndelse, og han bruger i Malt-indskriften ordet om en hedensk gravskrift.

En række andre runologer og filologer har arbejdet med indskriften og har fremlagt deres forslag til oversættelse og fortolkning på tryk, i tale og i flere

endnu utrykte afhandlinger. Det vil føre for vidt at komme ind på alle i denne forbindelse. Enkelte bør dog nævnes, idet de på forskellig måde har bidraget til at opretholde interessen omkring udforskningen og flere af dem vil sikkert også i de kommende år publicere deres videnskabelige undersøgelser i forskellige sammenhænge.

En af de meget ivrige fortalere for Malt-indskriftens ægthed i 1987-88 diskussionen var bibliotekar og amatørfilolog Poul Erik Mørup i Vejen. I avisartikler og i et utrykt manuskript har Mørup bekræftet en stor viden om emnet, men om hans resultater også kan stå den strenge »prøve« hos de professionelle runologer, skal være usagt. Hans indgående interesse for studier i oldnordiske tekster og andre runeindskrifter fik i hvert fald nyt og uprøvet kildemateriale, da Malt-indskriften dukkede op. Allerede hurtigt efter fundet publicerede Mørup i en aviskronik et forslag til læsning og tolkning af indskriften, senere har han bearbejdet sit tydningsarbejde og fremlagt resultaterne i en artikel til museets planlagte bogudgivelse.

Blandt de professionelle forskere er professor Kurt Braunmüller ved Hamborgs Universitet en af de mere markante profiler. Ganske vist har han ikke tidligere beskæftiget sig specielt meget med runologien, men derimod har han et indgående kendskab til de nordiske sprogs udviklingshistorie. Ret beset var Kurt Braunmüller også den første forsker, blandt museets kontakter, som turde udtale sig om runestenens ægthed og allerede i 1987 kunne han fremlægge et forslag til oversættelse og et detaljeret tolkningsforslag i en utrykt videnskabelig afhandling. Denne kontakt med Kurt Braunmüller var udløst af den store presseomtale af fundet, og artiklen blev skrevet, medens der endnu rådede stor usikkerhed om Malt-stenens datering og ægthedskriteriet. Desværre kom den spændende afhandling til at ligge lidt længe »i skuffen« midt i al den øvrige diskussion, men nu bliver den publiceret i et tysk tidsskrift.

Ret tidligt efter fundet startede museet en indsamling af forskellige bidrag til en bog om fundet og naturligvis først og fremmest om indskriften, dens datering, læsning og tolkning. Professor Kurt Braunmüllers artikel var et af de eksakte bidrag, men samtidig også et meget videnskabspræget arbejde. Efterhånden som den runologiske diskussion udviklede sig i 1988 og 1989, måtte vi da også indse, at det ville blive meget svært for museet at gennemføre udgivelsen på de oprindelige vilkår. Vi havde slet ikke forestillet os, hvor store problemer emnet kom til at repræsentere både rent redaktionelt og formidlingsmæssigt.

Det, vi ret beset stod overfor, var flere meget saglige og videnskabelige afhandlinger, som var blevet til mere eller mindre uafhængig af hinanden. Da vores mål i virkeligheden var en almen publikation om fundet, begyndte det efterhånden at se lidt uoverskueligt ud. Den runologiske diskussion foregik på et helt andet og langt mere videnskabeligt plan, med en masse uafklarede spørgsmål – og det indrømmer vi, her måtte museet foreløbig stille bogudgivelsen i bero.[13]

Men vi har bestemt ikke opgivet tanken om, at få publiceret de forskellige runologiske forskningsbidrag i et samlet værk. Men på grundlag af de foreliggende utrykte afhandlinger og det allerede publicerede, kan vi nu 4½ år efter fundet også godt tillade at ønske en mere åben runologisk dialog. Derfor vil vi i 1992 forsøge at samle en bred kreds af danske og internationale runologer og filologer til et *Runemøde på Sønderskov,* med Malt-indskriftens problemer på dagsordenen. Et sådant møde vil forhåbentlig kunne resultere i nogle mere generelle konklusioner, som vi også kan bruge i den almene formidling i museets regi.

Fig. 22. Runestenenes indskrifter er hugget med mejsel og spidshammer. Her er det dog en romansk stenhugger, som er ved at bearbejde en dvadersten. Motiv fra o. 1200 i Gøl kirke. Tegn. Elna Møller.

Nu hvor den runologiske forskning har fundet et mere stabilt udgangspunkt for både datering og de sproglige og fortolkningsmæssige aspekter, bør arkæologien og de topografiske iagttagelser frem »af kulissen« igen.

Og der bør virkelig være noget at tage fat på, selv om vi nok ikke kan give reelle svar på de myter, som indskriften beretter om. Men det er ubestrideligt, at fundstedet og det omgivende terræn åbner muligheder for at gøre flere arkæologiske iagttagelser, som må kunne supplere det topografiske og måske også det bebyggelseshistoriske billede. Her skal vi i første omgang sammenfatte nogle topografiske overvejelser.

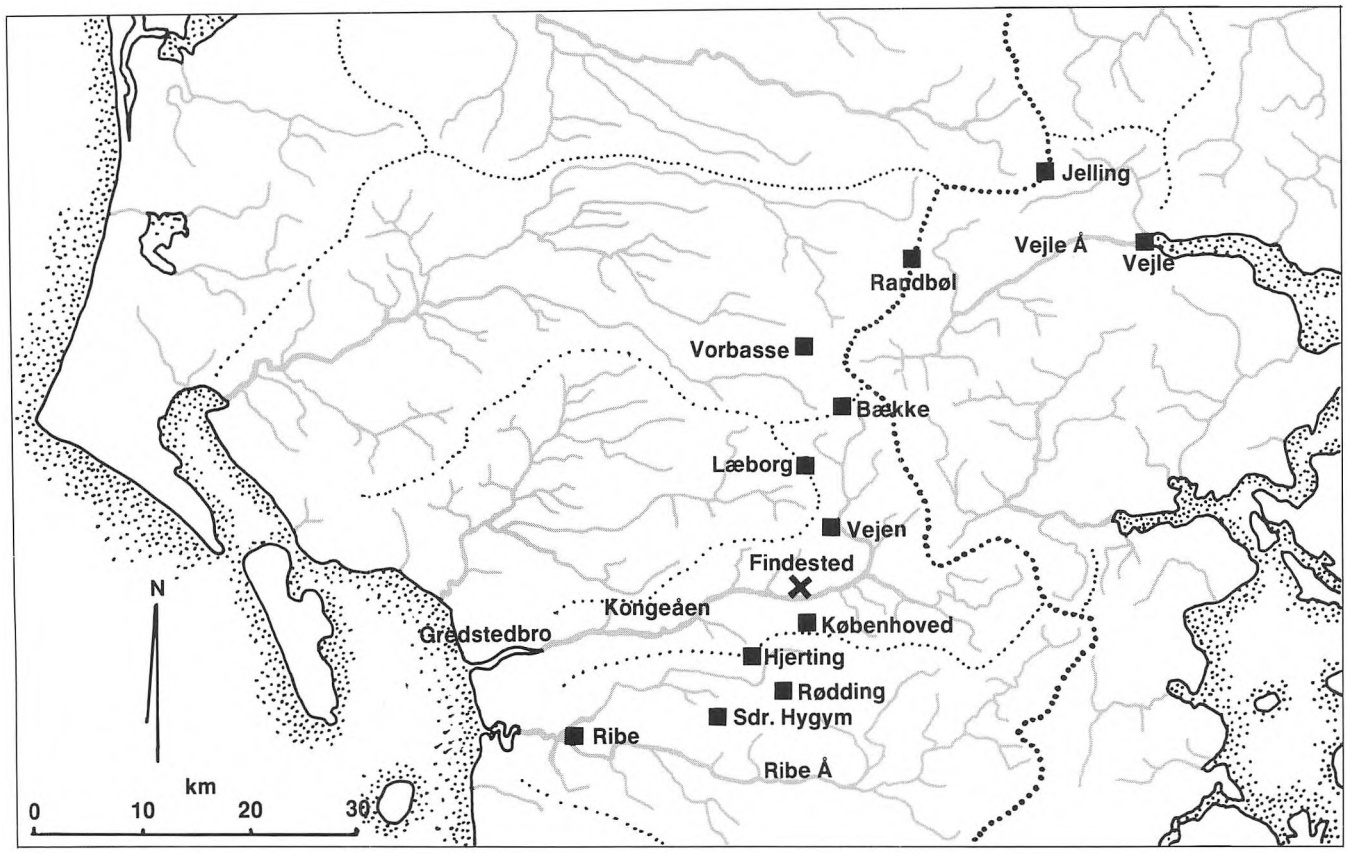

Fig. 23. Kort over Sydjylland med markering af Malt-stenens fundsted ved Kongeåen samt de øvrige lokaliteter, som omtales i teksten. Signaturen (.... og ....) angiver lokale vandskel og hovedvandskellet ned gennem Jylland. Kort bearbejdet efter Peter Bredsdorff 1973.

Hærvej og vadested er emner, som får ny næring ved fundet af Malt-stenen. Men også »vandvejen« ad Kongeåen må tages med i betragtning. Selv om det er forholdsvis få danske runesten, som er fundet på deres oprindelige plads, så er det dog almindelig anerkendt, at mange af disse monumenter har været rejst tæt ved datidens veje, vejknudepunkter, og tæt ved vadesteder og broer. De bedste eksempler på denne lokalisering møder vi dog i Sverige, her skal blot nævnes runestensbroen ved Lingsberg i Uppland. To runesten markerer hver side af en stenlagt vej, som flankeres af sten og pæle og leder ned til en træbro bygget over den fugtige eng og en å.

Som allerede anført må vi regne med, at Kongeåen har været sejlbar for mindre fartøjer. Her tænkes ikke specielt på de kendte krigsfartøjer fra f.eks. Ladbyskibsgraven eller handels- og krigsskibene fra skibsspærringen ved Skuldelev i Roskilde fjord. Selv om det er skibstyper, som fuldt bemandet stikker mindre end ½ meter, har de nok ikke været særlig lette at manøvrere med eller trække op ad et slyngende åløb, uanset Kongeåen jo ikke just er nogen bæk.

Men måske netop et fartøj som vrag 6 fra Skuldelev; et fartøj på blot 12 meters længde og 2,5 meter bred kan have været ideel som færge op ad mangedanske åer. Man kan forestille sig hvordan større fartøjer kan være nået op ad Kongeåen til Vilslev og Gredstedbro, hvorefter man har omladet en last og fortsat transporten med mindre både. Det er her et fartøj, som vrag 6 kunne komme på tale.

En sådan trafik får man også meget markant belyst ved de store gravpladser med bådgrave ved Vendel og Valsgärde nær Gamla Uppsala i Sverige. Her er rige høvdinge og storbønder i germansk jernalder blevet begravet i mindre klinkbyggede robåde, som har kunnet færdes på de svenske elve og søer.

Vi bør også bringe Gredstedbro-skibet i erindring igen. Mogens Bencard beretter om fundet i Mark & Montre 1967, om de »broplanker«, som kom til *Den*

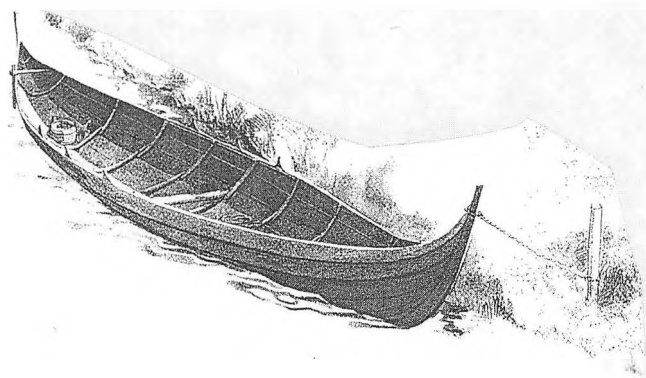

Fig. 23. Sejlads på Kongeåen og andre danske åer, f.eks. Ribe Å, er i vikingetiden utvivlsomt foregået i mindre rofartøjer. Tegn. Flemming Bau i »Ribes Vikinger« 1991.

antikvariske Samling i 1945, hvor de var blevet fundet ved en regulering af Kongeåen. Ved en fornyet undersøgelse i 1964 viste det sig, at der var tale om skibstømmer, bl.a. dele af et spant til et klinkbygget fartøj. Fartøjet kan have været 20-25 meter langt og på grundlag af konstruktionstræk og en kulstof-14 datering kan Gredstedbroskibet dateres til 5-600-tallet.

Skibelund er også et interessant stednavn i denne sammenhæng. Stednavneforskeren John Kousgård Sørensen har i en artikel om »Marknavne og arkæologi« fremhævet en række gamle naturnavne og marknavne, som i deres betydningsindhold kan knyttes til oldtidsminder. Mest nærliggende er nok navnene, som refererer til kendte oldtidsmindetyper, f.eks. dysser og stensatte skibssætninger *(Steensneche høygenn* i Stubberup sogn på Fyn). Kousgård Sørensen hæfter sig også ved navnematerialet, hvor skib indgår, f.eks. Skibsbjerg og *Skibsager* mener han må knyttes til skibssætninger. Derimod kan navne som *Skibsved* (Dalby sogn) sidestilles med *Skibelund.* Disse navneformer forklares undertiden om stednavne til lokaliteter, hvor man i lange tider har hentet materiale til skibsbygning. Henrik Becker-Christensen hæfter sig ved den mulighed, at stednavnet Skibelund måske i lige så høj grad kan antyde Kongeåens trafikale betydning, at sejlads hertil var mulig – til det stensatte vad og en ladeplads med tilknytning til samfundene både syd og nord for Kongeåen.

Hærvejen er et meget omfattende emne, som det vil føre for vidt at gå nærmere ind på her. Det handler både om de lokale veje mellem bebyggelserne og om oldtidens, vikingetidens og historisk tids hovedfærdselsåre langs Jyllands ryg. Der skal henvises til det spændende værk af Henrik Becker-Christensen: *Hærvejen i Sønderjylland,* hvor der sagligt og veldokumenteret redegøres for både kilderne og den omfattende forskningshistorie. Naturligvis er der også Hugo Matthiessens klassiske værk *Hærvejen.*

Det bekræftes af nyere vejhistoriske studier, at hærvejen ikke er én vej, men et strøg af parallelle vejdragninger. Det er dog yderst vanskeligt at tidsfæste gamle veje alene ud fra landskabelige og topografiske forhold. Men når man undtagelsesvis gør fund af broer og træbrolagte veje, som f.eks. den store vikingetidsbro over Vejle Å ved Ravning, åbner dette helt nye muligheder for at vurdere de omkringliggende spor af vejforløb.

På samme måde kan vi knytte runestenen og skibssætningen ved Bække-Klebækhøje, sammen med et strøg af fortidens vejlinier.

Og her får Malt-runestenens fundsted nu også stor betydning til lokalisering af et knudepunkt for samfærdselen i tidlig vikingetid. Det gælder den traditionelle »hovedvej« ned gennem Jylland, men også mødestedet mellem landevej og vandvej er som sagt meget nærliggende.

Et af middelalderens klassiske overgangssteder ved Kongeåen *(i tidlig middelalder Skoduborga Aa/ Skodborg Å)* lå ved det kongelige slot *Skodborghus* syd for Vejen. Lidt længere vest herfor kunne man endnu på gamle målebordsblade læse stednavnet »Vad«. Hærvejsforskningen ved Kongeåen har traditionelt hæftet sig meget ved dette vadested og vadet ved Søndergård syd for Plovstrup, som de centrale overgangssteder. Ser vi på resultaterne af de nyere vejhistoriske undersøgelser, som er gennemført f.eks. på Stevns, har man her over en strækning på blot 10 km påvist mindst 12 forskellige overgangssteder fra oldtiden, hvoraf flere har været i brug samtidig. Sådan har Kongeåen utvivlsomt også kunnet passeres adskillige steder.

I bogen om »Københoveds bysamfund« fra 1959 omtales et andet – og i denne forbindelse måske langt mere interessant vadested. Det ligger nemlig blot 300 meter øst for runestenens fundsted (fig. 4-5). På sydsiden har vadestedet været markeret af to rækker opretstående sten, som skjuler sig under grønsværen i Dallgårds eng. Haderslev museum besigtigede lokaliteten i 1973 og her kunne der i Kongeåens sydbrink iagttages to nedrammede pæle samt flere større sten. I selve åløbet ses endnu et strømfald, som markerer den stenede bund, hvor vadet er blevet efterfyldt med sten for at holde en lav vandstand. At der netop kan være tale om et meget gammelt vadested antydes også af to grupper oldtidshøje, som er registreret på hver sin side af Kongeåen tæt ved vadet.

Ser vi på fundstedet i forhold til Ribe, åbner dette vide perspektiver, for netop fra Københoved kan vejdragning nå Ribe over højdedraget via Rødding og Sønder Hygum ind mellem Ribe-Gram Å mod syd og Tved-Hjortvad Å mod nord. Med den betydning Ribe har haft handelsmæssigt, politisk og økonomisk i vikingetiden, kan man ikke lade være med at pege på en sammenhæng – og så bliver det ikke mindre interessant, når der fra runologisk side drages sproglige paralleller til Norge og det mellemsvenske område.

I forbindelse med vikingetidens primære bebyggelsesspor er der kun påvist ret få lokaliteter i den sydøstlige del af Ribe amt – et nyt fund ved korridoren mellem Vejen Mose og Vejen Å er dog dukket op i forbindelse med prøveudgravningerne til den kommende motorvej. Og lige syd for Kongeåen, umiddelbart syd for fundstedet har arkæologen og vikingetidsforskeren Leif Chr. Nielsen i sin tid påvist en vikingetidsbebyggelse mellem Kongeåen og landsbyen Københoved. Om stednavnet skal sættes i forbindelse med denne lokalitet er vel ikke utænkeligt.

Landsbyen Københoved (1478* *Købingho, Købinghoo*) ligger umiddelbart syd for Kongeåen og lige syd for fundstedet på den nordlige rand af Rødding bakkeø, som grænser op til den kilometerbredde smeltevandsslette ned mod åen.

Stednavneforskeren Kristian Hald og andre stednavneforskere har hæftet sig en del ved dette stednavn og også historikeren Henrik Becker-Christensen er inde på den tanke, at der her kan have været tale om en handelsplads for vareudveksling mellem den nord-sydgående og øst-vestgående færdsel.

Netop en del af vores købsteder har i deres navne bevaret mindet om, at de er gamle handelspladser. Det gælder først og fremmest den halve snes navne på endelsen -køb*ing*, samt det forsvundne sjællandske *Hoghakioping*. Den tidligste brug af dette navnemateriale knytter sig dog først og fremmest til sen vikingetid og tidlig middelalder. Kristian Hald mener, sammen med flere andre, at der er tale om et gammelt lån fra oldengelsk cieping, ceaping »handelsplads« eller det tilsvarende frisiske ord. Det oldnordiske *kaupangr* møder vi i flere norske bynavne, det er også det oprindelige navn for Trondheim.

Endelig skal vi ikke glemme den vigtige vikingetidslokalitet *Skiringsal*, nu Kaupang sydøst for Larvik i Sydnorge. På linie med Ribe, Hedeby og Birka, var Kaupang et blomstrende handelscentrum i 800-tallet.

Alt imedens museet har fulgt og deltaget i udforskningen af Malt-stenen, har vi også opretholdt en vis reservation overfor de runologiske diskussioner. Da ægthedskriterierne var vendt og drejet, blev Malt-runestenen i september 1989 erklæret for Danefæ, og det blev samtidig besluttet, at runestenen på grund af de mange revner og forvitringsskader skulle opsættes indendørs.

I de omhandlende år har museet været igennem en lang museumsfaglig etableringsproces, som et af landets yngste kulturhistoriske egnsmuseer. Da runestenen blev fundet i 1987 havde vi midlertidige lokaler i et nedlagt plejehjem i Vejen og der var endnu en del uklarheder omkring den permanente fysiske etablering. Restaureringen af renæssancehuset *Sønderskov* syd for Brørup var godt igang og i løbet af 1989 blev der opnået aftaler omkring museets indretning på den gamle herregård, hvor vi herefter flyttede ind i de museumsfaglige lokaler i sommeren 1990. Runestenen lå stadig i magasin, men da vi i sommeren 1991 kunne begynde at åbne mere fast for publikum, blev der truffet foranstaltninger til runestenens opsætning i Sønderskovs forhal.

Der er ingen tvivl om, at mange museumsgæster i disse år kommer til Sønderskov på baggrund af den store interesse omkring den aktuelle restaurering af renæssancehuset. Men efterhånden, som det er blevet kendt, at Malt-runestenen ikke længere er gemt af vejen i et magasin, har vi også kunnet registrere et stigende antal museumsgæster, som kommer her-

Fig. 25. Den 10. april 1987 blev Malt-runestenen transporteret i magasin, idet den lagdelte stenstruktur med de mange langsgående revner og forvitringsskaderne måtte forudsætte en indendørs opsætning. Foto: A. Frandsen, Egnsmuseet.

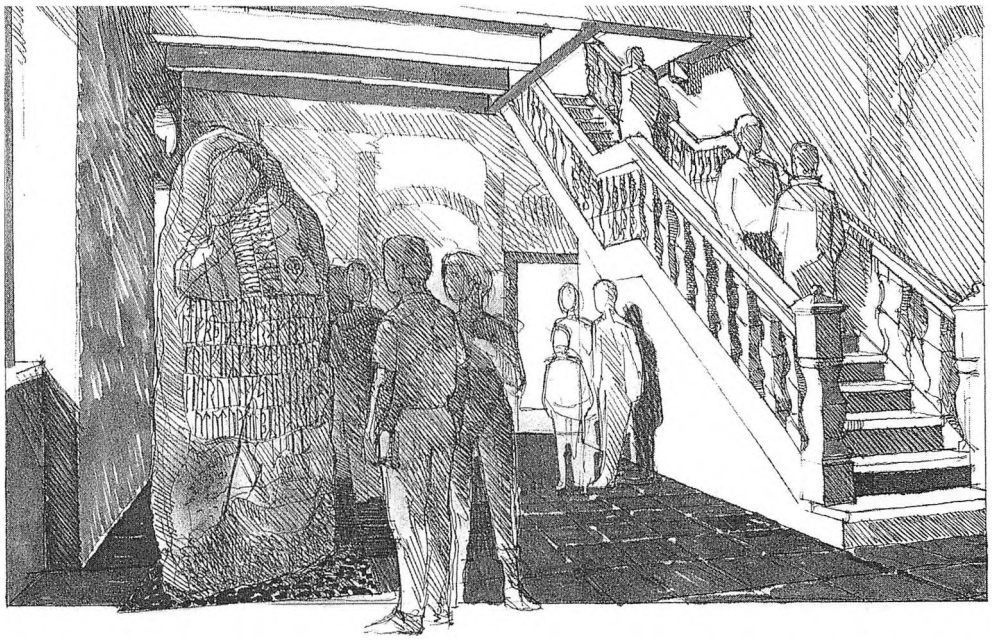

Fig. 26. I 1989 blev det besluttet at indrette »Egnsmuseum for Holsted, Brørup og Vejen kommuner« på herregårdshuset Sønderskov Hovedgård. Interiørtegningen viser Malt-runestenens projekterede plads i den højloftede forhal, hvor den herefter blev opsat i april måned 1991. Tegn. Arkitekt Thorkil Ebert.

til for at opleve dette særprægede og spændende stykke kulturhistorie. Vi opdager samtidig i al vor saglighed, at den almindelige gæst ligefrem finder det »morsomt« eller i hvert fald fascinerende, at »de lærde runeforskere her har fået noget at tænke over« – og det er sagt i den bedste mening. Runologien og arkæologien har mange uløste gåder og Malt-indskriften er et fint eksemplar af slagsen.

Svend Aage Knudsen, museumsinspektør, Museet på Sønderskov.

NOTER

1. »The Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions«.
2. Beretning fra de omtalte Symposium er endnu ikke trykt. Citaterne bringes med Marie Stoklunds tilladelse.
3. Ribe Kapitels Breve og Oluf Nielsen »Malt herred«, s.4 ff.
4. Museumssag: Egnsmuseet HBV j. nr. 169, Esbjerg Museum ESM j. nr. 1592, Nationalmuseet RAS j. nr. P 2022/87.
5. Se også Leif Vognsens artikel »En vandreblok på museum«.
6. Erik Moltke: »Runerne i Danmark«, 1976, s. 133.
7. Det er problematisk, at de enkelte forskere ikke er enige om læsningen. Vi håber, at læsningen gengivet fig. 17 og 19 vil danne grundlag for det videre arbejde med tolkningen.
8. Erik Moltke, 1976, s. 406.
9. Med tilladelse fra Marie Stoklund er der bragt uddrag fra det utrykte manuskript.
10. Erik Moltke, 1976, s. 125 f.
11. Karen Thuesens læsning er ikke i overensstemmelse med den anførte reviderede læsning, hvilket naturligvis får betydning for det referede tolkningsforslag.
12. Under redigeringen af artiklen udkom »Det norske Videnskaps Akademi Årbok 1990«, hvor Ottar Grønviks forelæsning er publiseret.
13. Omtale af de runologiske studier bygger dels på trykt litteratur om Malt-stenen og dels på utrykte artikler om Malt-indskriften. Citaterne giver dog ikke en fyldestgørende redegørelse for den runologiske diskussion.

VEJLEDENDE LITTERATUR

Birkmann, Th.: *Kann der neugefundene Runenstein von Malt eine Fälschung sein?* Utrykt manuskript, Freiburg 1988.

Braunmüller, Kurt.: *Første tydning og tolkning.* (Ikke trykt manuskript,) Hamborg 1988. En tysk version trykkes i Frühmittelalterlichen Studien 26, 1992.

Braunmüller, Kurt: *Mutmassungen zum Maltstein. Methodenkritische Anmerkungen zu runologischen Interpretationen.* Festskrift til Ottar Grønvik. Oslo 1991.

Becker-Christensen, Henrik: *Hærvejen i Sønderjylland.* 3. opl. 1986.

Grønvik, Ottar: *Den nyfunne runesteinen fra Malt i Jylland – en religionshistorisk viktig innskrift fra omkring 900.* Det Norske Videnskaps Akademi. Årbok 1990, Oslo 1991.

Hansen, Hanne Rohde: *Maltstenen. En nyfunden runesten.* Utrykt speciale ved Århus Universitet, 1988.

Jacobsen, Lis & Moltke Erik: *Danmarks Runeindskrifter.* København 1941-42.

Jensen, Stig: *Ribes Vikinger,* 1991.

Knudsen, Sv. Aa./Thuesen, Karen: *Omstridt runesten, Fundet/Tolkningen.* Skalk nr. 2, 1988.

Knudsen, Sv. Aa.: *Aagaard, Malt. Runesten.* Arkæologiske udgravninger i Danmark 1987, s. 183-184.

Moltke E.: *Runerne i Danmark og deres oprindelse.* Forlaget Forum, København 1976.

Mørup, Poul Erik: *En tydning af Ågårdrunestenen.* Kronik i Fyns Stiftstidende 22. april 1987.

Mørup, Poul Erik: *Runestenen fra Ågårds mark ved Kongeåen.* Utrykt manusskript, rev.udg. sept. 1991.

Stoklund, Marie: *Runer 1987. Malt runesten.* Arkæologiske udgravninger i Danmark 1987, s. 221-222.

Stoklund, Marie: *Maltstenen, En revurdering.* (Manusskript til The Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Valdres). Utrykt, København 1990.

Sørensen, John Kousgård: *Marknavne og arkæologi.* Navnestudier nr. 3. København 1964.

Thuesen, Karen: *Maltstenen. En runologisk undersøgelse af den sydjydske Maltindskrift.* Museum Tusculanums Forlag. København 1990.

En vandreblok på museum

Af Leif Vognsen

I foråret 1987 blev lederen af Konserveringscentret i Ølgod Elmer Fabech og undertegnede »stenmand« hidkaldt fra Egnsmuseet for Holsted-Brørup-Vejen, for at kigge på et arkæologisk fund »af dimensioner«; nemlig en over 2 meter høj og 3 tons tung runesten, som var fremdraget i brinken ved Kongeåen på ejendommen Ågårds jorde i Malt sogn. Her skulle vi bl.a. undersøge og vurdere fundets runeindskrift for bemaling og give en tilstandsvurdering af stenen. Der blev ikke fundet farvespor i runetegnene; men en eventuel bemaling kan dog meget let være gået tabt ved forvitringen. Det skønnedes som en uomgængelig nødvendig foranstaltning, at sikre runestenen mod yderligere nedbrydninger fra påvirkningerne i udendørsmiljøet (frost og surnedbør m.m.), og jeg foreslog den derfor flyttet indendørs til museets magasin, indtil en varig indendørsløsning kunne etableres i Egnsmuseets udstillinger.

Det følgende er først og fremmest et bidrag til en runestens historie, set i lyset af nogle materialemæssige og bevaringsfaglige aspekter.

Tilstedeværelsen af Malt-runestenen på lokaliteten, er med stenfaglige øjne interessant. Under den sidste istid blev der aflejret en del istransporterede stenblokke (vandreblokke) ved den østjyske israndslinie, der strækker sig fra grænsen lidt vest for Flensborg til Viborg, mere eller mindre gående lige nord-syd, hvor den efter et knæk fortsætter mod vest mellem Holstebro og Lemvig. En nærmere beskrivelse af istidernes forløb vil blive udeladt her, men man ved fra geologiske undersøgelser, at aflejringerne i området øst for findestedet i overvejende grad er stenblokke (ledeblokke) ført med isen fra Sverige (Dalarne).

Ser vi nærmere på bjergartstypen i Maltstenen viser det sig, at denne er identisk med aflejringerne ved israndslinien, hvorfor den med stor sandsynlighed i sidste instans også kommer derfra.

Det vil sige, at den må være blevet flyttet af mennesker eller aflejret i en tidligere istid. Første løsning synes meget sandsynlig, når man ser på landskabets dannelse i området. Stenen blev fundet på

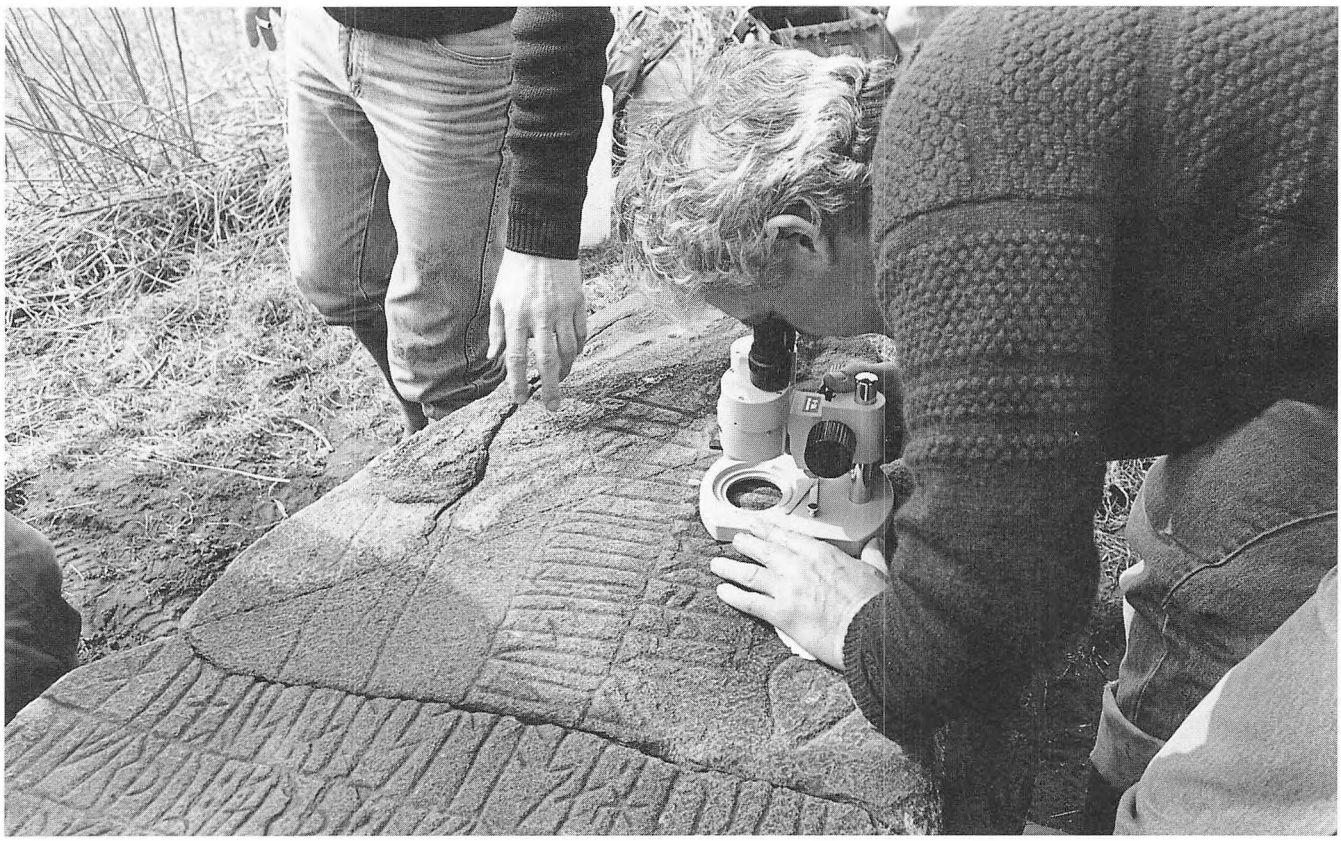

Fig. 1. Runestenen blev underkastet en grundig felt-mikroskopisk undersøgelse, dels for at påvise eventuelle spor af bemalinger og dels for at analysere indskriftens nedbrydningsspor, skader og forvitringer i indskriften. Foto: A. Frandsen, Egnsmuseet.

nordsiden af åbrinken ca. 15 meter fra den stejle skrænt ned mod Kongeåen, hvilket sammen med ovenstående leder tankerne hen på en transport opad det tilfrosne åløb med menneskekraft.

Dog skal man ikke ukritisk forkaste løsning to, da vi kender Tirslundstenen, ligeledes en vandreblok, der er resultatet af afsætning i et isfremstød med efterfølgende interstadial (varmetid). Så der må for Maltstenen gælde, at dens placering så »langt« vest for hovedopholdslinien enten er et tilsvarende fænomen som Tirslundstenen, eller det skyldes en af mennesker udført transport.

Ser vi på nogle af de historiske aspekter, ja så tyder meget på, at der allerede i vikingetiden har været en del trafikaktivitet nogle få kilometer fra lokaliteten ved Ågård, nemlig den over 1000 år gamle færdselsåre, Hærvejen, der passerer området i nord-syd mellem Læborg-bakkeøen krydsende Kongeåen og over Skodborg-knuden. Langs denne findes mange forhistoriske mindesmærker, runesten og gravpladser, som kan fortælle os om en vis sammenhæng mellem forekomsten af stenmaterialer, landskabet og benyttelsen af naturlige ressourcer i området. Vi kender tillige til, at man fra vikingetiden og op gennem middelalderen, har anvendt store stenblokke hentet i nærheden til kirkebyggeri (kampesten og kvadersten). At der har været brug for store mængder sten af en vis størrelse, som følge af byggeaktiviteten, siger sig selv. Dette skal ses i lyset af, at man selv i det stenfattige Vestjylland finder mange bygninger, hvor vandreblokke er blevet anvendt, som nødvendigvis må være hentet på østkysten i et ikke ringe omfang. Geologisk set repræsenterer disse bygningsværker en stor stensamling fra de nordiske landes grundfjelde.

Her rejser der sig en række spørgsmål, bl.a. hvorfor har Maltstenen undgået en udkløvning til kvader? Har Maltstenen allerede inden middelalderens byggeaktiviteter stået som en hedensk mindesten, og indtil for 4½ år siden været totalt ukendt, fordi den har været fuldstændigt begravet i jorden? Er stenmaterialet så »dårligt«, at den ikke egner sig til udkløvning og tilhugning?

Nogle af disse spørgsmål kan muligvis ud fra de materialemæssige forhold afdække runestenens »liv«; medens de historiske faktorer må overlades til arkæologerne, historikerne og runologerne.

Lad os se på stenblokkens egnethed for bearbejdning til f.eks. kvadersten eller runesten. På fundtidspunktet i 1987 fremtrådte Maltstenen med en del tydelige skader jævnt fordelt på fladerne. Disse skader kan iagttages i form af stik, sprængninger og åbne revnedannelser, der antagelig er forårsaget af dels de klimatiske påvirkninger i istiden og dels tryk- og stødpåvirkninger ved transporten i

Fig. 2. Efter miskroskopianalyser er konservator Elmer Fabech fra Konserveringscentret i Ølgod gået igang med en let afvaskning af Maltstenens indskrift. Museumsinspektør Sv. Aage Knudsen ser til. Foto: A. Frandsen, Egnsmuseet.

isen. Man kan tænke sig, at disse skader er af et omfang, der gjorde den uanvendelig som byggesten.

På trods af de store skader endte stenen som runesten. På de indmejslede runetegn ses det, at runeristeren må have stået med et meget dårligt materiale stillet til sin disposition, idet han nøje har ladet runebåndsinddelingen styre af skadernes karakter, omfang og placering.

Det ses ved de 4 lodrette rammestreger, hvoraf der »kun« er indmejslet 2 runerader, samt mandshovedet i den højre del, antagelig fordi stenens aktuelle tilstand i venstre del ikke var holdbar nok til formålet. Ligeledes må runeristeren ved de vandrette runerande følge stenens skavanker (skader). Det ses bl.a. yderst til højre i anden runerække, hvor et par runetegn er indmejslet i brudfladen fra et kantafslag (tidlig skade). I den nederste del af runeindskriften ved den 5. runerække følger rammen også en »gammel« skade, bl.a. den bugtede bundrammestreg, der i venstre side tydelig viser, at bjergarten mangler et større parti. Ved de nederste 4 runetegn er bundrammestregen slet ikke udført, grundet stenens høje nedbrydningskarakter på dette sted. Man

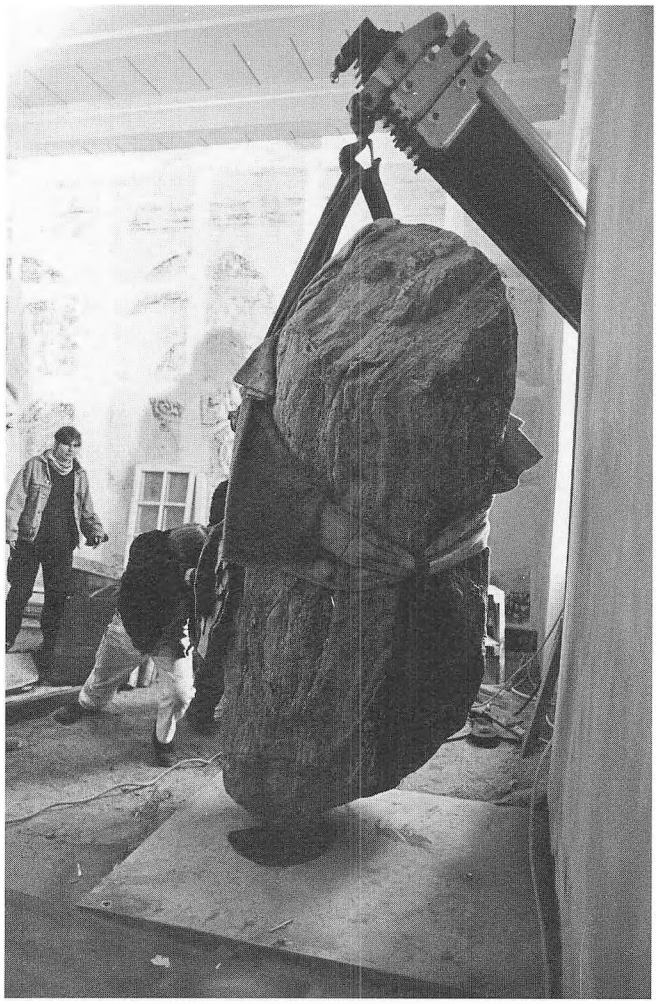

Fig. 3. Den 30. april var en meget spændende dag; her blev Maltrunestenen bragt på plads i forhallen på Sønderskov. En vinduesramme var taget ud og der var forberedt et fundament i rustfrit stål. Med en specialkran blev den tonstunge runesten langsomt sat på plads og understøttet. Foto: A. Frandsen, Egnsmuseet.

kan godt i dag, udfra et huggeteknisk kendskab, forestille sig runeristerens dilemma, hvis indskriften skulle have været udført efter datidens traditioner med lodrette eller slyngende runebånd, som vi kender fra andre runesten i Danmark. Stenens tilstand kan have betinget, at runeristeren har måttet tage sig en »kunstnerisk frihed« med hensyn til gældende tradition – men her kan en tidlig datering også have spillet en rolle, som Svend Aage Knudsen har berørt det.

Ved undersøgelse af runeindskriftens teknik både i forskellige belysninger og undersøgelser i et feltmikroskop, fremtræder der en vis uoverensstemmelse i risteteknikken (huggeteknik og tegnfordeling), idet runeraden med 16 tegns futharken (lodrette runebånd II) er udført i en fed og rummelig mejselsstil, medens de øvrige runetegn er indmejslet i en spinkel og stivere stil, samt spatieret i en uensartet tegnsætning. Dette forhold kunne tyde på, at vi har med 2 runeristere at gøre, og at runeskriftsforlægget med futharken, kan være udført af »mester«; medens den øvrige tekst er udført af en »menig«. Rammestregerne synes udført af samme person (mester?).

Vanskelighederne melder sig om en mulig datering af runestenen på baggrund af de materialemæssige og teknologiske iagttagelser, – derfor kan kun de fremtidige undersøgelser omkring disse emner, sideløbende med de historiske undersøgelser, måske komme en afklaring nærmere om Maltstenens tilblivelse. For ser vi på områdets øvrige forhistoriske stens materialekvalitet og datering, adskiller Maltstenen sig udfra disse mindesmærker, både alders- og indholdsmæssigt, samt på stenkvaliteten.

Bjergarten som runestenen er udført i er en lagdelt gnejs med mange forvitringsskader ved overfladen, og er bl.a. udfra de konserveringsfaglige kriterier ikke egnet til en varig udendørs placering. Det blev derfor tidligt besluttet, at stenen skulle opsættes i forhallen på Sønderskov. Den store runesten indgår nu i museets samlinger, og er dets største klenodie. Forinden er stenen dog blevet underkastet en grundig konservering på Stenkonserveringen i Gram, hvilket var nødvendigt, da de mange års placering i jordlaget ved Kongeåen har forårsaget skadespåvirkninger. Efter konserveringen fremtræder stenmaterialet (gnejsen) med tydelige og karakteristiske striber og farvespil. Ligesom de uheldige og skræmmende stødspor fra gravemaskinen, påført ved fremdragelsen i 1987, nu helt er fjernet.

Runestenens nuværende opsætning i museets forhal var ikke uden forudgående betænkeligheder og problemer, idet stenens mål og vægt besværliggjorde en simpel, let løsning. Alene det forhold, at stenen var lejret liggende på en specialkonstrueret vogn og skulle fra slotsgården og ind gennem hoveddøren til forhallen gav mange problemer. Indenfor skulle stenen så frigøres og rejses op til stående stilling. Det sidstnævnte foregik via kran gennem vinduet i forhallen med en særdeles kompetent kranfører ved styrepinden. Gulvet hvorpå den 3 tons tunge runesten blev sat, blev forstærket med en kraftig jerndrager udlagt henover en oprindelig bærende middelalderlig mur i kælderen. Stenens bund er desuden nedsænket nogle få cm. i en svær stålplade, hvor der er påsvejset nogle støtteben af rustfrit stål, der stabiliserer stenen i dens lodrette position.

Malt-runestenen på Sønderskov giver beskueren en flot oplevelse, idet den eksponeres med sidelys fra vinduet og har de fragmentariske kalkmalerier med romerske kejsere på væggene som baggrund – alt i alt en spændende museal ramme med en høj og varig formidlingsværdi.

Leif Vognsen, stenkonservator, Gram.

Dahlgårds Tivoli

Af JØRGEN SELMER

De omrejsende gøglere og tivolifolk er repræsentanter for et levende stykke kulturhistorie, hvis betydning er langt større end den plads de hidtil har fået på museerne og i den kulturhistoriske forskning. Det er et forhold, som mange er ved at få øjnene op for.

I den gamle markedsby Vorbasse har man kunnet følge gøglerne og tivolifolkene igennem århundreder og der er derfor opstået en tanke om at skabe et landsdækkende gøgler- og markedsmuseum i Vorbasse.[1]

I forbindelse med det forberedende arbejde har Vorbasse Museum i samarbejde med Danmarks Tivoli Forening startet en indsamling af erindringer om tivolilivet i vort århundrede. Denne undersøgelse skal skabe grundlag for det kommende indsamlings- og udstillingsarbejde i Vorbasse.

Et af de tivolier, der allerede er besøgt, og har stillet oplysninger og private fotoalbum til rådighed for museet, er Dahlgårds Tivoli.[2]

Tivoliets grundlægger, Ejnar Dahlgård (f. 1917) bor i dag i en moderne pensionistbolig i Frederiks nær Karup. For 44 år siden startede han i Esbjerg et lille tivoli, der nu drives af sønnen Leif og hvis vogne bærer påskriften: »Dahlgårds Tivoli – altid først, altid størst«. Ejnar Dahlgård er af gode grunde stolt af den udvikling, som hans forretning har gennemløbet. Udvikling og fornyelse er nemlig nøgleord i dagens omrejsende tivoliparker. Der er ikke plads til at bevare det gamle:

»Leif har solgt sin luftgynge«, fortæller Ejnar Dahlgård, »det er for langsom en forretning i dag. Indtjeningen er ikke stor nok i forhold til arbejdet. Med 6 både tager det lang tid at få luftgyngen arbejdet op, så publikum har fået en tur. Hvorimod en karrusel, hvor man sætter 30-40 mennesker op, det går jo meget stærkere. De fleste luftgynger er væk. Der kan være et enkelt lille tivoli, der rejser med sådan en, men ellers er den tid forbi. Det er jo det der med lønningerne og pengene, der gør, at sådan noget forsvinder. Noget, der ikke kan forrente sig, det falder fra.«

»Vi får jo ingen kulturtilskud. Det skal løbe rundt i sig selv. Hvis vi kunne komme ind under Kulturministeriet og få noget støtte, så kunne vi blive ved med sådan nogle forretninger i evig tid!«.

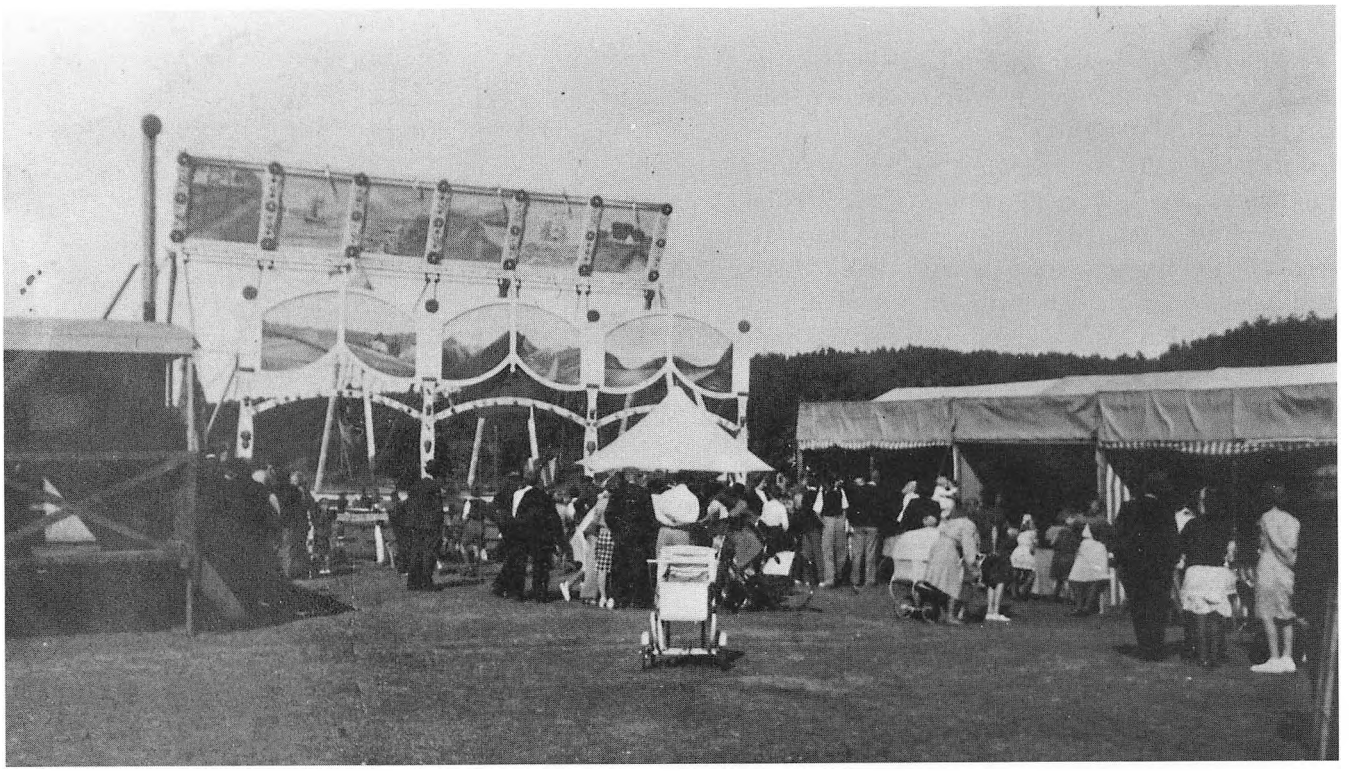

Fig. 1. Dahlgårds Tivoli 1947.
Fra venstre ses beboelsesvognen, luftgyngen og telte med boldkast og skydebane. I midten farvespillet/rouletten. Dette og de øvrige billeder er, hvor ikke andet er anført, hentet fra familiens private fotoalbum.

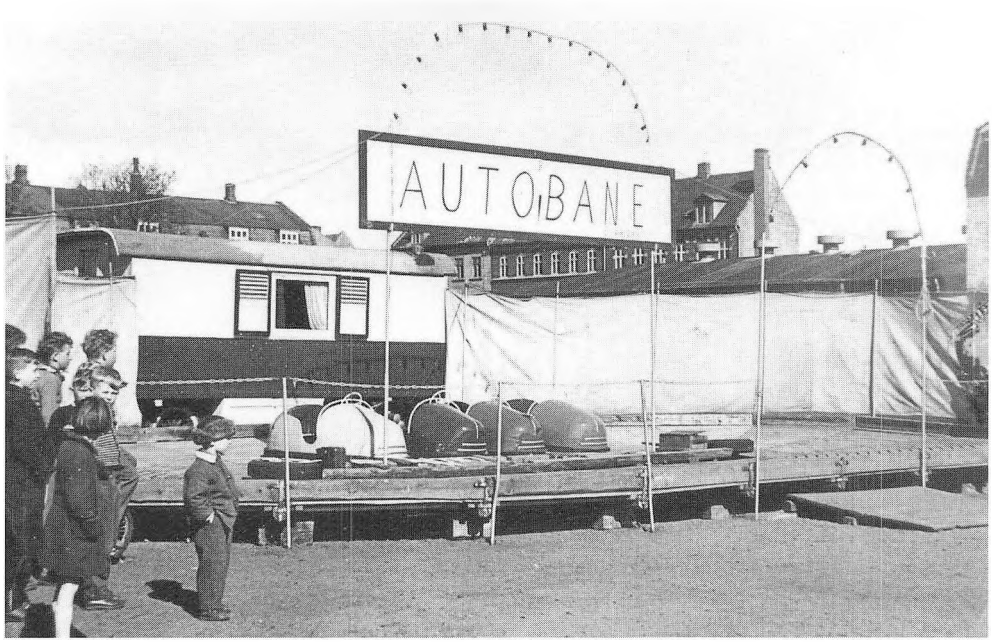

Fig. 2. »Autobanen« med Ejnar Dahlgårds hjemmebyggede benzinbiler. Den var forløber for radiobilerne og blev en god forretning for tivoliet. Foto o. 1955.

Det med kulturstøtte bliver nu sagt med et glimt i øjet, for det er svært at forene med det frie liv, som tivolifolket altid har sat højt. I det hele taget vil mange nok have svært ved at betragte de omrejsende tivolier som en del af kulturlivet. Men tivoliernes betydning, publikumsmængde og traditioner kommer man ikke uden om. Tivolierne er led i en mange hundrede år gammel kulturtradition, der ikke har kendt til landegrænser. Det gør man heller ikke i dag, hvor tivoliejerne hyppigt drager til det sydlige udland om vinteren for at finde de sidste nye forlystelser til næste sæson.

Helt op til i dag har gøgler- og tivolifolket måttet leve med på én gang at være elsket og set skævt til.

Ejnar Dahlgård har selv gjort sig mange tanker om tivoli-folkets placering og status i samfundet:

»Vi kaldte os selv gøglere – og blev også kaldt gøglere – og det har jeg sådan set altid været stolt af. Indtil for nogle år siden, hvor andre begyndte at kalde sig gøglere. Det svinger i dag fra vagabonder til filmstjerner, filminstruktører og jeg ved ikke hvad. Dengang var gøglere os, som rejste på pladserne. Det har jeg i og for sig altid været stolt af. Nogle brugte det vel nok som et slags skældsord, men det har jeg, og mange af de rejsende, altid set stort på. Gøglere var folk som rejste og tjente deres penge med gynger og karruseller.« Det kunne dog undertiden være praktisk at undgå ordet »gøgler«. »Når vi talte med sognefogeden, sagde vi, at vi var rejsende mennesker, så sagde vi nok ikke gøglere. Det sagde han så, når han havde lagt røret på, kan vi godt regne med!«»Hvis vi skulle ind i banken og snakke om penge, så sagde vi heller ikke gøglere.« Men det er nu først i de senere år, at det med bankbesøg er blevet aktuelt. »For de første mange år jeg rejste, ville bankerne ikke have med os at gøre. Det var næsten en forbrydelse at komme ind i en bank og snakke om penge til gøgl.

– Men bankfolkene kom selv på tivoli-pladsen! Selv skattemanden kom jo på tivoli-pladsen, -uden vi vidste det. Man kunne jo godt somme tider forløbe sig, når man skulle hen og bede om henstand med skatten. Så havde skattemanden været i tivoli, og set, at der var ret stor omsætning – sådan lige at se på, jo!«.

De negative holdninger mødte tivoliejerne især, når der skulle indhentes tilladelser til at stille tivoliet

Fig. 3. Mange populære danske kunstnere har i årenes løb optrådt i Dahlgårds Tivoli. Her ses Freddy Fræk og Ejnar Dahlgård i døren til beboelsesvognen.

Fig. 4. Automathal med bl.a. flipper-maskiner. Automaterne kom i løbet af 1960-erne til at overtage en afgørende rolle for tivoliernes økonomi.

op. Man skulle ikke blot forhandle med en bonde om at leje sig ind på hans mark, men der skulle også forhandles tilladelser med sognerådet og politiet.

»Vi kom f.eks. sådan et sted som Skjern. Det var en meget stærk missionsby, som vi besøgte i mange mange år og lå på en bestemt plads. Det var uden for alderdomshjemmet.

Så kom de i tanke om, de her missionsfolk, at det var forfærdeligt, at vi skulle ligge der foran det alderdomshjem. Vi skulle ud på en plads, der lå længere væk, og det var vi sådan set kede af. Men det viste sig, at dem på alderdomshjemmet, de sendte bud til sognerådsformanden, at de da gerne ville, at tivoliet lå der. Så vi fik lavet det om og kom tilbage, og det var alderdomshjemmets egen skyld. Det var da også fordi vi opførte os ordentligt. Vi kunne jo se, når vi startede musikken om aftenen, så gik vinduerne op ovre i alderdomshjemmet, det var jo hyggeligt!«.

Ejnar Dahlgård er ikke selv ud af en gøglerslægt, men hans indgang til gøglerlivet er nok karakteristisk. Han er opvokset på Mors og kom som 11-årig ud at tjene på forskellige gårde på øen. Landbruget interesserede ham ikke rigtig, så da han, medens han tjente på en stor gård, mødte en daglejer, der havde været ude at rejse med tivoli, øjnede han en chance for at komme væk fra landbruget. Gennem daglejeren fik han som 17-årig kontakt til Bech Dauckes Tivoli i København. Han stødte til tivoliet i Juelsminde og blev tilknyttet det som løs medhjælp, det man kaldte »knyst«. Det første arbejde var at passe en børnekarrusel.

En af de tidligste erindringer fra tivolilivet knytter sig til en børnehjælpsdag i 1935 på Nørrebros Runddel i København. Bech Daucke og hans kone Carola (født Altenburg – også en gammel rejseslægt) var gået i byen og havde mødt andre rejsende, som var mødtes til børnehjælpsdagen, »og de røg i venners gode lag, ikke sandt, og tiden gik jo for dem og de glemte selvfølgelig deres karrusel. Men mig som bondedreng stod jo der og passede karrusellen – jeg tror i 12 timer i træk uden rigtig at kunne komme nogen steder. Da de om morgenen kom lidt til dem selv og skulle ud og se hvor nu deres karrusel var, da lå jeg jo inden i den på min sovepose ovenpå pengene og kunne ikke komme derfra. Det var jo mange penge de her småpenge, så vidt jeg husker, så var der 70 kroner!« Denne pligtopfyldende holdning gav fast ansættelse hos Bech Daucke.

Fig. 5. Ejnar Dahlgårds søn, Leif, i færd med at rydde en lejet mark for kokasser!

Efter 4 år hos Bech Daucke rejste Ejnar Dahlgård et par år med Cirkus Miehe som teltarbejder, derefter nogle år med Krügerne fra Kolding, indtil han i 1947 startede eget tivoli.

I 1942 var han blevet gift og supplerede i nogle år sine indtægter ved at være havnearbejder. Efter de to sønner blev født i 1943 og 1944 blev det nødvendigt at købe en beboelsesvogn, så konen kunne komme med om sommeren. Den var indrettet med tre sektioner: køkken, stue og soveværelse. Komfuret i køkkenet gav varme også til stuen, der var møbleret med sofa, bord og stole.

Starten på Dahlgårds Tivoli var ganske primitiv. Ejnar Dahlgård startede tivoliet sammen med sin bror. Han havde også tidligere rejst med andre tivolier. De penge, som de havde tjent, blev der købt en luftgynge for. De syede så et par telte af nogle gamle tyske presenninger fra krigens tid og lejede en plads i Sædding ved Esbjerg. De var klar til at starte første tivolisæson den 20. april. Men den dag døde Christian X og der blev erklæret 8 dages landesorg, så de måtte ikke starte. Det var et hårdt økonomisk slag, så Ejnar Dahlgård måtte låne 50 kr. af sin svigerfar for at komme over det!

Det ene telt indeholdt en skydebane indrettet med papskiver, der med tegnestifter blev hæftet på nogle brædder bag i teltet. Dertil havde de købt 4 gamle tyske luftgeværer. I det andet telt var der boldkast efter tomme blikdåser. Det var dåser de havde fundet ude på lossepladsen og boldene var kludebolde, som de selv havde syet. »De måtte jo ikke være for hårde, for så stod folk jo og smed dem i hovedet på hinanden«.

Teltene var grå med påmalet »Dahlgårds Tivoli«. Efter en måned var der allerede tjent nok til at købe en roulette, som blev passet af Ejnar Dahlgårds kone i mange år.

Den næste erhvervelse blev en kraftprøve og efter to år en børnekarrusel. »Så var det jo ved at ligne et tivoli, da vi så både havde gynger og karruseller og telte«. Kort efter kom der også et par 10-øres og 5-øres spilleautomater med. I takt med velstandsudviklingen i 1950-erne kom der flere spilleautomater og efterhånden større skydebaner, større rouletter og lykkehjul med bamser som gevinst. I de større byer kunne tivoli suppleres op med rejsende, der havde enkeltforretninger, som de tog rundt med til markedspladser og tivolier. Det kunne være lykkehjul eller dødsdrom.

I 1960-erne gik den mekaniske udvikling stærkt. Nu skulle alle have radiobiler og for nogle tivolier blev det svært at klare de nye investeringer. Dahlgård havde ikke lige i starten råd til at købe radiobiler, men så lavede han en træbane til 4 små hjemmelavede benzinbiler og kørte med dem et par år, indtil der kom en brugt radiobilbane til salg. Der var ikke penge til at købe den, men Dahlgård havde på

Fig. 6. Tivoliejerens kone var altid det samlende midtpunkt. Her kalder Hanne Dahlgård til kaffe. Når hun viste kaffekanden frem ud over pladsen, var alle klar over, at det var kaffetid.

det tidspunkt en »jet-gynge«, d.v.s en luftgynge, der kunne rende helt rundt, og den indgik sammen med benzinbilerne i en byttehandel.

Der var ingen spiseforretninger med tivoliet før i slutningen af 1950-erne, hvor der kom en isbod. I 1965 startede sønnen Leif og hans kone som nygifte en spiseforretning i tivoliet med is, pølser og popcorn. En anden søn investerede i lykkehjul og spilleautomater. Siden udskiltes hans forretning fra det oprindelige tivoli.

En anden væsentlig fornyelse var optræden af kendte kunstnere som Holger »Fællessanger«, Otto Hænning med lille Gitte, Bjørn Tidmand og andre. Scenen var bygget af plader lagt over jernbukke og det hele overdækket med sejl.

Senere havde de jævnligt besøg af kunstnere som Katy Bødtger og Gustav Winckler og navnlig Grethe Sønck, som familien fik et nært forhold til.

I 1970-erne kom de nye amerikanske spilleautomater og fik en hel overordnet betydning for tivoliernes økonomi. Der blev etableret hele spillehaller, men de var kun lovlige, hvis der samtidig var to køreforretninger. Automaterne havde mest succes i Københavnsområdet, hvor flere små tivolier næsten udelukkende lever af spillehallerne. Dahlgårds Tivoli startede også en spillehal. »Et nødvendigt onde«, som Ejnar Dahlgård betegner det. Automaterne

trak spillefugle til og de behøvede, i modsætning til det traditionelle tivolipublikum, ikke kun at høre til de yngre generationer. I 1970-erne kom også morskabsautomaterne. De var afgifts- og synsfrie og derfor noget nemmere at have med at gøre.

Sidst i 1970-erne købte Dahlgård et spøgelsestog i Italien. Det var nu blevet muligt at låne penge i bankerne, så man kunne købe de helt store karruseller fra Italien, Holland og Tyskland. En karrussel, der koster under 2 mill. er ikke stor nok i dag. Tivoli er endt med at blive benhård forretning, hvor man kun overlever, hvis der er orden i den økonomiske planlægning og i regnskaberne.

Det meste af vinteren går nu med at forberede næste sæson: vedligeholdelse, nyanskaffelser, planlægning af rute, regnskaber m.m. Sådan var det ikke i starten. Sæsonen gik i reglen fra sidst i april til udgangen af september. Før sæsonen skulle man bruge en måned på at klargøre tivoliet, male og reparere, men ellers var vinteren reserveret til andet arbejde. Mange rejste rundt og handlede med børster og blomster eller frugt. Nogle var produkthandlere. Det havde Ejnar Dahlgård også prøvet, men uden godt resultat. I årene i Esbjerg arbejdede han på havnen og kunne så længe indtægten fra tivoliet ikke var større end indtægten fra havnearbejdet stå i havnearbejdernes fagforening. Men den situation holdt ikke i mange år, for hjertet lå helt sikkert hos tivoliet. Selv om vinteren brugtes lørdag-søndag til at arrangere basarer for forskellige foreninger rundt i forsamlingshusene.

Ejnar Dahlgård understreger meget kraftigt, at man ikke kunne drive tivoli uden at have konen med på vognen. Hun skulle ikke blot affinde sig med mandens frie liv, men selv være en del af det. Hjælpe med i tivoliet, passe børn, familie og ansatte som en altfavnende husmor og madmor. »Hun vidste ikke så meget hvad hun gik ind til. Hun vidste jo bare, at faderen til hendes første barn var en gøgler, og så var det bare med at hoppe med på legen. Dengang var vi jo indstillet på at skulle smøge ærmerne op«. Om vinteren måtte konen tage forefaldende arbejde i fiske- og konservesindustrierne i Esbjerg.

Børnenes skolegang var et kapitel for sig. De to sønner har i kraft af, at de rejste rundt med tivoliet gået i 25 forskellige skoler og har ikke fået lærebrev. Derfor følte forældrene en forpligtelse til at få dem sat igang med at arbejde med tivoli. Derimod har en datter, der kom som en efternøler, fået en normal skolegang med realeksamen og videreuddannelse. Familiens vinterbolig flyttede efter nogle år fra Esbjerg til Skodborg i Sønderjylland og senere til Grønhøj i Midtjylland.

Dahlgårds Tivoli rejste for det meste kun rundt i Jylland og enkelte gange på Fyn. Det kunne ikke betale sig at rejse over Storebælt. Ruten blev afstemt efter markederne, hvor man lå i 2-3 dage. I de større byer lå man 8-10 dage. Tivoliet er kommet på alle de store markeder og er f.eks. de sidste 35 år kommet hvert eneste år til Vorbasse Marked. Hvert nyt sted gjorde man opmærksom på sin tilstedeværelse ved at hænge plakater op og dele løbesedler ud på skolerne. På landet brugte man at køre hen til mejerierne og stikke løbesedler i mælkespandene, så de kom rundt til alle bønderne.

Tivolipladsen var åben fra kl. 19 til 23 og om søndagen fra kl. 16 til 23. Da man arbejdede til sent om aftenen, stod tivolifolkene først op ved 9-10 tiden, hvor man hjalp hinanden med at lave morgenkaffe. Man gjorde pladsen klar og lavede lidt småreparationer om formiddagen og kunne måske holde lidt fri om eftermiddagen inden tivoliet åbnede.

Fig. 7. Familien og personalet samlet i spiseteltet. Man følte sig til en vis grad som én stor familie i sæsonen, selv om der var stor udskiftning og alle spredtes om vinteren. Foto o. 1960.

Fig. 8. Gøgleren Theodor Clausen, der rejste med Dahlgårds Tivoli i 50-erne og 60-erne. Han kørte lykkehjul og optrådte indimellem søndag eftermiddag som »stærk mand«, hvor publikum fik lov at binde ham i lænker, som han så slap fri af. Han havde tidligere optrådt i Cirkus Miehe, hvor Ejnar Dahlgård var ansat som teltarbejder.

Selv om Ejnar Dahlgårds kone skulle passe husholdningen, så kom alle til at hjælpe med i køkkenvognen. Der var ikke plads til fine fornemmelser om hvad der var kvindearbejde og hvad der var mandsarbejde.

»I de fleste tilfælde brugte vi vores fritid på selve pladsen, for der var ikke noget med at man sådan gik på værtshus dengang – det var der heller ikke penge til. Vi hyggede os med vores kaffe. Når så tiden kom, hvor vi kunne komme til stranden og bade lidt, så var vi der om eftermiddagen, når vi havde fritimer. Og det var sådan set det fritid der var, for om søndagen arbejdede vi. Vi levede jo sammen som en stor familie. Vi var dus og på fornavn med de ansatte. Hvis der var nogle imellem, der ikke kunne falde ind i den rytme, så kunne de ikke være med i sådan noget, så stoppede de simpelt hen – det kunne ikke køre på andre måder«.

De fleste ansatte blev kun i tivoliet en sæson eller to. De var hyret rundt på kaffebarer. Imellem sæsonerne gik de som regel arbejdsløse eller tog daglejerarbejde ude på landet.

»Mange af vores medarbejdere var med for eventyrets skyld 1 eller 2 år, men så røg de ind på det almindelige arbejdsmarked igen. Men vi fik mange gange nogle, der ikke kunne falde til i det normale miljø, men når så de kom i tivoli, så kunne de bedre. Der var mange, der troede, at det var et helt hvilehjem at komme med tivoli, men det er det ikke, der er meget arbejde«. På den måde blev mange af dem bedre arbejdere, når de havde lært tivolilivet i et par år.

»Det med lønningerne kunne vi nogenlunde holde«, fortæller Ejnar Dahlgård,« det kneb mere med at holde timetallet. Mange gange var det ikke effektivt arbejde, der blev lavet, fordi man kunne gå og pjatte ind imellem, og så får vi jo nogen flere timer på den måde«.

»Men vi har altid kørt med lønninger, der svarede nogenlunde til arbejdsmarkedet, men vi har nok altid ligget i den laveste ende«. Arbejdskraften var heller ikke særlig stabil. Nogle fik en kæreste og blev hængende i de byer, hvor de fandt hende. Nogle gange skulle vi op og tælle folkene om morgenen, fordi nogle stak af midt på sæsonen. Der kunne være mange grunde, måske var de blevet uvenner med kammeraterne. De levede jo tæt sammen i små rum. Så var det jo så nemt at pakke kufferten og tandbørsten. De havde normalt ikke ret meget med«. Var der kriminelle elementer imellem kunne man kontakte de andre tivolier og advare. Var først en fra et tivoli blevet snuppet, så dømte folk jo automatisk resten af tivolifolkene til også at være kriminelle. »Det var vi jo ikke interesseret i, for så fik vi et dårligt ry – vi var interesseret i det modsatte, at være pæne mennesker og blive respekteret«.

Det bedste disciplineringsmiddel overfor de løse arbejdere var det »familiefællesskab« de med det samme blev en del af. Det var Ejnar Dahlgårds kone, der var centrum i dette fællesskab. »Var der nogen, der var i nød, så gik de op til konen og klagede deres nød. Så skulle konen så prøve at rette op på det på en eller anden måde. Hun skulle også løse interne stridigheder. Problemerne kunne være tusind ting; der var jo kærester og kønssygdomme. Det skulle frem i lyset, og så måtte man hjælpe dem ud af det på bedste måde. Det knyttede dem jo også tættere til fællesskabet«.

Tivoliet har gået noget i bølgegang, må Ejnar Dahlgård indrømme. »Vi var da selvfølgelig nede i kælderen ind imellem. Andre tider var vi væl-

digt højt oppe og investerede i forretningen«. Forklaringen på de mange skift er svær at give. Samfundets velstandsudvikling har givet betydet meget, konkurrence fra andre fritidsfornøjelser og fra fjernsynet har nok også betydet noget. – Og så selvfølgelig tivoliets egen evne til at forny sig på den rigtige måde.

De tider, hvor man kørte rundt til de små private pladser er forbi. »Vi kører ikke mere fra gadekær til gadekær og stiller op«. Nu kommer man mere til de store markeder og som det måske væsentligste, til de mange byfester. Disse fester bliver altid holdt med et bestemt formål, ofte for at samle penge ind til idræt. Ejnar Dahlgård siger med et smil, at de mange sportshaller, der er bygget de seneste årtier, skylder tivolierne en stor del af deres eksistens. »Hvis tivolierne kom og krævede deres part af stenene rundt om i hallerne, så faldt de ned!«

Med den bemærkning er Ejnar Dahlgård med til at understrege den kulturelle betydning, som han ser tivolierne har. I sit arbejde i Tivoliforeningen har han gennem mange år, sammen med den øvrige bestyrelse, arbejdet på at gøre de omrejsende tivolier til respektable forretninger. »De tider hvor man stak af fra el-regningen på markedspladsen er forbi!«. Men noget af den gamle mystik og fascination ved tivolifolket er dermed også forbi, kunne man tilføje. Man kan kun håbe, at de kommende års samfundsudvikling og udvikling af fritidstilbud stadig vil levne en plads til det rejsende folk.

Jørgen Selmer museumsinspektør, Grindsted-Vorbasse Museum.

NOTER:

1. I Vorbasse findes to museer: det kommunale egnsmuseum, Vorbasse Museum, og Gøglermuseet, grundlagt af rottekongen Cibrino og Ingeborg Hinge. Dette museum drives nu af Vorbasse Grundejerforening og det er tanken at lade dets samlinger indgå i et nyt gøgler- og markedsmuseum.
2. Denne artikel bygger på forfatterens interviews med tivoliejer Ejnar Dahlgård. Båndoptagne interviews og affotograferinger af familiens fotoalbum findes på Vorbasse Museum.
   I efteråret 1991 er startet en større undersøgelse, hvor historikeren Jon Vedel indsamler materiale fra tivolier over hele landet. Arbejdet skal skaffe den nødvendige viden til at planlægge det nye gøgler- og markedsmuseum i Vorbasse.

Fig. 9. Ejnar Dahlgård i tombolaen på Vorbasse Marked 1991. Selv om tivoliet nu er overtaget af sønnen Leif Dahlgård, så er faderen med på farten alt det helbredet kan holde til. En gammel tivolimand kan ikke leve en stille pensionisttilværelse! Foto: Jørgen Selmer.

»HVIDE KUL« I DANMARK

– Karlsgårde vandkraftværk og Informationscenter

Af METTE GULDBERG

Ved Sig nordøst for Varde ligger Karlsgårde vandkraftværk, som i år fylder 70 år. Det er et af flere større vandkraftværker i Jylland, som alle er resultatet af forsyningsvanskelighederne omkring de to verdenskrige. For tiden planlægges her indretningen af »Karlsgårde Informationscenter«, hvor publikum kan få et indblik i værkets drift, dets historie og dets omgivelser.

De fleste vandkraftværker blev bygget i tiden omkring første verdenskrig, hvor interessen for udnyttelsen af vandkraft til elektricitetsfremstilling på grund af energimangel var på sit højeste. »Danmarks hvide kul« blev vandkraften kaldt.

Bestræbelserne for at udnytte vandkraften (og andre indenlandske energikilder) nød stor bevågenhed fra statens side. Blandt andet blev der nedsat et »Udvalg angaaende Vandkraft«, som i sin betænkning af 5. oktober 1921 konkluderede, at »Tilvejebringelsen af Vandkraftanlæg i det hele, - forsaavidt deres økonomiske Basis er en saadan, at de vil kunne levere Elektriciteten til en rimelig Pris - maa siges at være et samfundsøkonomisk Gode, som det vilde være ønskeligt at støtte fra Statens Side«.

Allerede i 1918 var der dog blevet vedtaget en lov om udnyttelse af vandkraften i offentlige vandløb ved anlæg af elektricitetsværker. Den bemyndigede ministeren for offentlige arbejder til at give koncession på udnyttelsen af vandkraften i et vandløb og gav mulighed for eksproprieringer i den forbindelse. Tidligere havde en særlig lov givet baggrund for oprettelsen af Danmarks største vandkraftværk, Gudenåcentralen eller Tangeværket ved Bjerringbro, som i dag udover vandkraftværket også huser Elmuseet. Værket blev indviet i 1921, få måneder før Karlsgårdeværket.

Karlsgårdeværket er med sin produktion på ca. 5 millioner kilowatt-timer årligt - omkring halvdelen af Gudenåcentralens produktion - Danmarks næststørste vandkraftværk. Det blev bygget i slutningen af første verdenskrig, og som det eneste større vandkraftværk i Danmark blev det udvidet under anden verdenskrig. Ved sin opstemning af vandet fra Holme å og Varde å danner det Karlsgårde sø, som i dag er Ribe amts største sø. Ved indvielsen af Karlsgårdeværket i marts 1921 skrev Ribe Amts-Tidende blandt andet:

Fig. 1. Marius Jepsens gård, der blev sat under vand ved skabelsen af Karlsgårde sø. Rester af gården kan efter sigende stadig ses, når søen tømmes for vand. Foto 1913, Øse lokalhistoriske arkiv.

Fig. 2. Arbejdere ved opførelsen af Karlsgårdeværket. Der var i perioder et par hundrede arbejdere beskæftiget ved opførelsen. Ribe Amts-Tidende skrev i 1921 om deres forhold: «Overalt i de forskellige Arbejdspladsers Nærhed er der strøet Grupper af små lave rødmalede Træbarakker hver med Plads til en eller to Mand. Her sover de, og her opholder de sig i Fritiden, hvis de ikke foretrækker at tilbringe Tiden i K.F.U.M.s hyggelige Hjem, hvor der er Lys og Varme samt en Mængde Blade til Læsning«. Foto i privateje.

»Det er et mægtigt Kulturfremskridt (...) et i dobbelt Forstand *lysende* Eksempel paa dansk Foretagsomhed og Ingeniørsnille«.

Og Vestkysten skrev:

»Ogsaa dette i stærkere og stærkere Grad at kunne *samles* om de store Opgaver er en Kulturvinding (...) Naar Værket er betalt, da er det næsten en Evighedsmaskine«.

Men forud for åbningen var gået næsten 10 år, hvori ideen havde taget form. Realiseringen af Karlsgårdeværket var et resultat af samspillet mellem flere forskellige forhold i tiden:

- Bestræbelserne på at opnå en dækkende elektrificering af Danmark.
- Forsyningsvanskelighederne, der gjorde det aktuelt at rette blikket mod indenlandske energiformer.
- Arbejdsløsheden, der sikrede rigelig arbejdskraft til det arbejdskrævende byggeri.

Danmarks elektrificering tog sin begyndelse for 100 år siden. I 1891 fik Danmark sit første elektricitetsværk, og i de første årtier af dette århundrede tog elektrificeringen fart. Elektricitetens indførelse medførte en generel teknologiudvikling, der gjorde, at det efterhånden blev vanskeligt at klare sig uden elektricitet, og at de egne af landet, der blev sent elektrificerede, havde et handicap i forhold til de tidligt elektrificerede egne. Det var de tættest befolkede egne af landet, der først fik elektricitet. De første el-værker på landet var små jævnstrømsværker, hvis ledninger, på grund af effekttabet ved distribution af jævnstrøm, ikke rakte længere end 3-5 km fra værket. Derved opstod det problem, at jo flere små jævnstrømsværker, der blev anlagt i de forholdsvis tætbefolkede områder, jo forholdsvis større en investering blev det at få elektricitet ud til de tyndt befolkede områder.

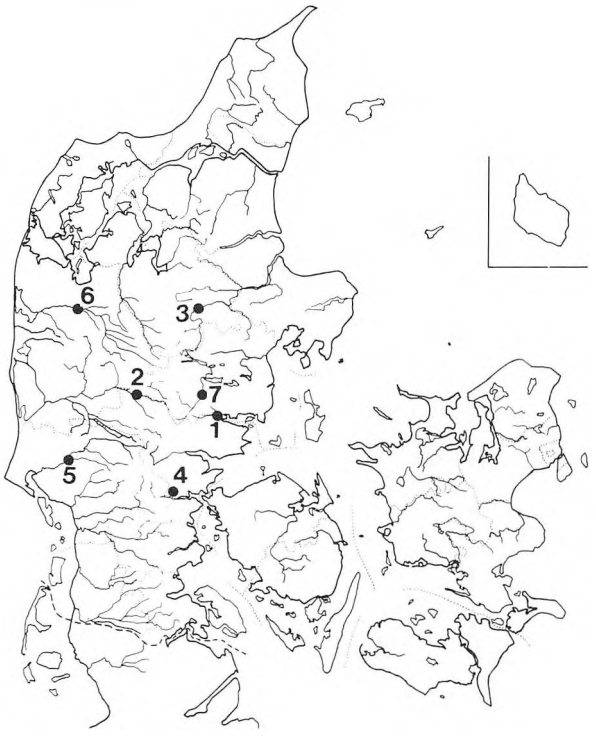

	Bygget	*Produktion Kwt/år*
1. Bygholm	*1920*	*500.000*
2. Dørslund	*1922*	*400.000*
3. Gudenåcentralen	*1921*	*10.000.000*
4. Harte	*1920*	*2.300.000*
5. Karlsgårde	*1921*	*1.200.000*
Karlsgårde udvidet	*1945*	*5.000.000*
6. Storå	*1942*	*2.250.000*
7. Vestbirk	*1924*	*2.000.000*

Fig. 3. Større vandkraftværker i Danmark (over 400.000 kwt/år).

For at forhindre, at hele områder af den grund blev ladt i stikken, måtte man finde en samlet løsning. Vekselstrøm kan transmitteres over store afstande uden samme effekttab som jævnstrøm, og en løsning var derfor at udbygge vekselstrømnettet til også at kunne forsyne oplandet.

I det sydvestjyske område havde Esbjerg kommune allerede i 1912 tilbudt at udbygge et højspændingsanlæg med transformatorstationer for at sælge strøm til forbrugerne i oplandet omkring Esbjerg og Varde, men på det tidspunkt manglede der en organisering af forbrugerne i landdistrikterne, og arbejdet blev ikke til noget.

Elektrificeringsplanerne for Sydvestjyllands landdistrikter havde imidlertid stadig sine fortalere. En af dem var J. Th. Arnfred (1882-1977).

Arnfred havde tidligt stiftet bekendtskab med elektriciteten, da han på Askov højskole som medhjælp for Poul la Cour var med til at lægge elektricitet ind i den bondegård, der blev den første i landet, der fik elektricitet. Det var i 1902. Siden uddannede Arnfred sig til elektroingeniør, og han var meget optaget af elektricitetens muligheder - og af, hvad der ville ske, hvis man ikke fik elektricitet:

»Hvis de rigere og tættere bebyggede egne mod øst først fik den elektriske motor og lampe til hjælp, så risikerede man, at de dygtigste og driftigste unge fra Vestjylland drog derhen, og så ville hjemegnen blive mere affolket og fattigere end før (...) Det ønskelige - ja nødvendige var - et samarbejde ud over hele landsdelen« (Arnfred 1973).

Arnfred rejste rundt i det sydvestjyske område og agiterede for en samlet løsning på landsdelens elektrificering på en »rationel måde gennem store højspændingsværker«. Et af hans foredrag fandt sted i Henne forsamlingshus kort før jul i 1913, hvor man enedes om at arbejde på en samlet forsyning af landsdelen. På dette møde nedsatte man et udvalg, som indbyderen til mødet, gårdejer P. Gammeltoft Hansen, Henne, blev formand for. Udvalget skulle arbejde videre med sagen, og man var også ved at få en aftale i stand om en tilslutning til Esbjerg elektricitetsværk. Men første verdenskrigs udbrud i 1914 satte en effektiv stopper for disse planer. Dels havde Esbjerg elektricitetsværk svært nok ved at forsyne sine egne forbrugere, og dels gjorde høje materialepriser og leveringsvanskeligheder, at det næsten var umuligt at begynde at tænke på at udbygge ledningsnettet. Man måtte nøjes med at holde interessen ved lige og vente på bedre tider.

I Varde var der imidlertid andre planer under opsejling, nemlig ideen om at udnytte vandets kraft i Holme og Varde å. Sagfører Oldager, der sad i byrådet, forsøgte uden held at få byrådet i Varde til at støtte en undersøgelse af mulighederne for dette. I stedet indledte han et samarbejde med den unge ingeniør Ulrik Pedersen, som på det tidspunkt var tilsynsførende på anlæggelsen af jernbanen Grindsted-Varde. Ingeniør Pedersen lavede sammen med sin københavnske kollega Krebs et udkast til et vandkraftværk ved Karlsgårde.

Projektet blev i 1918 forelagt det udvalg, der var blevet nedsat efter mødet i forsamlingshuset i Henne i 1913, og resultatet blev, at man gik i gang med at realisere planerne. De kommende forbrugere blev organiseret på andelsbasis, sognevis i transformatorforeninger, hvis opgave det var at sørge for fordelingen af strømmen til forbrugerne. Som hovedforening for transformatorforeningerne dannedes Sydvestjysk Andels Elektricitets Forsyning (S.A.E.F.), hvis opgave det var at stå for højspændingsledningerne og for at skaffe den elektriske strøm til veje. S.A.E.F. holdt stiftende generalforsamling 1. juni 1918. Da havde forbrugere tegnet

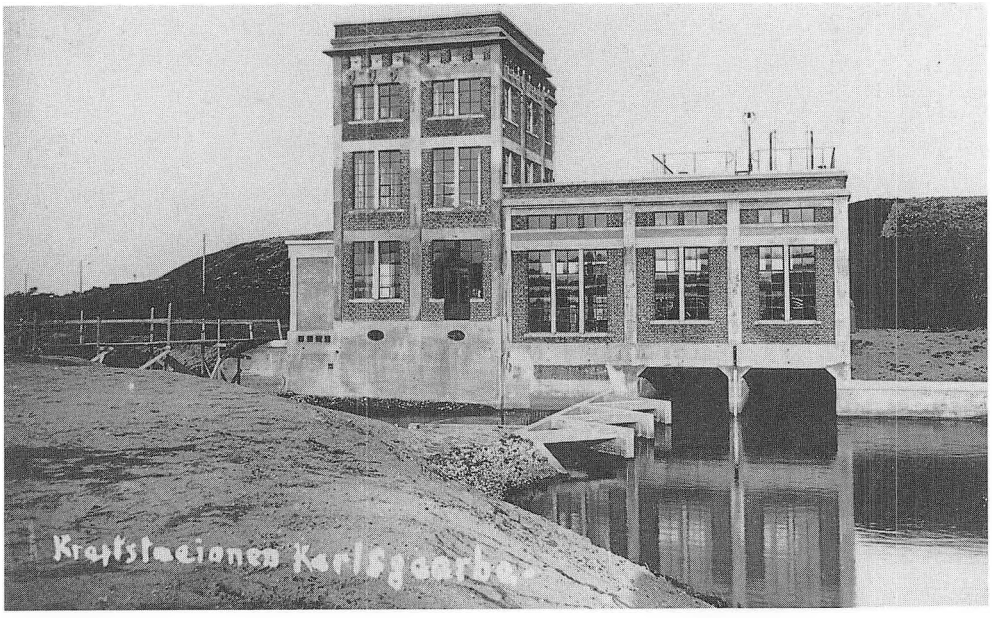

Fig. 4. Karlsgårdeværket i den skikkelse det fik ved opførelsen, 1921. Foto i privateje.

Fig. 5. Funktionærbolig og Karlsgårdeværket set fra dæmningen omkring opførelsestidspunktet. Ribe Amts-Tidende skrev ved åbningen i 1921: «Fra Dæmningens Ryg haves en storslaaet Udsigt over det ægte vestjyske Landskab. Det er ikke vanskeligt at orientere sig her. Imod Syd ses Næsbjerg Kirke og By, imod Øst Øse og Nordenskov, imod Nord Nørholm Skov og imod Sydvest Varde By med Kirke, Vandtaarn m.m.» I dag, hvor dæmningen er bevokset, er denne udsigt væk, og værket ligger næsten skjult i landskabet. Foto i privateje.

sig for 28.764 lampesteder og 7.464 hestekræfter i motorer.

S.A.E.F. skulle stå for opførelsen af Karlsgårdeværket. Imidlertid kræver vekselstrømsværker et samarbejde med andre værker for at kunne udnytte energien fuldt ud. Vekselstrøm kan ikke oplagres, sådan som jævnstrøm kan, og man måtte kunne afsætte strømmen, når der var overkapacitet, og kunne trække på andre værker, når vandkraften ikke slog til. Man indledte derfor igen forhandlinger med Esbjerg, og det resulterede i, at der i 1919 blev indgået en overenskomst om samarbejde mellem Esbjergs elektricitetsværk og Karlsgårde vandkraftanlæg i Sydvestjyllands forenede Elektricitetsværker (S.f.E.), et samarbejde, som varede ved til 1950.

Foråret 1919 påbegyndtes opførelsen af Karlsgårde vandkraftanlæg. Da det blev betragtet som nødhjælpsarbejde for arbejdsløse, gav staten tilskud til arbejdskraften. Alligevel blev opførelsen af værket dobbelt så dyr som anslået ved arbejdets begyndelse, hvilket også kom til at betyde en meget høj elpris for forbrugerne de første år. Det tog også længere tid end beregnet at færdiggøre værket, og man måtte opgive at udføre hele planen. Oprindelig havde man planlagt at udnytte vandet fra både Varde å og Holme å, men da forsyningssituationen lettede, således at man igen kunne producere strøm ved hjælp af udenlandske råstoffer, nøjedes man med at udnytte vandet fra Holme å.

Der blev gravet en 7 km lang kanal, som ledte vandet fra Holme å ind til den 1,5 km lange dæmning, der opstemmede Karlsgårde sø. Herved skabtes et fald på 9-10 meter. Arbejdet omfattede, ud over kanalanlæg og dæmningsanlæg, blandt andet vejanlæg og opførelsen af selve kraftstationen.

Værket kunne indvies den 19. marts 1921. Gene-

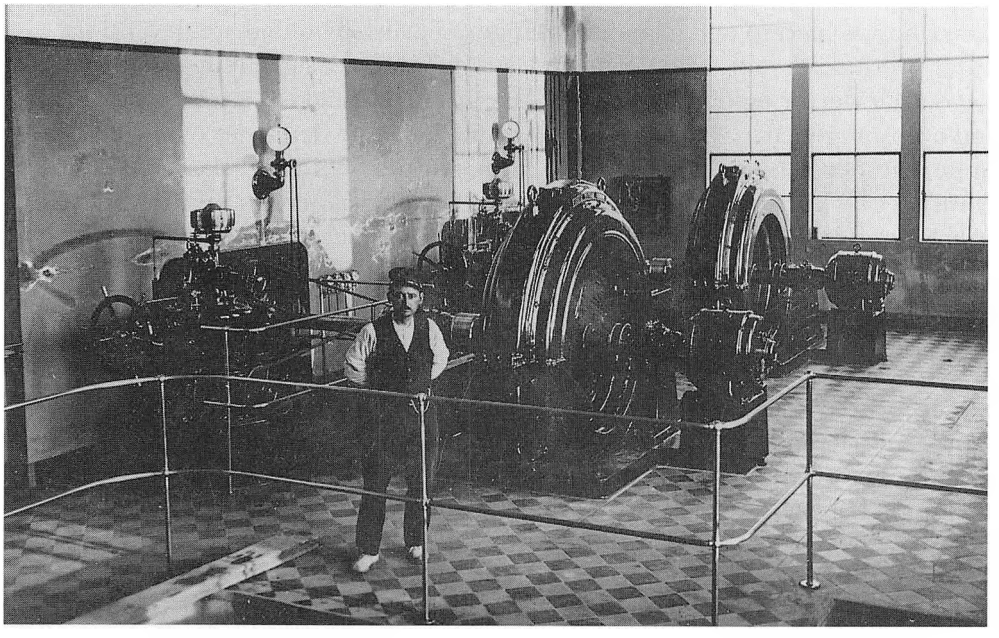

Fig. 6. Maskinsalen på værket med de to gamle Titan-generatorer. I forgrunden maskinmester Kolster. Foto i privateje.

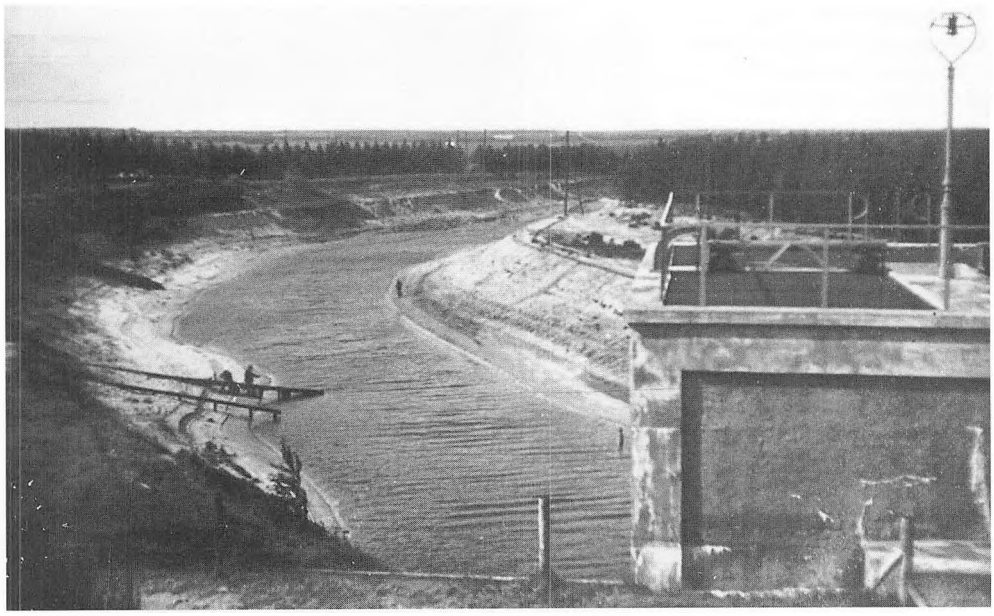

Fig. 7. Fraløbskanalen neden for Karlsgårdeværket i 1931. Foto: Landinspektør Jens Verner Jensen.

ratorerne, der blev drevet af to francis-turbiner, kunne producere 1,2-1,8 millioner kilowatt-timer om året.

Da udnyttelsen af indenlandske energikilder igen blev aktuel under anden verdenskrig, fandt man de gamle planer frem om at udnytte vandet i Varde å. Fra Ansager gravede man en 10 km lang kanal, der blev ført sammen med Holme å-kanalen et stykke før indløbet til Karlsgårde sø, og kraftværket blev udbygget med en kaplan-turbine (denne udvidelse er udførligt beskrevet i Sonne 1981-83). Ved udvidelsen blev værkets kapacitet omkring firedoblet til en gennemsnitlig årsproduktion på 5 millioner kilowatt-timer. Det betød dengang, at værket kunne skaffe lys til 24.000 familier mere end før udvidelsen, og at Karlsgårdeværket ville kunne forsyne en by på størrelse med Århus med belysningsstrøm. I dag svarer denne mængde strøm til godt 1.000 parcelhuses årlige elforbrug.

Så lå værket der, som det ligger der endnu i dag. Et fredeligt værk i et naturskønt område med sø og skov. Værket forurener ikke. Det producerer ved hjælp af vedvarende energi, og det får derfor også tilskud fra energistyrelsen. Ved opløsningen af S.f.E. i 1950 kom værket til at høre under Esbjerg Forsyningsvirksomheder, og området omkring Karlsgårde med sø og kanaler har siden 1960'erne af Esbjerg kommune og Ribe amt været udlagt som rekreativt område. En fredfyldt plet i det vestjyske, hvor man kan ligge i telt, fiske, se på fugle eller gå tur.

Men har man først én gang set øjne, der strålede ved tanken om at lægge en bombe under værket, glemmer man ikke igen, at der findes mere end én mening om Karlsgårdeværket; værket har også sine modstandere.

De er for det første utilfredse med de gamle åløbs nuværende tilstand. Kilometerlange strækninger af de gamle åløb ligger halvdøde hen med en ganske lille vandføring.

For det andet udgør værket en spærring for vandrende fisk og anden fauna i vandløbene. Ved udvidelsen af værket i 1940'rne blev der opført en imponerende fisketrappe ved værket med ikke mindre end 46 kamre, men dens funktion er meget omdiskuteret, og målinger har vist, at det er meget begrænset, hvor mange fisk, der finder vej igennem den.

For det tredie bevirker den stadige tilførsel af vand til søen, at mudder og sand transporteres ind i søen, hvor det aflejres. Karlsgårde sø tilføres årligt ca. 10.000 kubikmeter materiale på denne måde. For at sikre søens funktion som vandreservoir for værket har man siden 1950'erne med 5-12 års mellemrum gravet materiale op ved indløbet til søen, men der er problemer med at finde frednings- og miljømæssigt forsvarlige deponeringsområder til materialet. Problemerne bliver ikke mindre af, at årsudledninger af kviksølvholdigt spildevand fra Grindstedværket har lejret sig blandt andet i Karlsgårde sø. Der skønnes at ligge 3,9 tons kviksølv på bunden af søen. Så længe det ligger og bliver indlejret af nyt slam, gør det begrænset skade, men opgravningerne forøger risikoen for en videretransport af kviksølv i åsystemet. Kviksølvforureningen betød i øvrigt, at der i 1971 blev udstedt forbud mod at sælge eller videregive fisk, der var fanget i Varde-Grindsted å, herunder Karlsgårde sø. Forbudet gælder stadig, dog undtaget laks og ørreder.

Desuden fremhæver kritikerne, at værket ikke er rentabelt. Hvis ikke det fik tilskud fra energistyrelsen, ville det ikke kunne betale sig at holde værket i drift. Og miljøvenligt vil kritikerne af ovennævnte grunde ikke kalde værket.

Ikke desto mindre ligger værket der den dag i dag, og der er ikke planer om at indstille driften. Netop

for at sikre dets drift og rentabilitet i en årrække fremover er der taget forskellige forholdsregler:

- Dæmningen er blevet sikret med beton ud mod søen.
- Der arbejdes på, at værket skal kunne fjernstyres fra forsyningsvirksomhederne i Esbjerg.
- Kabler lægges om, turbiner og generatorer renses og renoveres, skot udskiftes.
- Der graves op ved kanalens indløb i søen, og der etableres sand- og slamfang i kanalsystemet, for at sikre vandtilførslen til værket.
- Langs kanalerne fornyes beplantningen med løvtræer, som hæmmer grødevæksten i kanalerne og dermed sikrer en mere effektiv vandtilførsel.
- Fisketrappen ombygges og forbedres.

Ved kabelomlægningen har man fået fritlagt Karlsgårdeværkets fordelingstårn for strømførende kabler, og her arbejdes der for tiden på at indrette en udstilling om værkets tekniske indretning, om dets historie og om den særegne menneskeskabte »natur«, der omgiver det.

Bag udstillingen står »Foreningen til fremme af information om Karlsgårde og omegn«. Realiseringen af udstillingen er afhængig af tilskud udefra, og det har derfor været nødvendigt at udføre projektet i etaper, efterhånden som økonomien var til stede. I foråret 1990 blev der udarbejdet en detaljeret plan over udstillingens indhold, og i den forløbne tid er der blevet arbejdet med de fysiske rammer på Karlsgårdeværket. Udstillingslokalerne skal sættes i stand, og det skal sikres, at publikum ikke udsættes for risiko, når de færdes på værket.

Udstillingslokalerne ligger på første og anden sal i fordelingstårnet. Første sals udstilling skal handle om elektricitet i almindelighed og om Karlsgårdeværkets produktion i særdeleshed. I lokalet har man bibeholdt dele af den gamle indretning, der kan være med til at fortælle om Karlsgårdeværkets distribution før i tiden.

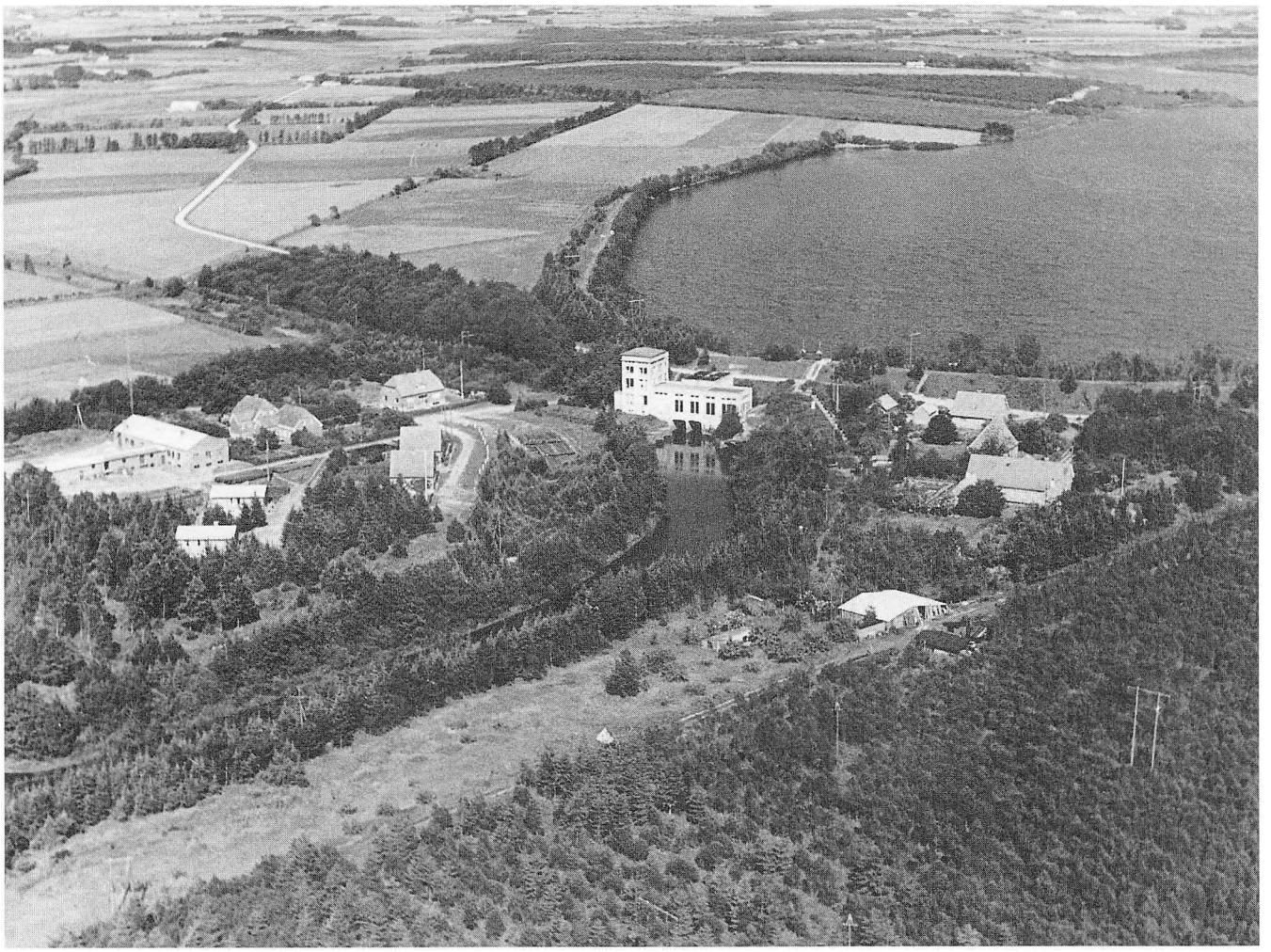

Fig. 8. Luftfoto af Karlsgårdeværket efter udvidelsen i 1940'rne. Til højre for værket anes fisketrappen som en skrå, lys stribe. Bygningerne til højre for værket er boliger til værkets ansatte. Til venstre boliger og bygninger tilhørende S.A.E.F., som havde hovedsæde i Karlsgårde fra 1924 til 1975, hvorefter selskabet flyttede til Sig. Tidligere udgjorde Karlsgårdeværkets og S.A.E.F.s personale et lille samfund i sig selv. I dag er der kun 4-5 ansatte på Karlsgårdeværket, og i fremtiden er det meningen, at værket skal kunne styres fra Forsyningsvirksomhederne i Esbjerg og køre uden fast bemanding. I tårnet i værkets venstre side indrettes «Karlsgårde Informationscenter». Foto i privateje.

På vej op ad trappen til anden sal vil man vise vandkraftens udvikling, og på anden sal skal der fortælles om værkets historie og om, hvordan anlæggelsen af værket har påvirket området rent landskabsmæssigt. Landskabsmodeller vil vise, hvordan området er ændret fra en hedestrækning med gennemløbende bæk til vore dages sø og skov, og der skal fortælles om dyre- og plantelivet omkring søen. Fra en balkon på anden sal vil man kunne kigge ud over værket og udløbet fra turbinerne og neden for værket vil der blive mulighed for et kig ind i maskinsalen.

Selve udstillingen vil være åben i dagtimerne, og rundt omkring i området vil der blive opsat informationstavler.

Området omkring Karlsgårdeværket er et yndet udflugtsmål og benyttes til mange formål. For enden af søen ligger en spejderhytte, og rundt om søen ligger der flere primitive campingpladser. Den 60 km lange natursti, der går langs Holme og Varde å fra Bække i øst til Varde i vest, passerer søen og værket. I tilknytning til naturstien er der anlagt en række primitive overnatningspladser, og en af dem ligger ved Karlsgårdekanalens indløb i søen. I 1990 havde pladsen knap 500 overnattende gæster, og det er den af overnatningspladserne, der er mest benyttet af skoler, blandt andet fordi det er en yndet lejrskoleaktivitet at sejle i kano ned ad kanalerne. I nærheden af Karlsgårde ligger desuden den 5 tdr. land store Tambours have, herregården Nørholm og den fredede Nørholm hede. Informationscentret vil dels bidrage til at gøre et besøg i Karlsgårdeområdet mere udbytterigt for alle dem, der benytter området, og dels give mulighed for at besøge et arbejdende vandkraftværk.

Mette Guldberg, museumsinspektør, Ølgod Museum.

LITTERATUR:

Arnfred, J.Th.: »Da elektroteknikken kom til Vestjylland«, i: Fra Ribe Amt 1973.

Arnfred, J.Th.: »Poul la Cour«, i: Fra Ribe Amt 1977.

Betænkning afgiven af Udvalget angaaende Vandkraftanlæg. København 1921.

Hasholt, B.: »Materialevandringen og sedimentationen i Karlsgårde sø og dens tilløb«, i: Geografisk Tidsskrift bd. 71, 1972.

Karlsgårdeværket. Drifts- og miljøproblemer. Rapport til Ribe Amtsråd og Esbjerg Kommune. Udarbejdet af en fælles arbejdsgruppe. Maj 1987.

S.A.E.F. 1918-1943. Varde 1943.

Sonne, Hjalmar: »Karlsgårdeværkets udvidelse 1941-45 - et energi- og arbejdsløshedsprojekt«, i: Fra Ribe Amt 1981-83.

Nedenstående vignet er hentet fra en sang til Karlsgårdeværkets indvielsesfest.

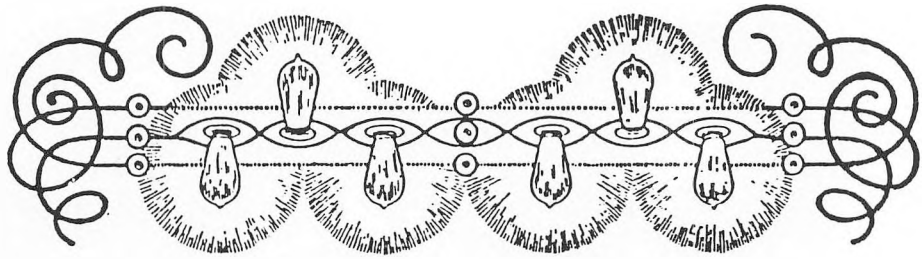

Åndssvageanstalten i Ribe i 1930-erne

-plejepersonalet og anstaltens ånd

Af EDITH MANDRUP RØNN

Åndssvageinstitutioner har ikke tidligere været genstand for større etnologiske undersøgelser i Danmark. Men i 1990-91 gennemførte Den antikvariske Samling i Ribe to etnologiske »mands-minde-undersøgelser« af institutionen Ribelund. Nærværende artikel er fortrinsvis baseret på interviews med ældre ripensere – navnlig personale fra anstalten i Ribe.

Undersøgelserne blev iværksat, fordi man med særforsorgens udlægning til amter og kommuner i 1980 kunne forvente, at der i løbet af få år kun vil være enkelte boinstitutioner for psykisk handicappede tilbage, mens de ledige bygninger på Ribelund vil blive taget ind til andet formål.[1]

Nærværende artikel beskæftiger sig med 1930-erne, der var en brydningsperiode i institutionens historie. Det var det tidspunkt, hvor åndssvageforsorgen overgik til staten som følge af den lovgivning, der fulgte Steinckes socialreform i 1933.

Først i 1930-erne var »Åndssvageanstalten i Ribe« normeret til 490 personer. Desuden havde man i 1929 indrettet en filial på »Løgumgaard« ved Løgumkloster. Her var plads til yderligere 150 personer. På anstalten var der i årene siden indvielsen i 1907 gentagne gange blevet bygget nye bygninger. Senest – i 1931 – en administrationsbygning i forbindelse med forstanderboligen. I 1935 afgik forstander J. Norrild, der havde regeret ret enevældigt

Fig. 1. Cellegang på mandsafdelingen i 1930'erne. (Ribe Lokalarkiv).

på anstalten siden dens indvielse, og ledelsen overgik til en overlæge. Dette var en ganske logisk konsekvens af udviklingen: fra overvejende at være et *socialt* problem var de åndssvage i højere grad blevet et *medicinsk* problem. Man diskuterede først og fremmest, hvordan åndssvaghed kunne forebygges – var racehygiejne en brugbar metode? Og hvis den var – hvordan skulle den så praktiseres? Denne udvikling var sket kontinuerligt op igennem 1920-erne.

»Åndssvageanstalten ved Ribe« (den hed *ved* Ribe de første 5 år) oprettedes i henhold til lov af 10. februar 1905. Det skete i første række for at aflaste de eksisterende åndssvageinstitutioner, hvor pladsen var blevet for trang. Dette gjaldt i særdeleshed anstalten i Brejninge. Klientellet var »Alle saadanne sindssyge og farlige (forbryderiske) Aandssvage, hvis Tilstand nødvendiggør varige Cellebehandling«, og »De i Ribe, Ringkøbing, Viborg og Thisted Amter hjemmehørende Asylister, hvis Tilstand udelukker dem fra skole-, landbrugs- eller haandværksmæssig Oplærelse.«[2] Anstalten modtog åndssvage af begge køn og fordelte dem i de nybyggede asylafdelinger for henholdsvis mænd, kvinder og børn.

Som man vil se, modtog anstalten i første række de dårligste og mest forbryderiske elementer, og både mands- og kvindeafdelingen fik da også celleafsnit. At det var vanskelige beboere, den nye anstalt fik, fremgik snart. Man beklagede sig i de første årsberetninger over, at asylisterne var for dårlige til at hjælpe til, og der var derfor brug for mere personale end forudset. Forpligtelsen til også at modtage forbryderiske *sindssyge* varede til 1917, men det betød ikke, at celleafsnittene blev overflødige. Tværtimod viste det sig i løbet af nogle år, at det var nødvendigt at udvide celleafsnittet på kvindeafdelingen, som man optimistisk havde forsynet med kun halvt så mange celler som mandsafdelingen. På Brejninge fik de mest opvakte åndssvage tidligt undervisning, men på anstalten i Ribe blev der først i 1928 oprettet en lille »forsøgsskole.«

Anstalten i Ribe bar endnu i 1930-erne præg af, at man fra begyndelsen havde måttet optage »saa-

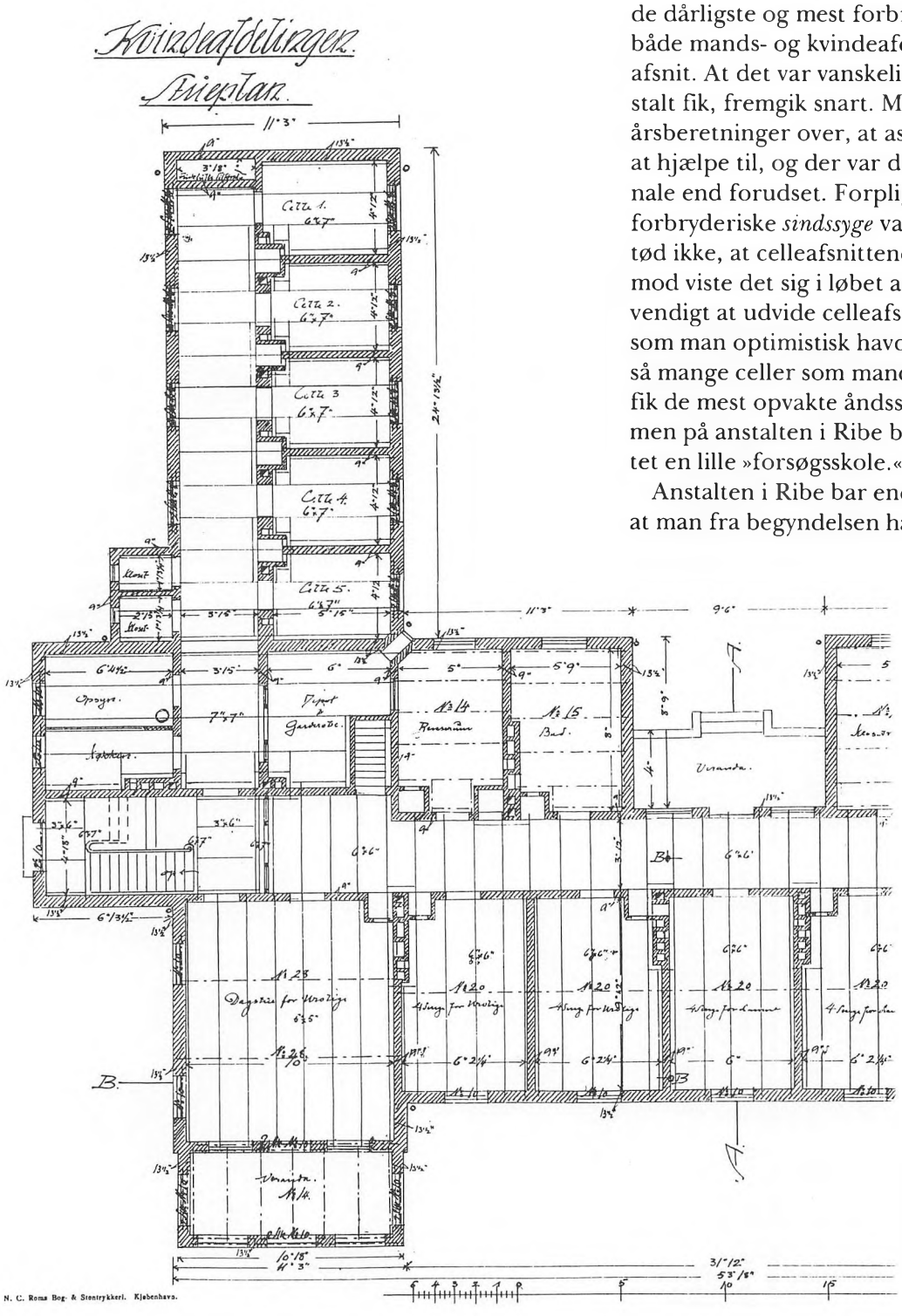

Fig. 2. Kopi af N. Christof Hansens originaltegning til kvindeafdelingen. Denne afdeling svarede til mandsafdelingen, dog var der kun 5 celler til isolation af urolige patienter. Senere blev antallet af celler øget til 10.

danne Aandssvage, som staar saa lavt i aandelig Forstand, at de helt eller delvis er ude af Stand til ikke alene at oplæres til eller udføre nyttigt Arbejde, men ogsaa til at passe, pleje eller hjælpe sig selv«.[3] Alligevel var der i 1930-erne en ny generation af åndssvage, som man kunne drage nytte af i såvel husholdning som gartneri og markbrug. Opsynet med og oplæring af disse alumner påhvilede den vigtigste personalegruppe på anstalten: plejere og plejersker, der naturligvis også skulle sørge for plejen af de meget handicappede åndssvage.

»Plejemor var altid ugift . . .«

Blandt plejepersonalet var *plejemødrene* personer af overordentlig stor betydning. Der findes utallige erindringer om dem: om deres kølige dygtighed, »uretfærdighed«, magtdemonstrationer, principrytteri, bornerthed, men også om sund fornuft, menneskelighed, opofrelse – ja, kærlighed. Disse frøkener havde noget, der var forment de fleste af tidens kvinder, nemlig magt – dog med den begrænsning, at der forventedes nærmest servil optræden over for forstander og overlæge og ubrydelig loyalitet over for *anstalten* og anstaltens ånd. Plejemødrene var mellemledere med næsten uindskrænket magt nedad i hierarkiet – men til gengæld med brug for store taktiske evner, hvis de skulle have noget igennem over for anstaltens ledelse. De var her i et dilemma: over for de undergivne kunne de fungere på en næsten »mandlig« måde. Deres overordnede måtte de nærme sig på »traditionel« kvindelig vis, og når man daglig gennem mange år *netop* må fungere anderledes end kvinder i det omgivende samfund, kan det nok være svært at finde en balance. Måske kan dette være skyld i den servilitet, som ældre mennesker påstår, at en del plejemødre lagde for dagen over for ledelsen?

Under alle omstændigheder udgør plejemødrene ikke alene et spændende kapitel i institutionshistorien men sandelig også i de erhvervsaktive kvinders historie! Der blev stillet enorme krav til dem. De skulle indordne sig under anstaltens norm- og regelsæt, få hverdagen på institutionen til at fungere – og samtidig skulle de også over for det omgivende samfund legitimere deres opgave. Det gjorde de tilsyneladende ved i høj grad at understøtte anstaltens (mandlige) ledelse i, at plejemoderfunktionen ikke var et almindeligt lønarbejde, men en »gerning« – et kald, som optog dem døgnet rundt. Af mennesker, der har et kald, forventer man total optagethed af arbejdet. Til trods for disse vilkår, fremtræder plejemødrene ikke som en homogen gruppe, men som individuelle navngivne frøkener, hvis personlighed man har en klar erindring om selv 50 år efter.

En plejemor kunne have en uddannelse som plejer (plejerske) eller evt. som sygeplejerske. Det almindelige var dog, at plejemor havde tilbragt hele sit arbejdsliv på anstalten. Hun kom ind som elev, avancerede til plejerske og – hvis hun var heldig, dygtig og estimeret af ledelsen – siden til 1. plejerske og plejemor.

Læretiden varede 3 år, og man skulle i løbet af denne tid »ikke alene uddannes i praktisk Plejegerning, men også gennemgaa et teoretisk Kursus, der ledes af Anstaltens Læge og afsluttes med en Prøve. (Eksamen)«[4]

Selv om elevernes minimumsalder er opgivet til 18 år, er der meget, der tyder på, at kvinder havde størst chance for at blive antaget som plejerskeelever, når de var lidt ældre: 20-22 år. De skulle have nået en modenhedsgrad, så man kunne forvente, at de havde forladt flyvske ideer om kærester, mand og børn. Forstanderen talte helst selv med ansøgeren og dennes forældre. Det var vigtigt, at hun kom fra et godt hjem, hvor egenskaber som renlighed, orden og moral var hverdagens omdrejningspunkter. Derimod er der ikke meget, der tyder på, at man i Ribe lagde *speciel* vægt på en religiøs baggrund. Ganske vist siges forstander Norrild at have foretrukket diakoner, når han ansatte andet sted uddannede plejere; men det skyldtes, at disse efter hans mening havde en mere vidtgående almen medicinsk plejeruddannelse.

Når eleven var blevet antaget, måtte hun underkaste sig ganske strenge restriktioner vedr. udgang til byen, omgang med det andet køn etc. En tidligere plejemor fortæller:

> »Men . . . der var jo en stor port ind til, og så var der to små, en ved hver side. Og vi – vi skulle jo have lov til at gå ud i byen, og der under verdenskrigen, da den kom i 1940, blev den jo *helt* lukket, og vi måtte ikke gå ud, uden at vi skulle have adgangskort (også tidligere skulle der udgangstilladelse til), og det skulle vi aflevere ved porten hos portneren, og så skulle vi være hjemme til kl. 10, og så skulle det afleveres igen. Og imens vi var der, måtte vi ikke have besøg af vores far. Han måtte ikke komme ud og besøge os. Min mor måtte komme, men min far han skulle have ekstra tilladelse til det.«

En mandlig plejer siger:

> »plejemor var altid ugift – ja, det var de . . . det var da også så strikst med det derinde . . . når jeg som ugift boede derinde og skulle have besøg udefra af kammerater, så skulle jeg have en skriftlig tilladelse, hvis det skulle være efter kl. 8 om aftenen . . . der var jo portner, og han skulle åbne porten, hvis vi skulle have herrebesøg, men hvis vi skulle have damebesøg – det var der aldrig nogen snak om . . . det kunne da lige så godt gælde for damerne; det har undret mig mange, mange gange. For KFUM-folkene nede i byen skulle

Fig. 3. Vævestuen. Billedet må være taget om sommeren. Det ses af pigernes korte ærmer. De yngste af pigerne bærer det karakteristiske ærmeforklæde, mens de to voksne kvinder til højre i billedet har sommerkjolerne på. Kjolerne havde smalle, blå striber, hvilket ikke ses tydeligt her. Stoffet var iflg. gamle meddelere »kadetstof« i bomuld. (Ribe Lokalarkiv).

> have fat i mig en aften , hvor jeg havde vagt . . . de kunne ikke komme ind til mig, for der forelå ingen besøgstilladelse, men så ringede jeg op til portneren og sagde, at vist måtte de komme herud, for de havde en besked til mig . . . så kom de også, men de måtte højst blive en halv time – ja, det var jo strengt . . .«.

Det var tydeligt, at det var det mandlige køn, der repræsenterede en fare for såvel de kvindelige patienter som det kvindelige personale. Dette ses bl.a. af, at man på dette tidspunkt godt kunne have en kvindelig leder på en mandsafdeling, mens det var utænkeligt med mandlig leder – eller endog mandlige plejere – på en kvindeafdeling. Når en kvinde gik ind til et kald som plejerske, forventedes hun at have afskrevet sin seksualitet, men samtidig gik man ud fra, at hun havde nogle bestemte kvindelige egenskaber, som virkede højnende på moralen på anstalten. Selv i 1930-erne lignede indstillingen til kvindelige plejere meget den, som Chr. Keller gav udtryk for i 1917:

> » . . . Fordelene ved det nye system er, saavel efter Lægernes som efter Patienternes Skøn, iøjnefaldende; større Renlighed, venligere og hyggeligere Tone, større Omhu. De gifte Plejere (mændene!) – noterer en Patient – havde i Regelen deres Hovedinteresse i deres Hjem og dettes Drift. Saasnart Vagttiden udløb, gjaldt det bare om at komme hjem, paa Slaget. Eller de optoges af alle deres Fagforenings Spørgsmaal. *Men Plejersken er ugift. Gerningen bliver hendes Hovedinteresse; hendes Omgangstone er mindre kommanderende, blidere, hendes Øje for Betydningen af det daglige Livs mange Smaahensyn mere vaagent . . .« (Forf. udhævn.)*

Det skal for en ordens skyld indskydes, at jeg ikke i erindringerne om plejemødre har mødt *blidhed* som et fremherskende karaktertræk ved dem, men kvinderne har utvivlsomt – af gode grunde – sjældnere grebet til korporlig revselse!

Den mandlige plejer, der var familiefar og boede uden for anstalten, havde pr. definition et kønsliv, og han var derfor mere suspekt i forhold til patienterne, der ikke forstod, at det var en stor synd at have og vise seksualitet, så meget mere som de ikke fik den belønning for fortrængningerne, som man fik i det omgivende samfund. Man fik kun straffen for forsyndelserne. Den værste straf var for de mandlige patienter kastration. Ganske vist gav lov nr. 176 af 11. maj 1935 ifølge Reidar Marthinsen kun adgang til kastration på grund af generende seksualitet, voldsom masturbation, uterlighed eller andre seksualforbrydelser, men beretninger fra tid-

ligere patienter viser, at selv i 40-erne og 50-erne var *truslen* om kastration et virkningsfuldt disciplineringsmiddel.

Når en mandlig plejer skulle giftes, var det ikke bare noget, han meddelte anstaltens ledelse. Han skulle på behørig vis »søge ud af kostforplejningen«. Først skulle han have forstanderens tilladelse, og derefter søgte han officielt. Om det siger en plejer, der blev gift midt i 1930-erne:

» . . . Så skulle vi jo have tilladelse til at blive gift, og så kommer han (forstanderen) der, da der var gået et halvt år eller sådan noget og siger; »Hvad, jeg synes, at der var noget mærkeligt ved deres ansøgning? (den pågældende plejer var blevet ansat et halvt år før denne episode). Nå, siger jeg . . . det eneste mærkelige, det skulle da lige være, at jeg skrev til sidst, at De ikke skulle tage den i betragtning, hvis jeg ikke kunne blive gift . . . »Ja, ja – der har vi det!« sagde han så, »men De skriver bare sådan lige en seddel over til mig, og så sender jeg den til Vejle til stiftamtmanden dér«. Så gik der jo en tid, så hørte jeg ikke – så kommer han en dag og spørger, om jeg har hørt fra Vejle? Nej, det havde jeg da ikke . . . »så skal jeg sørge for det . . .« Og allerede dagen efter, da kom den. Det er jo en personlig oplevelse . . . han fulgte med i sine folk og var dem behjælpelig . . . selv om han kunne være lige så skrap . . . «

Om lønnen:

»Ja, som uddannet plejer – da jeg boede derinde, fik jeg 70 kr. om måneden. Det var altså for kost og logi, jeg gav de 70 kr«. Efter udflytningen fik plejeren 140 kr.

Selv om lønnen ikke var stor, var der i 1930-erne en større procentdel mandlige plejere, end der i dag er mandlige pædagoger på boinstitutioner o.lign. En vægtig grund til dette har givet været arbejdsløshedssituationen i 1930-erne – det var som at få en appelsin i turbanen at få en tjenestemandsstilling, uden at man behøvede at have en lang skoleuddannelse bag sig. Man forventede dog gode anbefalinger vedr. ansøgerens evner og karakter både fra tidligere skolelærere og arbejdsgivere og gerne også fra andre agtværdige mænd.

Plejerskernes løn var mindre; de var jo ikke forsørgere. En tidligere plejemor fortæller, at da hun engang (ca. 1930, hvor hun enten var sidste års elev eller nyuddannet plejerske) trængte voldsomt til en vinterfrakke, men det var hende ikke muligt at købe den af sin løn, så hun måtte låne pengene af sin far, »men jeg skulle da betale dem tilbage.«

Der blev i det hele taget ikke ødet med ressourcerne i 30-erne – heller ikke efter socialreformen. Hvis en gulvklud blev slidt op på midten, var det en selvfølge, at den blev klippet op, det tyndslidte blev fjernet, og kluden blev syet sammen igen. *Næste* gang kunne man måske finde to tyndslidte gulvklude at sy sammen o.s.v. Den gode mellemleder, plejemoderen eller oldfruen, fik tingene til at slå til.

Der blev også sparet på plejepersonalet – og det har utvivlsomt haft stor betydning for den udstrakte brug af fiksering, bl.a. som disciplinær foranstaltning:

»Ja, man skulle fiksere mange gange bare for, at man var alene om alting . . . når jeg var ene med ca. 20 stykker, resten var måske ude på arbejde . . . men så til gengæld: dem oppefra, som vi sagde, de var blevet utilbens – så kunne de komme ind i cellen, så på den måde kunne man have en 20-30 stykker.

Plejerne var nødt til at tage øjeblikkelige beslutninger i forhold til patienterne, men når det drejede sig om andre forhold, var det en selvfølge, at man gik kommandovejen. Der foreligger andenhåndsberetninger om, hvordan det kunne gå til, hvis forstanderen under sin stuegang kom ind og fandt f.eks. en gulvspand, som man ikke havde nået at fjerne i den ellers hektiske oprydningsiver, der gik forud for hans besøg: Forstanderen tilkaldte misbilligende plejemor, der tilkaldte 1. plejer, der tilkaldte en menig plejer, der tilkaldte plejeeleven, der tilkaldte rengøringsdamen . . . Dette er muligvis en af de talrige anekdoter, der cirkulerer blandt tidligere og stadig aktive ældre plejere. Måske er deres sandhedsværdi ikke stor – men at de fortælles med ganske få variationer, siger alligevel ganske meget om anstaltens ånd i 1930-erne.

»Som det var et af mine børn . . . «

Af de gamle plejeres beretninger fremgår det både eksplicit og implicit, at de opfattede de åndssvage som *børn*. For en moderne pædagog er det at have denne opfattelse en dødssynd – den vil derfor kun ligge implicit i (nogle af) deres beretninger. En plejer, der er så gammel, at han/hun har fungeret i 30-erne, forsøger ikke at »smykke« på sin egen opfattelse – den er jo ikke forkert. Til gengæld kan det være svært at trække facts vedr. »bindinger« (fiksering) og evt. korporlig afstraffelse ud af de gamle plejere. De har fulgt lovændringerne og ved, at 30-ernes praksis afviger fra den, de senere måtte indordne sig under p.g.a. nye love og cirkulærer. Derfor er de, og uden tvivl med rette, forsigtige, fordi de er så vant til at opleve »var det ikke forfærdeligt« -holdningen også fra deres yngre kolleger med pædagoguddannelse.

». . . men den slags, hvor det hedder sig, at de er rigtig åndssvage – de er som børn, de skal tages helt som børn, enten de er 90 år og kommer og sidder på mit knæ, eller de er 80. Men de andre – dem skulle man tage på en helt, helt anden måde. En han ville absolut slå mig ihjel . . . de andre de

Fig. 4. Plejerske og patient sysler med håndarbejde i dagligstuen. Bemærk billedet på væggen – sandsynligvis »Jesus velsigner de små børn«, der i 1930'erne hang i mange hjem på landet. Enkelte af de billeder, der har smykket væggene, står i dag i et lokale på Ribelund. (Ribe Lokalarkiv).

sagde bare »åhåhåhåhåh« hele dagen. Han kunne jo blive irriteret over det. Jeg sagde: »tror du ikke også, at jeg kan blive irriteret over det, men det kan jo ikke hjælpe noget, men er der nogen, der kan give ham en lussing over det, så er det mig, så er det ikke dig.« »Du kan blive slået ihjel med det samme« sagde han og så hen på mig, »Ja« siger jeg og tager ham i skulderen »synes du, at jeg har fortjent det, så gør det med det samme.« Så satte han sig til at græde . . . «

Den afmagt – den åndssvage og plejerens – der afspejles i denne lille stump interview er et gennemgående træk i alle beretninger fra 30-erne og besættelsestiden. Måske netop af den grund krydres de hyppigt med »solstrålehistorier« og beretninger om ubrydelig loyalitet, ledelsens menneskeforståelse o.s.v. Når den »begavede« åndssvage blev irriteret over de helt dårlige og prøvede at tyrannisere dem, skyldtes det iøvrigt ikke mindst, at man lige fra anstaltens start havde holdt de vanskelige – ofte kriminelle – patienter i samme bygning som »lammestuen«, hvor de stærkt handicappede var. Dette var en kilde til stadig besvær og ekstra arbejde for plejerne. Det var helt klart en ledelsesbeslutning: de bevægelseshandicappede løb jo ingen steder – så mente man, at plejerne bedre kunne koncentrere sig om de »vanskelige«. Alle plejere talte om det – ingen prøvede at gøre noget ved det! Ånden var: lægerne og ledelsen bestemmer; vi skal gøre vort arbejde. Denne indstilling var langt mere udbredt blandt plejerne end blandt de øvrige personalegrupper – både husassistenter, karle og håndværkere. De tjenestemandsansatte plejere skulle ikke i 30-erne risikere at komme på kant med ledelsen. Men det har givet *ikke* været den eneste grund.

Det var plejerne, der kendte patienterne og håndterede de øjeblikkelige problemer – de øvrige personalegrupper blev så vidt muligt holdt væk fra nærkontakt med de dårligste patienter. Ledelsen havde nok at gøre med administration – og med at debattere åndssvagheds samfundsmæssige aspekter og mulighederne for at standse den stigende vækst af »dårlige elementer«, personer, der – iflg. debatten – i en ellers børnefattig tid formerede sig langt stærkere end befolkningens »bedste elementer«. Denne diskussion trængte enten ikke ind til plejepersonalet – eller også har man i dag lykkeligt glemt den? Man havde nok at gøre med helt konkret at hindre evt. fraternisering mellem kønnene. Det lykkedes ikke altid. De patienter, der måtte eller kunne komme uden for »trådgårdene« (de små løbegårde omkranset af ståltrådshegn, som fandtes ved husene), havde adskillige gemmesteder på anstaltens 50 tdr. land store område. Her kunne de være heldige at få en hurtig hyggestund. Hvis det blev opdaget, syntes repressalierne dog ikke at have været *meget* voldsomme. Det var truslerne til gengæld som tidligere omtalt.

For de gamle plejere er den tiltagende mulighed for åndssvage til at skaffe sig et seksualliv dog nærmest en smule »unaturlig.« Børn er jo heller ikke ansvarlige nok til at administrere et aktivt kønsliv! Når det drejer sig om en eventuel frugt af et seksuelt forhold, et barn, tyder meget på, at nutidens pædagoger er lige så negative, som datidens plejere

var. I dag er det bare »for deres egen og barnets skyld« og ikke for *vor* skyld. Det er dette argument, der ligger i den pædagogiske diskurs – hvad der ligger uden for, over, under og ved siden af, er det vanskeligt at komme på sporet af; det er i hvert fald ikke noget man har mulighed for at beskæftige sig med i to kortvarige museumsundersøgelser, hvor dokumentationen har den vigtigste plads.

De farlige »patienter.«

Da anstalten startede og helt ind i begyndelsen af 30-erne var beboerne asylister og alumner. I 30-erne blev de patienter. Det var den lægelige ekspertise, der definerede hvad åndssvaghed var: åndssvage var syge mennesker, hvis sygdom ikke gerne skulle overføres til næste generation. Man var ikke særlig optimistiske med hensyn til helbredelse eller lindring af den enkelte åndssvages »sygdom«, men man var overordentlig interesserede i, hvordan åndssvaghed opstod og hvordan man kunne forhindre den i at inficere et helt samfund. Spørgsmålet var ikke i så høj grad, *om* man skulle gribe ind, men *hvordan* man skulle gøre det. Racehygiejne forbinder vi i dag med nazismen, men det var ikke nazisterne, der *opfandt* begrebet – de greb fat i en stående diskussion og ofrede så alle kræfter på at udvikle »videnskaben« og propagandere for forholdsregler, der kunne sikre racens lødighed. Selv om der var diskussion blandt dansk åndssvageforsorgs læger gav flere udtryk for, at de »dårligere« åndssvage godt kunne blive i hjemmet. Det var *grænsetilfældene* man skulle have under kontrol på anstalterne, for det var dem, der udgjorde den virkelige fare forplantningsmæssigt set.

Når *grænsetilfældene* engang imellem i 1930-erne kom ud i Ribe by (de meget handicappede kom aldrig uden for anstalten), var de altid fulgt af en plejer. »Man så dem jo aldrig« siger ældre meddelere – kom de endelig i byen var det i flok. Så så den velopdragne ripenser til den anden side. »Det var jo syge mennesker, ikke?« Man viste sin tolerance ved ikke at reagere. Samtidig florerede mytedannelserne, der i mindst lige så høj grad gik på plejerne som på patienterne. Mon ikke de mishandlede de stakkels tosser? Ganske vist kendte næsten alle en gift plejer, der boede uden for anstalten, en håndværker el. lign., men det var jo ikke *dem* det drejede sig om, men de mennesker der levede et mystisk institutionsliv *bag muren.*

». . . Og man kan også tage de gamle plejere, der var der før i tiden . . . (Sp.: Var de præget af det?)« . . . Nogle af dem var særlinge for at sige det rent ud. Ja, det var de . . . Ja, når de kom op i byen – man behøvede ikke at spørge, hvor de kom fra! . . . De havde akkurat den samme gang og de samme bevægelser, som patienterne havde derude . . . «.

Hos nulevende ripensere mærkes tydeligt en *dobbelthed* over for anstalten, som de husker den fra deres barndom og ungdom. Samtidig med, at de mener, at plejerne *også* var lidt mærkelige (dog især de ugifte plejemødre), udtrykker de stor beundring for dem. At de kunne holde det ud! Der er ingen tvivl om, at murens fald først i 60-erne var et vigtigt skridt på vejen mod større forståelse. Ripenserne blev ikke længere i så høj grad holdt ude. Et andet vigtigt skridt – der faktisk blev fortaget *før* murens fald – var, da husassistenter og andet personale, der kom i direkte kontakt med patienterne, begyndte at komme *udefra* og gå hjem hver aften. Den kvinde, der havde vasket gulv på en stue med meget dårlige patienter, kunne gå hjem og fortælle sin nabo, at »der er ikke noget at være bange for.« Holdningen fra ripensernes side over for den institution, der har betydet så meget for deres økonomi og arbejdssituation, er klart præget af, hvor lidt eller meget, man har vidst af, hvad der foregik på åndssvageanstalten og senere Ribelunds område. 30-ernes »farlige« patienter – farlige for samfundssundheden og farlige for den enkelte ripensers fysiske sikkerhed – blev med den større åbenhed »bare« til de unormale, som man ikke længere så, fordi man var så vant til at se dem. Om dette er tolerance kan diskuteres!

Edith Mandrup Rønn, etnolog. mag.art.

NOTER

1. De nævnte museumsundersøgelser blev støttet økonomisk af Statens Museumsnævn. De har medført, at der i efteråret 1990 blev iværksat en undervisningsrække, ved forfatteren, på Københavns Universitet, Institut for Folkelivsforskning: »Institutionskultur inden for åndssvageforsorg og særforsorg i Danmark«. Denne række blev fulgt op af et feltarbejde på Ribelund i 1991, hvilket resulterede i 12 studenterrapporter. Desuden støtter Statens humanistiske forskningsråd fra efteråret1991 en undersøgelse vedr. almene normalitetsbegrebers indflydelse på praksis på institutioner for psykisk handicappede. I denne undersøgelse vil Ribelund få en central plads.
2. Aandssvageanstalten ved Ribe. Beretning for Tidsrummet fra 1. Oktober 1907 til 31. Marts 1909. Forstander Norrilds Indvielsestale.
3. Ibid.
4. Aandssvageanstalten i Ribe. Beretning for Aarene fra 1. April 1926 til 31. Marts 1929, s.9.

LITTERATUR

Keller, Chr.: Kvindeligt Plejepersonale i Mandsafdelinger. Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet 1917.

Kirkebæk, Birgit: Abnormbegrebet i Danmark i 20-erne og 30-erne med særlig henblik på eugeniske bestræbelser – og især i forhold til åndssvage. Licentiatafhandling fra Danmarks Lærerhøjskole 1985.

Marthinsen, Reidar: Åndssvageforsorgen i Danmark og de åndssvages Retsstilling. Optryk fra Nordisk Medicin 1952:48:1431.

Roepstorff, Anne K.: Seksualitet og Samliv. Feltrapport, Institut for europæisk folkelivsforskning, 1991.

Rønn, Edith M.: Institution under afvikling – en etnologisk undersøgelse af Ribelund. Upubl., men fremstillet i manuskriptform på henholdsvis Den antikvariske Samling og Amtsgården i Ribe. 1990.

Steincke, K.K.: Socialreformen. En kortfattet oversigt. Kbh. 1933.

Et skibsportræt – og historien om en storsejlers endeligt

Af MORTEN HAHN-PEDERSEN

Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg arbejder i disse år på opbygningen af en permanent udstilling om den vestjyske søfarts historie. I denne sammenhæng er Fanøs store sejlskibsfart et uomgængeligt emne, hvorfor museet siden 1988 har koncentreret sin indsats netop omkring Fanø, der i 1890'erne var Danmarks største søfartscenter udenfor København.

Gennem undersøgelser og ikke mindst indsamling og erhvervelser arbejder museet på dokumentationen af bl.a. de sagnomspundne storsejlere, som nok viste flaget på klodens fjerneste kyster, men langt fra var forenelige med den romantik, hvormed en senere eftertid har forlenet dem.

Sidstnævnte fremgår f.eks. af et skibsportræt, som museet med støtte fra Statens museumsnævn erhvervede i januar d.å. Langt hovedparten af de skibsportrætter, vi i dag kender af Fanøs store sejlskibe, viser skibene i magsvejr for fulde sejl. En ren paradesejlads, men det var oftest sådan, at søfolkene og kaptajnerne ønskede skibene afbilledet til familien derhjemme. Det nyerhvervede billede, som i øvrigt er usigneret og uden år – men må dateres til begyndelsen af 1890'erne – viser på en magtfuld vis en anden side af storsejlernes kår, nemlig den barske sejlads på de store oceaner, hvor det ofte var en bydende nødvendighed at gå for særdeles små sejl for ikke at friste skæbnen over evne.

Fig. 1. Fotoet øverst på siden viser: Fiskeri- og Søfartsmuseets nyerhvervede skibsportræt af barken »Aarhus« af Fanø. Akvarel. Usigneret, udateret.

Billedet viser barken »Aarhus« af Fanø i høj sø. Skibet har kun sat et enkelt forsejl, klyver, på fokkemasten fok og undermærssejl samt stormastens under- og overmærssejl, hvorpå det går afsted på styrbords halse (med vinden ind fra højre). Dette var ofte vilkårene for de stoute besætninger, vi kender fra samtidens fotografier, der jo som regel er taget i havn og under helt andre forhold. I situationer, som den på billedet, har hvert eneste besætningsmedlem haft ganske andre ting at tænke på – sin egen overlevelse inklusive. Ved sin overbevisende skildring af havets kraft overfor selv nok så stolt en sejler, bibringer billedet beskueren en levende fornemmelse af, hvorledes besætningen ombord må

have følt en sådan tvekamp mellem natur, skib og sømandsskab. Netop i denne fortælling har skibsportrættet af »Aarhus« sin store værdi – og historien bliver jo ikke dårligere af den skæbne, skibet i virkeligheden fik!

Barken »Aarhus«, der var på 640 brt., var bygget i Hamburg i 1874/75. Skibet havde jernskrog, hed oprindelig »Thalassa« og var hjemmehørende i Hamburg.

På dette tidspunkt tænkte ingen Fanøredere endnu på så store sejlskibe af jern. Fanøsøfarten var i disse år inde i en tilsyneladende succesfuld omstilling fra Nord- og Østersøfart til en langfart, hvor konkurrencen fra de fremstormende dampskibe ikke var så følelig, som tilfældet var på det nordeuropæiske fragtmarked. Øens flåde, der udelukkende bestod af træbyggede skibe, voksede. Større skibstyper så som barker, brigger, skonnertbrigger og tremastede skonnerter vandt frem, og flere og flere af skibene fik en forhudning af zink eller kobber på skroget således, at de kunne anvendes i langfart i tropiske farvande. Men også her skulle dampskibene volde problemer – især da verdens dampskibstonnage i perioden 1879-83 fik en voldsom forøgelse, som via de almindelige regler for udbud og efterspørgsel førte til så lave fragtrater for damperne, at de p.g.a. deres mere regelmæssige sejlads relativt uafhængig af vind og vejr blev en farlig konkurrent for de rene sejlere.

Resultatet blev, at store engelske og tyske sejlskibsrederier begyndte at sælge ud af deres jernbyggede sejlskibe til relativt lave priser. Da selv de mindste af disse skibe var større end Fanøs træskibstonnage, så Fanørederne her en ny mulighed for overlevelse, og i årene fra 1886 til 1898 anskaffedes ikke mindre end 68 jern- eller stålsejlere med en samlet tonnage på godt 42.000 nettoregistertons til Fanø. Alene i 1890 hjemkøbte øens redere 15 sådanne skibe med en samlet tonnage på knap 8000 nettoregistertons – mere end den totale tonnage af en i øvrigt betydende søfartskøbstad som f.eks. Ålborgs samlede sejlskibsflåde.

Et af disse skibe var barken »Thalassa«, som i december 1890 indkøbtes fra rederiet Wachmuth & Krogmann i Hamburg og indregistreredes under navnet »Aarhus« af Fanø med et aktieselskab i Nordby som ejer.

Aktieselskabet, der som de fleste andre Fanørederier på dette tidspunkt rummede store tyske kapitalinteresser, havde J. H. Christiansen fra Nordby som korresponderende reder. Kaptajn på det nyindkøbte skib blev den kun 29 år gamle Chr. Nielsen Gram, som med sin 12 mand store besætning nu skulle forsøge at få gjort aktiehavernes investering på 103.000 Rigsmark rentabel i farten på de store have.

»Aarhus« nåede desværre kun et par rundrejser med Dannebrog i agterstavnen. Fra en matros' bevarede søfartsbog kender vi den første, som gik fra Hamburg over Valparaiso og Pisagua (på Sydamerikas vestkyst) til Queenstown, le Havre og London. Den næste – ved vi fra bevaret regnskabsmateriale – gik fra London over Freemantle og Sydney til Venedig. Her blev der i øvrigt malet et andet portræt af skibet – så vidt vides det sidste, der blev malet i europæisk havn. Via Livorno tog skibet nu til New York, hvorfra det sejlede mod Brisbane i Australien, og på denne rejse mødte »Aarhus« sin skæbne den 24. februar 1894.

Et uddrag fra en samtidig australsk avis d. 26. februar 1894 fortæller om hændelsen:

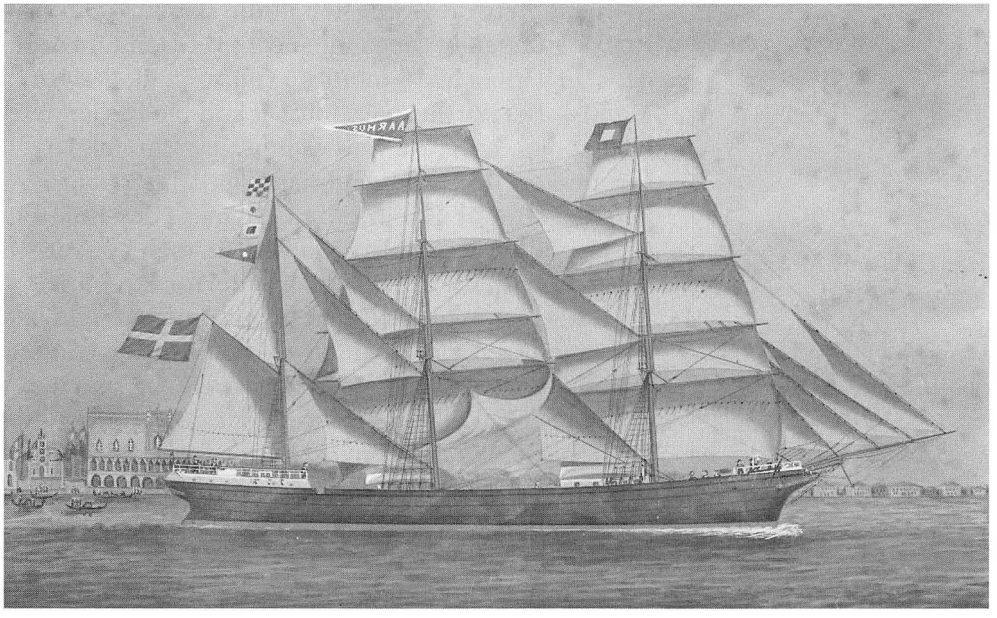

Fig. 2. Barken »Aarhus« af Fanø afbilledet på et mere traditionelt skibsportræt af italieneren Luzzo i Venedig, 1893. Portrættet er så vidt vides det sidste, der er malet af »Aarhus« i europæisk havn. Akvarel/gouache. Original i privateje.

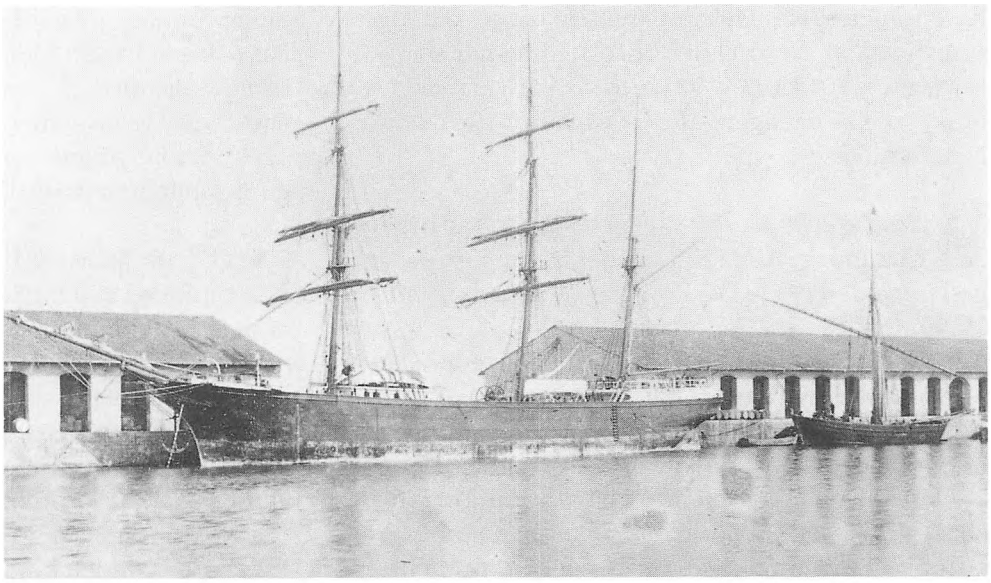

Fig. 3. Virkelighedens »Aarhus« fotograferet under havneophold i begyndelsen af 1890'erne. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

»Så snart det blev bekendt her i byen, at et større skib lå udenfor Cape Moreton med nødsignaler til, blev dampkutteren »Beaver« straks sendt afsted til assistance lørdag aften, og den påfølgende morgen i dagbrækningen prajede den et skib, som kom derudefra, og hvis kaptajn meddelte, at et barkskib stod på Smiths Rock med begge sine bramsejl og mærssejl oven vande, hvilke sejl flagrede i den stive brise. Skibet stod opret med sine master og ræer i 12 favne vand på hård sandbund. Ved signalering fra Cape Moreton blev det betydet kaptajnen på dampkutteren, at mandskabet var landsat der, og da kutteren ankom i nærheden af fyrtårnet, optog den barkens kaptajn, hans hustru og 13 mand tillige med deres jolle.

Fig. 4. Kaptajn Gram og hustru fotograferet på dækket af en passagerdamper på vej hjem fra Australien efter forliset ved Brisbane i 1894. Originalfoto i privateje.

De var alle i en ynkværdig tilstand og havde næppe så meget tøj på, at de kunne skjule sig deri; de fleste af mandskabet var uden hat og støvler; alt var gået tabt. Båden, hvori de landede, var en lille jolle, og den, der ved, hvilken sø der står ved Cape Moreton, vil forbavses over en så mirakuløs frelse fra den våde grav.

Kaptajn Gram forklarede, at det sunkne skib var barkskibet »Aarhus«, hjemmehørende i Nordby på Fanø, som forlod New York den 25. oktober 1893 med en ladning stykgods bestemt til Brisbane, og at han kom ud for Cape Moreton den 24. februar d.å. om aftenen og afbrændte blålys og på anden måde gjorde signaler for lods; men da han intet svar fik, vendte han skibet udefter i den hensigt at holde søen natten over. Kort efter stødte skibet på Smiths Rock og huggede tre gange meget voldsomt, hvorpå det sank i løbet af 10 minutter, omtrent kl. 9 aften. Mandskabet havde knap tid til at komme i jollen, en lille let båd, som ikke var bestemt til at rumme 15 mennesker. Kun med det tøj, de gik og stod i, ankom de, efter at have roet i ca. 3 timer i den høje sø, til strandbredden, hvor de landsatte, men her var ikke et menneske at se, og de gik derfor efter lyset fra fyrtårnet, hvortil de ankom omtrent ved midnat.

Fyrmesteren, der uden tvivl lå i en dyb søvn, lidet drømmende om skibe og vrag, vågnede og spurgte: »Hvem der?«, da kaptajn Gram, der taler godt engelsk, bankede på døren, hvorefter forklaringen fulgte, og de blev indladt og nød derefter al den omhu og pleje, som Mr. Powell, fyrmesteren, var i stand til at yde dem.

Fru Gram, kaptajnens hustru, fortjener den stør-

ste deltagelse, ikke alene for hendes udståede lidelser, hvilke dog må have været store, men også fordi hun kun taler det danske sprog, og da få af hendes landsmandinder bo her i nærheden, er hun således afskåren fra at tale med nogen om hendes lidelser med nogen af hendes køn, og erholder ikke den deltagelse, som gør en ulykkelig så godt. Hun er ikke i stand til at tilkendegive sine ønsker, hvor villige mange kærlige hænder end er til at yde hende al den komfort, de formår. Den ulykkelige dame synes at være meget nedslået; i nervøs tilstand lider hun meget af hovedpine og søger at tilkendegive, at – foruden skrækken ved og hvad hun ellers har udstået ved skibets undergang – smerter hendes ansigt af den idelige oversprøjten af salt vand på huden, og hun er tillige meget solbrændt og må foreløbig holde sig inde.«[1]

Den gode, australske journalist hæfter sig meget ved fru Grams tilstand, og man fornemmer en vis forundring over hendes blotte tilstedeværelse ombord. Noget sådant var dog ingenlunde usædvanligt ombord på Fanøs storsejlere. Hellere end flere års adskillelse fra ægtemanden valgte mange af øens skipperkoner at byde skæbnen trods og friste søens hårde liv og farer sammen med mændene. Et andet eksempel herpå er Anne Nielsen, hvis ægtemand, Thomas, i 1890'erne var fører af barkskibene »Halnaker« og »Nor'wester« af Fanø. Ja, ægteparret Nielsen tog skridtet fuldt ud, idet de også medbragte en større børneflok, og herudover fødte Anne Nielsen ikke færre end 4 piger ombord på de to skibe. Også familien Nielsen oplevede skibsforlis. Det gjorde i det hele taget temmelig mange af sømandsfamilierne på Fanø – ikke mindst de familier, som sejlede med eller havde ægtemænd, fædre, brødre eller sønner ombord på øens store sejlskibe. Af de i alt 68 store jern- eller stålbyggede sejlskibe, som hjemkøbtes til Fanø forliste ikke mindre end halvdelen. Langt fra alle besætninger slap så heldigt, som besætningen ombord på »Aarhus«, der alle overlevede forliset – omend sandsynligvis noget rystede af oplevelsen.

Som alle forlis, fik også »Aarhus«s endeligt et søretsligt efterspil. Mens søretten i Brisbane placerede skylden hos den danske kaptajn, fandt en senere søret afholdt i Nordby, at lodsvæsenet i Brisbane havde begået de fejl, som ledte til forliset. Endnu idag er der ikke fuld klarhed over skyldsspørgsmålet, men skibet var tabt, og kaptajn Gram satte ikke mere fod på en storsejlers dæk. Han holdt sig fremover til det noget mindre risikable færgeri mellem Fanø og Esbjerg, hvor han en årrække virkede som fører. Chr. Nielsen Gram døde i 1919, 57 år gammel.

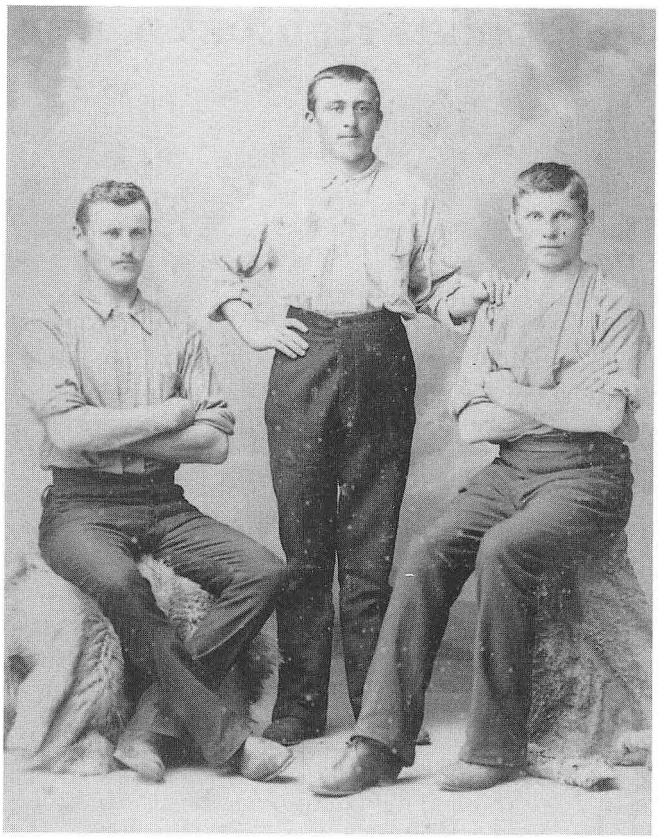

Fig. 5. Tre besætningsmedlemmer fra bark »Aarhus« af Fanø fotograferet i Brisbane, 1894. T.v. ses den senere skibsfører Niels Arnesen fra Dragør, som påmønstrede skibet som letmatros i Hamburg i marts 1892. Originalfoto i privateje.

I dag ligger »Aarhus« på havets bund ud for Brisbane i Australien. Skibet er nu underlagt »The Australian Historic Shipwrecks Act« – og dele af skibet kan ses på Queensland Museum i Australien. Vi andre må »nøjes« med billedet af »Aarhus« – måske på vej mod sin sidste havn.

Morten Hahn-Pedersen, Museumsdirektør, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg.

NOTER

1. Citatet er hentet fra F. Holm-Petersen: Logbog over Fanø Sejlskibsflådens rejser, Ringe 1983, p. 218f. Der synes at være forvirring omkring besætningens størrelse. Denne kilde angiver en besætning på 13 mand, andre 12.

LITTERATUR OG KILDER

Hahn-Pedersen, Morten: Fanø i sejlskibstiden, Esbjerg 1989.

Hahn-Pedersen, Morten: Rise – Decline – Fall, The Shipping Trade of Fanø – a Comparative Analysis of the Period of Reorganisation and Final Collapse 1860-1920 (manus forelagt ved The Second North Sea History Conference) Esbjerg 1991.

Holm-Petersen, Frode: Fanø-Sejlskibe, Århus 1956.

Holm-Petersen, Frode: Logbog over Fanø Sejlskibsflådens rejser, Ringe 1983.

Kromann, N. M.: Fanøs historie I-III, Esbjerg 1933/34.

Oplysninger fra Fiskeri- og Søfartsmuseets skibs- og personregister.

Theophilus Hansens tegning fra 1836 af Nørreport i Ribe

Af Per Kristian Madsen

I august 1991 gjorde Den antikvariske Samling i Ribe et heldigt køb. På en antikmesse erhvervede museet en tegning med motiv fra Ribe, som man har vidst blev lavet i byen for 155 år siden, men i øvrigt anset for tabt. Tegningen (fig. 1) er udført med blyant på et brungulligt ark papir, som måler 21,3×32,7 cm. Den fremtræder temmelig afbleget og trænger til konservering. Blandt andet har den, før den blev monteret på pap, været udsat for en ombøjning i sin højre side. Forneden til venstre er den dateret »26. August 1836« og signeret med arkitekten Theophilus Hansens (1813-1891) sammenskrevne initialer.[1]

Om motivet er der ingen tvivl. Det er Ribes murede Nørreport med tilgrænsende huse, broen over åen og Ydermøllen med dens to vandhjul. Med undtagelse af selve portbygningen genfindes disse træk i dagens bybillede, omend selvfølgelig meget ændrede. Væk er også de to murede piller med deres svungne flankemure ved broens østre ende, men lignende piller kan i dag ses andetsteds i byen, f.eks. ved indkørslen til Sct. Catharinæ kirke.

Theophilus Hansen har kunnet sin perspektivlære. Fra et ret lavt udkigspunkt viser han i et bredt udsnit kigget ind igennem den spidsbuede portåbning. Tidspunktet må være ret tidligt om formiddagen, for solen danner skygge fra venstre, dvs. fra sydøst, hen over husenes nordfacader og på portens nederste del. Selve portrummet henligger i en halvtone, antagelig fordi den facade, som skimtes gennem den, tænkes at kaste lyset tilbage. Trods skyggen redegør Hansen omhyggeligt for bindingsværksfacaden på tostokværkshuset umiddelbart op til portens sydside. Mens knægtene i den nederste række under etagefremspringet er ensartede og sikkert må være af »Ribe-type« med lige forside, er den øverste række mere blandet. Antagelig er der tale om, at huset har udstikkende bjælkeender,

Fig. 1. Theophilus Hansen: Nørreport i Ribe, blyant på papir. Dateret »26. August 1836« og signeret med monogram. 21,3 × 32,7 cm. Den antikvariske Samling, mus.nr. ASR 987×1.

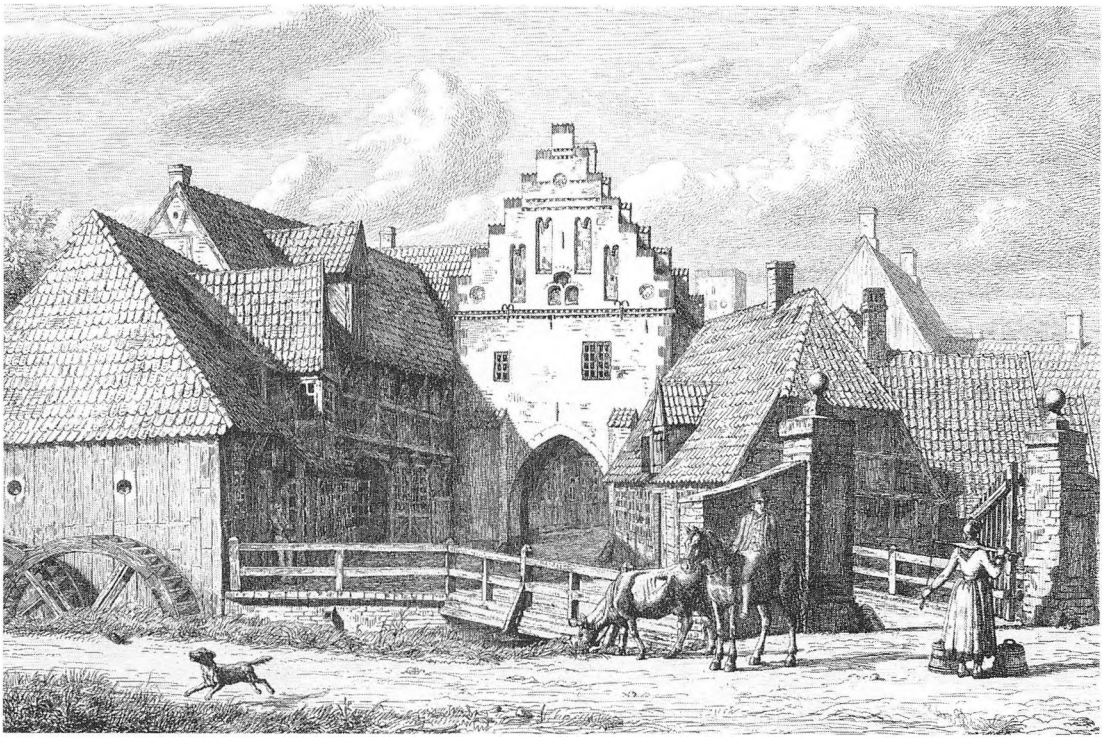

Fig. 2. Jørgen Roed: Nørreport i Ribe, radering, signeret og dateret 1854. 18,8×24 cm. Den antikvariske Samling, mus.nr. 29. Gengivet efter trykket.

og at knægtene derunder er af den gotisk prægede type med fint buet forside. Især gælder dette den knægt, der sidder helt fremme ved portens hjørne. Theophilus Hansen har her lavet den ældst kendte gengivelse af Ribe-bindingsværk, og det er langtfra umuligt, at der virkelig har siddet sådanne knægte af senmiddelalderlig type i huse på Dammen. Dette område blev jo ikke ramt af branden 1580, og rummer derfor ganske mange ældre træk. Det pågældende hus svarer til det nuværende Nederdammen 36, udfor hvis fire midterste fag porten stod ifølge Ribe-historikeren J. Kinch.[2]

Mellem bindingsværkshuset og den murede port er tegnet en lille trædør, som sikkert har været en smutvej for gående på tidspunkter, hvor selve porten stod lukket. Hvor længe man i Ribe vedblev med om aftenen at lukke byen af, er uvist, og portfløje ses ikke på denne tegning.

Hvis Theophilus Hansens tegning har virket bekendt på læseren, er der gode grunde til det, nemlig maleren Jørgen Roeds (1808-88) omtrent identiske fremstillinger af samme motiv. Oftest gengivet er vel Roeds radering fra 1854 (fig. 2), som i forenklet form bygger på hans endnu bevarede tegning signeret »J.R. Ribe den 1. Septbr. 1841« (fig. 3).

Forbindelsen mellem Roed, Ribe, Theophilus Hansen, Nørreport og Ydermøllen er i det hele taget ganske velbelyst,[3] men alligevel kan den genfundne tegning bidrage til at afrunde vores viden. Foruden at den er den ældste sikre afbildning af den middelalderlige Nørreport og dermed en kilde til Ribes befæstningshistorie, indtager den en plads i et mindre afsnit af den danske guldalderkunst, som i en kort periode havde Ribe i focus. I 1836 opholdt Jørgen Roed sig i byen i godt to måneder for at gøre studier af Ribe domkirke med henblik på at deltage i den københavnske kunstforenings præmiekonkurrence for 1836 om et maleri af Ribe domkirke (fig. 4). Om han måske også interesserede sig for Nørreport allerede dengang, vides ikke. Hverken hans bevarede tegninger eller brevene fra perioden vidner derom.[4] En tilsyneladende sikkert overleveret tradition fortæller imidlertid, at Roed ikke blot boede på Ydermøllen under en del af sit ophold, men at han også siden hen holdt fast ved sit venskab med familien på møllen. Således udførte han i 1875 et maleri af et af dens fremtrædende medlemmer, et billede, som siden er kommet i Ribe Kunstmuseums eje (fig. 5).[5]

At Nørreport med omgivelser givet interesserede Roed allerede i 1836, fremgår af Theophilus Hansens dagbog, hvor det under datoen 9. dec. 1836 hedder: »Roed besøgte mig og laante min Tegning af Ribe Stadsport«.[6] Da Sønderport forlængst var nedrevet i 1836, må det her dreje sig om Nørreport, og sandsynligvis er der tale om netop den tegning, som Den antikvariske Samling har købt (fig. 1).

Roeds besøg fandt sted i København, hvor både han og Theophilus Hansen opholdt sig, efter at de havde tilbragt en måneds tid sammen i Ribe om sommeren. Hansen kom til Ribe den 18. august ifølge Roeds omtale af ham i et af sine breve, og også han tegnede domkirkens indre, men i modsætning til Roed i stramt, skolet centralperspektiv. På tegningen ses hans sammenskrevne forbogstaver på samme måde som på tegningen af Nørreport (fig.

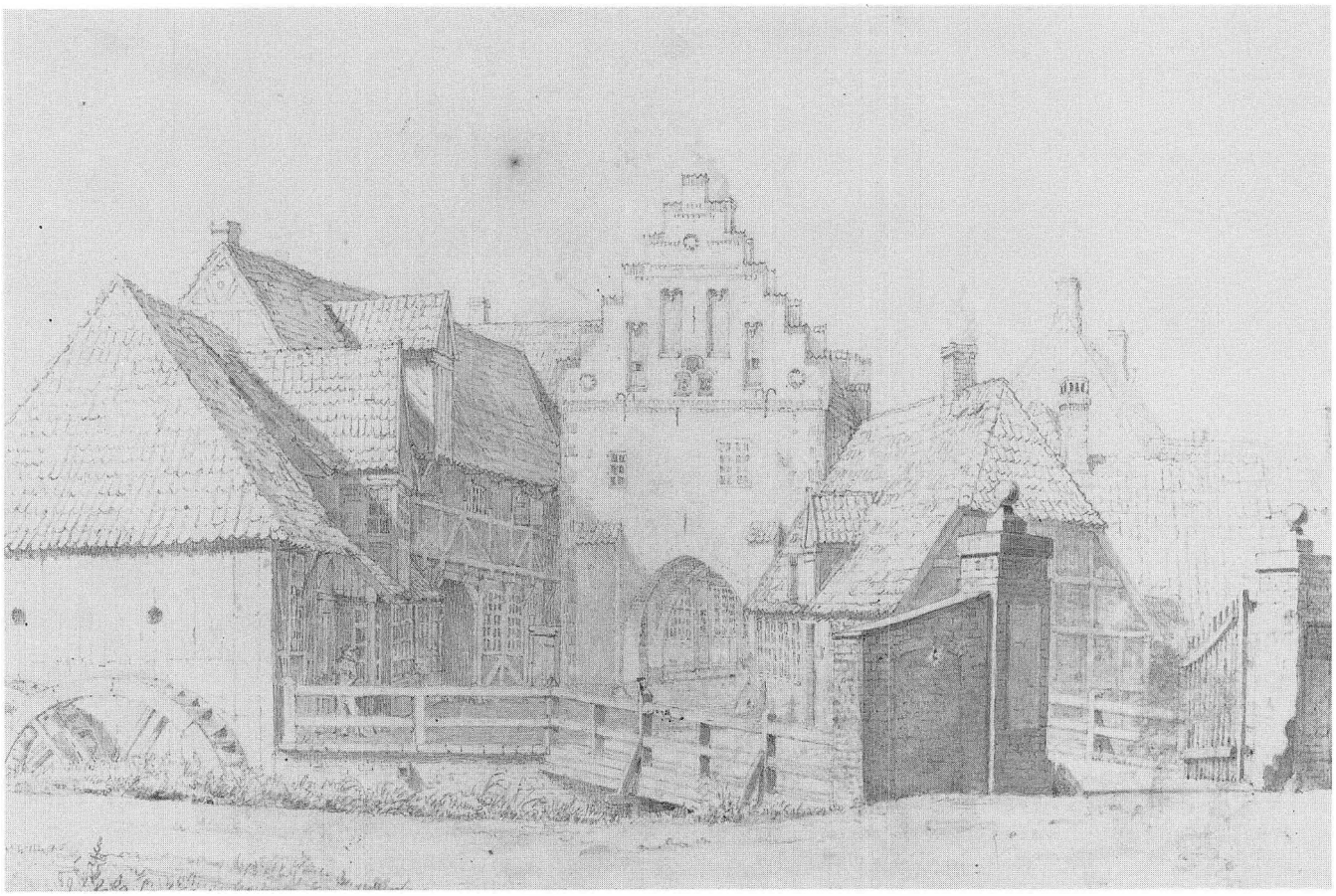

Fig. 3. Jørgen Roed: Nørreport i Ribe, blyant, pensel, grå lavering på papir, signeret og dateret »J.R. Ribe den 1. Septbr. 1841«. 16,4×24,0 cm Kobberstiksamlingen td 667,8.

6). Han opmålte desuden bl.a. domkirkens søndre tværskibsportal – Kathoveddøren – en af vore fineste arkitekturtegninger. Sammen udforskede de to kunstnere kirken, inspireret af kunsthistorieprofessoren N. L. Høyen, der som den første havde set og beskrevet kirken i 1830 i dens daværende, ret miserable tilstand. Høyen ønskede kirkens forfald afbødet ved en restaurering, og det var for at skabe den fornødne opmærksomhed om sagen, at han havde ladet Kunstforeningen gøre Ribe domkirke til genstand for året 1836's konkurrence. Vinder af denne blev Jørgen Roed.

Nu – Hansen tegnede altså Nørreport, og Roed lånte tegningen, men fik den måske aldrig leveret tilbage. Juli 1837 rejste Roed til Italien, hvor han blev til ud på året 1841. Theophilus Hansen fik på baggrund af sine arbejder fra Ribe til opgave at projektere en restaurering af Ribe domkirke. Hans forslag blev imidlertid ikke fulgt, og i foråret 1838 drog han på en studierejse sydpå, der endte med at føre ham til Athen, hvor han snart fik nok at gøre med opførelsen af den nye græske stats hovedstad. Hjem til Danmark kom han ikke, men skabte sig via sine arbejder i Athen og ikke mindst Wien en strålende karriere.

Villads Villadsen har i sin bog om de to kunstneres Ribe-ophold formodet, at Roed muligvis slet ikke var i Ribe i 1841, men at han lagde Hansens tegning

Fig. 4. Jørgen Roed: Det indre af Ribe domkirke, blyant, pen, sort blæk på papir, signeret og dateret »Ribe 1ste Juli 1836«. 19×18 cm. Kobberstiksamlingen td 667,7.

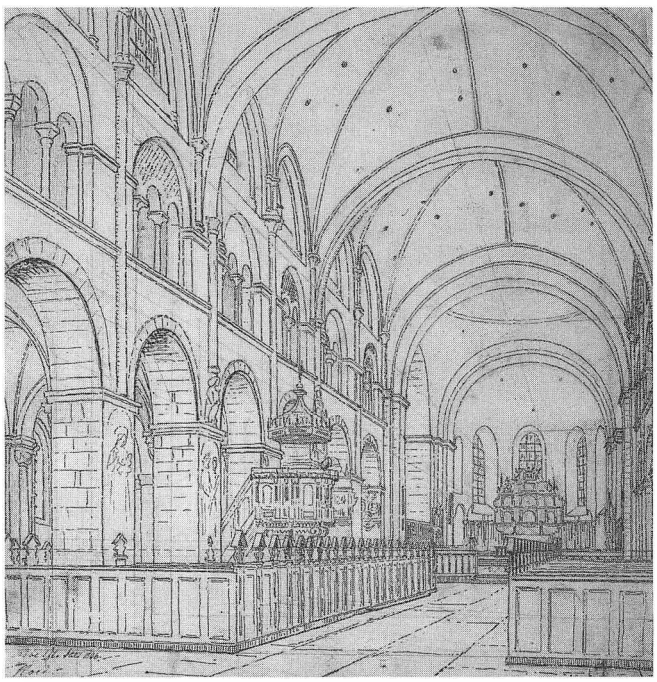

til grund for sin egen og dermed for raderingen fra 1854.[7] Derimod anser Knud Voss Roeds Nørreportstegning for uproblematisk i den henseende, idet han lader den stå som det sidste karakterfulde arkitekturstudie fra Roeds hånd, skabt straks efter at Roed kom hjem fra Italien.[8]

Det er vel i virkeligheden også det mest sandsynlige, og kunstnerens forbindelse med familien Møller taler også derfor. Hvorfor skulle Roed overhovedet lave en aftegning – ønskede han allerede da at udsende en radering, kunne han have lavet denne direkte efter forlæg af Hansen, og hvorfor skulle han opfinde en mistænkelig forkert datering til 1841, når han jo blot kunne have skrevet det umiddelbart overbevisende 1836? En færdiggørelse af en ældre tegning fra netop dette år er vel også en mulighed, endog at Roed bare har skrevet galt årstal ved et uheld selv om en fejl af den art lyder usandsynlig.[9] Disse og andre tilsvarende ræsonnementer kan nok sandsynliggøre, men ikke bevise, at Roed har lavet sin tegning på stedet. Det vigtigste argument må bygge på en sammenligning af de to tegninger i detaljen. Anklage nogen af dem for at være ukorrekt, kan man ikke. En vis kontrol er der i den lokale Ribe-kunstner Peder Ussings (1785-1872) tilsvarende maleri fra 1838 af Nørreport med nærmeste omgivelser (fig. 7) – Ussing kan blot have været inspireret af Theophilus Hansen, som han i bogstaveligste forstand havde mulighed for at kigge over skulderen i august 1836.

Nørreport blev revet ned 1843, fordi den spærrede for færdslen,[10] og Ussings to senere gentagelser af motivet i større format (fig. 8-9) rummer flere og anderledes detaljer end det ældste billede. I sine

Fig. 5. Jørgen Roed: Kaptain Müller, olie på lærred, usigneret og udateret 49,5×40,5 cm 1875. Ribe Kunstmuseum, inv.nr. 169.

senere kompositioner kan Ussing desuden meget vel have været influeret af Roeds opfattelse fra 1841/1854. Roeds stik var uden tvivl kendt i Ribe straks fra dets fremkomst. Det her viste eksemplar af det indgik nemlig allerede som museumsnummer 29 i Den antikvariske Samling, stiftet den 20. december 1855 (fig. 2).

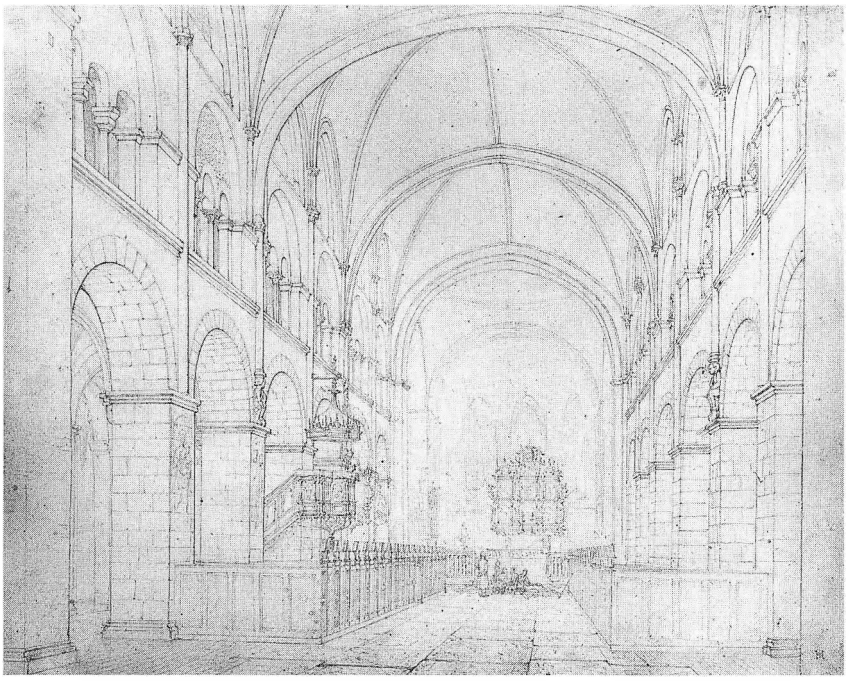

Fig. 6. Theophilus Hansen: Det indre af Ribe domkirke, blyant på papir, signeret med monogram, udateret (1836). Er det en arkæologisk undersøgelse, der vises i korsskæringen, måske Roed og Hansen selv i arbejde? Gravning af en grav kan der ikke være tale om, da begravelser i domkirken ophørte 1808. Nationalmuseet, 2. afd., antikvarisk-topografisk arkiv.

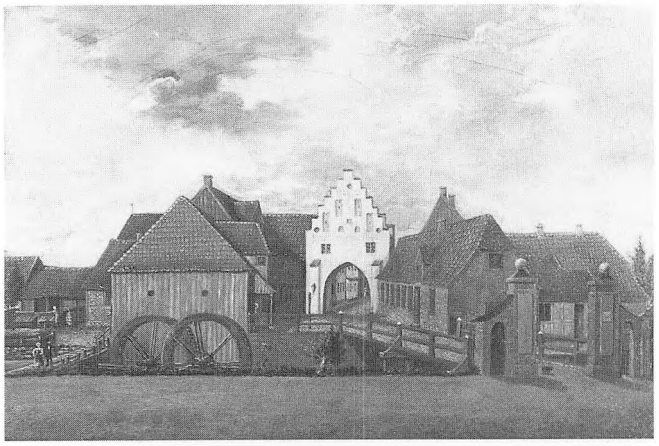

Fig. 7. Peder Ussing: Nørreport i Ribe, olie på pap, signeret og dateret 1838. 27×37 cm. Ribe Kunstmuseum. inv.nr. 260.

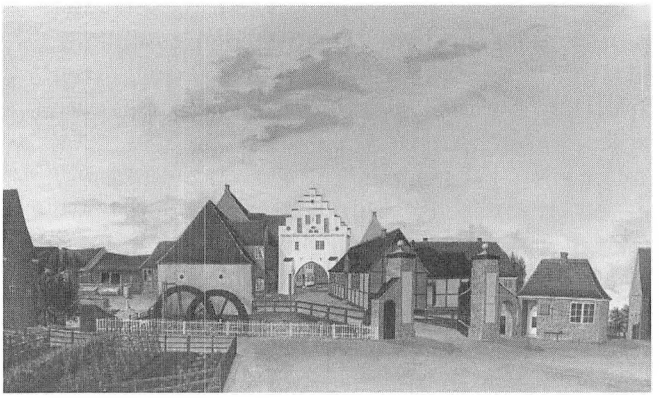

Fig. 8. Peder Ussing: Nørreport i Ribe, olie på lærred, usigneret og udateret. 62×97 cm. Den antikvariske Samling, mus.nr. 8178.

Når man konfronterer de to tegninger, Hansens (fig. 1) og Roeds (fig. 3), er det slående, hvorledes to forskellige kunstneriske opfattelser markerer sig – ganske som i de to kunstneres gengivelser af domkirkens indre (fig. 4, 6). Lysindfaldet og afskæringen er nær det samme, men i modsætning til Hansen ser Roed motivet fra et standpunkt længere til højre, og antagelig stod han op, mens han tegnede. Perspektivforkortningen især i den komplicerede masse af bygningskroppe inden for bropillerne til højre er stærkere, ligesom bygningerne i det hele taget rejser sig højere og slankere, bl.a. på grund af den mere gennemarbejdede forgrund. Hansen har givet været i vanskeligheder her, hvad blandt andet den pygmæagtige tyrekalv med sin vogterdreng foran portpillen lader ane. Træet han viser midt i billedet, stod der sikkert, men tjener i øvrigt til at skabe dybde. Men når Roed dels fjerner det, dels – og på trods heraf – langt bedre får skabt rum foran selve Nørreport ved i sit perspektiv at forskyde trægelænderet nedad og til venstre, understreger det hans plastiske greb om motivets bredde, ligesom i domkirke-interiøret (fig. 4). Synslinien går diagonalt ind i billedet og mødes med rækken af huse parallelt med dettes billedplan. Hovedresultatet er, at selve Nørreport fremhæves som billedets væsentligste element, hvor den hos Hansen – måske i bedre overensstemmelse med virkeligheden – i højere grad omsluttes af byens huse. Betydningsfuld er især den lille drejning af bygningen hos Roed. Han skyder denne frem imod beskueren, mens Hansen lader Nørreports facade følge billedplanet. Denne bevidste og anderledes opfattelse af motivet må forudsætte, at Roed faktisk arbejdede på stedet. Skønt han havde været der i 1836, forekommer det utroligt, hvis han i 1841 efter fire år i Italien skulle kunne dreje Hansens ret flade tegning så afgørende i retning af det plastiske.

Med nogen ret kan man minde om, hvad der almindeligvis gælder forholdet mellem skitse og færdigt værk i guldalderkunsten. Hvor nemlig skitsen som oftest er levende og umiddelbar, præges det endelige maleri af atelierets tørhed. Af denne er der intet i Roeds tegning.

Et par detaljer er enten ændret eller kommet til hos Roed. Husfacaderne til venstre er mere skematisk gengivne i modsætning til Hansens arkitekturredegørelse. På huset op til porten står en luge åben i andet stokværk, mens den hos Hansen er lukket. Inde i portrummet skimtes til venstre noget, der kan minde om en opslået gitterport. Husfacaden, der ses gennem portåbningen, er drejet mod beskueren. Årstallet midt på portens gavl er hos Hansen (1)823, mens Roed, når man ser det i lup, har 1828. På Ussings ældste maleri fra 1838 og på det udaterede (fig. 7-8) ses i øvrigt slet ingen tal, mens det fra 1860 (fig. 9) bærer året 1843, utvivlsomt for at mindes portens nedrivning. Den ændrede synsvinkel har givet Roed plads til et par ekstra tagflader i billedets højre side, en skorsten samt den nordre murede pille. Tillige ses en hel del mere af portbygningens bortvendte vestre gavltakker, og næsten helt skjult anes domkirkens Borgertårn. Om man rent faktisk har kunnet se dette, er dog vist et åbent spørgsmål. Når Roed i raderingen 1854 (fig. 2) trækker tårnet yderligere frem, må det være for at tydeliggøre dette Ribe-vartegn – som hans samtid i øvrigt ikke satte særlig højt, men som man har kunnet se på bl.a. hans billeder af domkirkens ydre fra 1836. Raderingen er i det hele taget langtfra så intens som tegningen, hvis plastiske opbygning er forsvundet.

Udfra disse iagttagelser må Roeds tegning ses som et selvstændigt værk, mens Hansen med sin nu genfundne tegning får æren af dels at have »opfundet« motivet, dels at have givet den ældst kendte og sikkert meget pålidelige fremstilling af Nørreport i Ribe. Omend den som kunstværk betragtet overgåes af Roeds arbejde, så føles det dybt tilfredsstillende at have kunnet indlemme den i Den antikvariske Samling. Ikke mindst Theophilus Hansens arbejder i Ribe var med til at åbne den daværende offentlig-

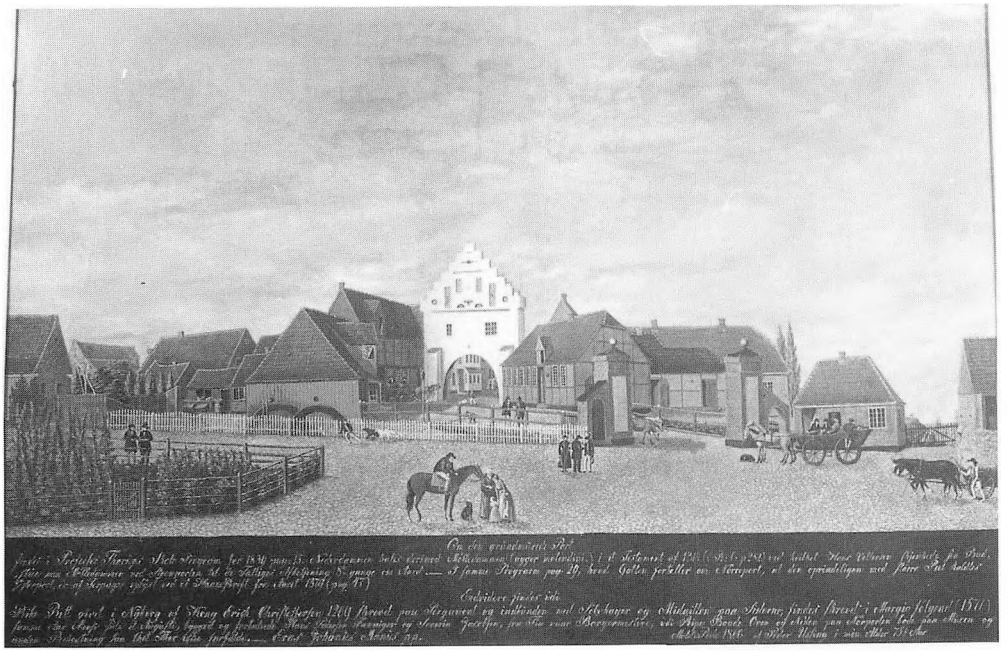

Fig. 9. Peder Ussing: Gamle Nørreport i Ribe, olie på lærred, signeret og dateret 1860. 61,3×90,5 cm. Ribe Kunstmuseum, inv.nr. 243.

heds øjne for byens middelalderlige bygningskunst, et felt, som naturligt falder inden for Samlingens virke i dag.

Per Kristan Madsen, museumsinspektør, Den antikvariske Samling, Ribe.

NOTER

1. For hjælp ved køb og bedømmelse af tegningen takkes museumsinspektørerne William Gelius og Jan Würtz Frandsen, henholdsvis Ribe Kunstmuseum og Den Kongelige Kobberstiksamling, afdelingsleder H. P. Pedersen, Konservatorskolen, samt registrator Aage Andersen, Den antikvariske Samling i Ribe. Oplysningerne om tegningen m.v. er samlet u. j.nr. ASR 987. Madsen 1992 behandler tegningen som kilde til Ribes middelalderlige topografi.
2. Jvf. Engqvist 1969, s. 76f. Samt artikler i Mark og Montre 1986-87 af Per Kr. Madsen, Ole Degn og H. H. Engqvist, specielt s. 179f. Kinch 1869, s. 517.
3. Villadsen 1974. Hvor intet andet er anført, bygger oplysningerne på denne bog.
4. Villadsen 1974, s. 13ff. De tre her omtalte, citerede og til dels in extenso gengivne breve siges at befinde sig i det Roed-Nyblomska arkivet, Universitetsbiblioteket i Uppsala. Udskrifter af brevene ved afdøde museumsdirektør Erik Zahle ligger til grund for Villadsens fremstilling. Imidlertid har det trods ihærdig eftersøgning af de tre breve i Uppsala ikke været muligt at spore dem dér. Det fremgår tydeligt, at de ikke var med i den samlede aflevering af det pågældende arkiv, som fandt sted i 1945. Heller ikke på Det Kongelige Bibliotek har man sporet disse breve.
5. Kilden til dette er Haar 1945, der bygger på oplysninger i et brev fra kaptajn J. F. Møllers barnebarn, frk. Kathrine Mørk-Hansen (Den antikvariske Samlings arkiv, Kaptajn J. F. Møllers efterladte papirer m.v.). Papirerne med tilhørende senere korrespondance er i sin tid overdraget Samlingen af frk. Mørk-Hansen sammen med et foto, som var forlæg for maleriet fig. 5.
6. Villadsen 1974, s. 38.
7. Villadsen 1974, s. 38. Tilsvarende formodes, s. 30, at Roeds måneskinsbillede af domkirkens ydre (Ribe Kunstmuseum, inv.nr. 491, Bitsch-Larsen, Lasthein & Madsen 1984, s. 44) kan bygge på en tegning af Theophilus Hansen. Om denne og broderen, arkitekten Chr. Hansen, se Villadsen 1978 og samme 1979, specielt s. 98f ang. Theophilus Hansens fortsatte interesse for Ribe domkirke.
8. Voss 1968, s. 173ff. Roeds sidste italienske arbejde er en tegning fra hjemturen af Palazzo Bargellos gård i Firenze (i Kobberstiksamlingen – et maleri efter tegningen i Statens Museum for Kunst er fra 1842, Voss 1968, s. 171f). Tegningen er udateret og angiver altså ikke en grænse for, hvornår Roed nåede Danmark. Måske er den endda udført allerede i 1840, hvor Roed i juli-august var i Firenze? Se Munk 1991, s. 47,61, kat.nr. 48 – påskriften ». . . Gaard i Florens, malet af J.R. 1841« skyldes dog næppe Roed.
9. Villadsen 1974, s. 35 omtaler, at en af tegningerne fra Ribe 1836 fejlagtigt er dateret 1835.
10. Kinch 1869, s. 517.

LITTERATUR

Bitsch-Larsen, H.; Lasthein, K. og Madsen, Per Kr.: Ribe Kunstmuseum, Katalog over de udstillede kunstværker, Ribe 1984.

Degn, O.: Ejere og beboere i Nederdammen 31 i Ribe og ejendommens baggrund i de sociale forhold 1545-1987, Mark og Montre 1986-87, s. 154-168.

Engqvist, H. H.: Bevaringsplan Ribe 1969, Ribe 1969.

Engqvist, H. H.: Nederdammen 31 i Ribe, Excurs I, Ranker og Excurs II, Stokværksfremspring og gavlkonstruktioner, Mark og Montre 1986-87, s. 169-178 og s. 179-188.

Haar, H.: Jørgen Frederik Møller, En Ribe-Sømand skriver hjem, Ribe Statsseminarium, Elevforeningens Aarsskrift 1945, s. 5-14.

Kinch, J.: Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen, I, Ribe 1869.

Madsen, Per Kr.: Et middelalderhus på Nederdammen i Ribe, Mark og Montre 1986-87, s. 126-153.

Madsen, Per Kr.: Nørreport i Ribe – et forsvundet vartegn for byen, hikuin 19, 1992 (i trykken).

Munk, J.P. (m.fl.): På sporet af Jørgen Roed. Italien 1837-1841, København 1991.

Villadsen, V.: Ribe Domkirke, Et motiv i dansk guldalderkunst, Ribe 1974.

Villadsen, V.: Studien über den byzantinischen Einfluss auf die europäische Architektur des 19. Jahrhunderts, Hafnia, Copenhagen Papers in the History of Art, 1978, s. 43-77.

Villadsen, V.: En ung Arkitekts Rejsedagbog, Blade af Theophilus Hansens rejsedagbog 1838, Architectura, Arkitekturhistorisk Årsskrift, 1, 1979, s. 88-108.

Voss, K.: Guldalderens Malerkunst, Dansk Arkitekturmaleri 1800-1850, København 1968.

Billedhuggeren Niels Hansen Jacobsen (1861-1941)

Af Svend Holm Larsen

Fig. 1. Axel Hou. Portræt af Niels Hansen Jacobsen. 1899.

Den 26. nov. 1991 var det 50 år siden, Vejens store kunstner døde. Kort tid forinden, d. 10. sept. 1941, havde han fejret sin 80 års fødselsdag. Niels Hansen Jacobsen kunne da se tilbage på et langt og begivenhedsrigt liv. Det er historien om den jyske bondedreng, der efter akademiuddannelsen i København og efter et årelangt ophold i Paris, opnåede stor kunstnerisk anerkendelse. Når Vejen i dag har et Kunstmuseum, skyldes det først og fremmest ham.

N. Hansen Jacobsen fødtes i 1861 på »Gården« i Vejens nordlige bydel – hvor nu plejehjemmet »Rosengården« ligger. Han var den yngste af en børneflok på tre drenge og to piger. Tidlig i hans ungdom modnedes tanken om at søge kunstnervejen, trods faderens bekymring og modvilje. Ingen af hans søskende havde vist interesse for landbruget, så det var faderens ønske, at N. Hansen Jacobsen på et tidspunkt skulle overtage gården. Faderen havde ord for at være en streng mand, og selv efter, at sønnen havde opnået international anerkendelse, havde han svært ved at tilgive, at sønnen svigtede landbruget.

Efter et højskoleophold og soldatertiden hos kystartilleriet i København, lykkedes det Niels at komme på Kunstakademiet. Her var han på billedhuggerskolen i 4 år. Inspireret af nordiske gudesagn skabte han som afgangsopgave »Den bundne Loke«. Den blev udført i hans kammerlogi i Istedgade, og modellen var en soldaterkammerat, – en tålmodig fyr, for han lå model i 1600 timer. Denne skulptur var medvirkende til, at N. Hansen Jacobsen fik Akademiets store guldmedalje og rejselegat. På Kunstakademiet havde N. Hansen Jacobsen truffet Anna Gabriele Rohde, en provstedatter fra Mariager. De var blevet gift, og legatet førte til rejse og bosættelse i Paris. Denne periode strakte sig over næsten 10 år, bl.a muliggjort af Gabrieles økonomiske midler.

I Paris startede N. Hansen Jacobsens symbolistiske periode med værker som »Døden og Moderen«, »Trold, der lugter menneskekød«, »Natten«, »Skyggen«, »Friheden« og »Militarismen«, værker, der i øvrigt senere er støbt i bronze og findes på museumspladsen i Vejen. Der groede en trang op i ham til at komme hjem til Danmark og vise, hvad han kunstnerisk havde opnået i Paris. Det resulterede i en stor udstilling i København lige efter århundredskiftet, en udstilling, der vakte berettiget opmærksomhed, men salget var minimalt. Det var en skuffelse for ham, at der ikke kunne findes anvendelse for hans skulpturer til offentlig udsmykning, og nok en dobbelt skuffelse, fordi økonomien efterhånden var helt i bund.

Ægteparret opgav at rejse til Paris igen og bosatte

sig i »Hytten«, en aftægtsbolig til »Gården«. Gabriele døde i 1902, og det medførte en pause i hans kunstneriske arbejde. I en kort periode deltog han i arbejdet på forældrenes gård, men han kom også igang med at hugge gravsten, ligesom han lod opføre et mindre atelier ved »Hytten«. Denne bygning rummede også keramiske ovne, så her var der nu mulighed for at fortsætte arbejdet med keramik og stentøj, en kunstnerisk virksomhed som N. Hansen Jacobsen var startet med i Paris og siden beskæftigede sig med sideløbende med det skulpturelle arbejde. Også som keramiker blev han epokegørende, brød ofte med det traditionelle, og han eksperimenterede til stadighed med helt nye former og glasurer. Som stenhugger har han udført en lang række gravsten og mindesmærker, en væsentlig produktion, der gennem årene var med til at give brød på bordet. Disse gravsten findes på en række kirkegårde, hovedsagelig i Jylland. Størstedelen af disse er blevet registreret, og det har resulteret i udgivelsen af bogen »Træet i stenen« (1989) redigering og fotografering ved pastor Agner Frandsen, Askov, og med tekst af kunsthistorikeren Lise Buurgaard, Askov.

N. Hansen Jacobsen arbejdede også med portrætbuster, ligesom »Modersmålet« og andre mindesmærker i Skibelund Krat er blandt hans værker.

Fra den efterfølgende periode kan nævnes »Kong Lear«, »Vølven«, »Dryaden«, »Tidens Ansigt« og hans sidste store værk »Livets Spil« fra 1932-34.

I 1908 blev N. Hansen Jacobsen gift med Kaja Jørgensen, der var købmandsdatter fra Vamdrup. Ved Skibelund Krat lod han i 1913 opføre et stort atelier med ovenlys. Stedet var i en lang årrække hans arbejdsplads.

Efter genforeningen i 1920 var det ligesom Vejen by blomstrede op, og i 1923 afsløredes »Trolden« som springvand på den nuværende plads,- og med varmt spildevand leveret fra et nærliggende, nyopført elektricitetsværk.

Vejen Kunstforening var blevet stiftet i 1905, og dens bestyrelse havde længe haft planer om opførelse af et museum til N. Hansen Jacobsens skulpturer. Der blev nu startet en husstandsindsamling med henblik på et kommende museum, og med et fint resultat, hvilket skyldtes, at Hansen Jacobsen var en meget afholdt person, og befolkningen følte, at han var deres egen kunstner.

Fra kommunen var der tilsagn om at doble beløbet op, hvis det havde en realistisk størrelse, og det fik det. Arkitekt Niels E. Grue tegnede museet efter skitseforslag fra N. Hansen Jacobsen, og museet blev indviet 1. juli 1924.

Det rummede, foruden to store udstillingsrum, også en bolig til kunstneren. Byggesummen var kr. 47.000. Kommunen overtog driften af museet mod, at N. Hansen Jacobsen overlod alle sine skulpturer og en del af sine keramiske værker til museet. Det gav dengang genlyd i medierne, at befolkningen i en lille jysk stationsby kunne klare en sådan opgave, – og det må have været noget af en præstation at indsamle over 20.000 kr. på den tid. Illustrerende pengenes værdi den gang, hvor prisen for en middagsret var 28 øre!

Fig. 2. Niels Hansen Jacobsen. Den bundne Loke. 1888-89.

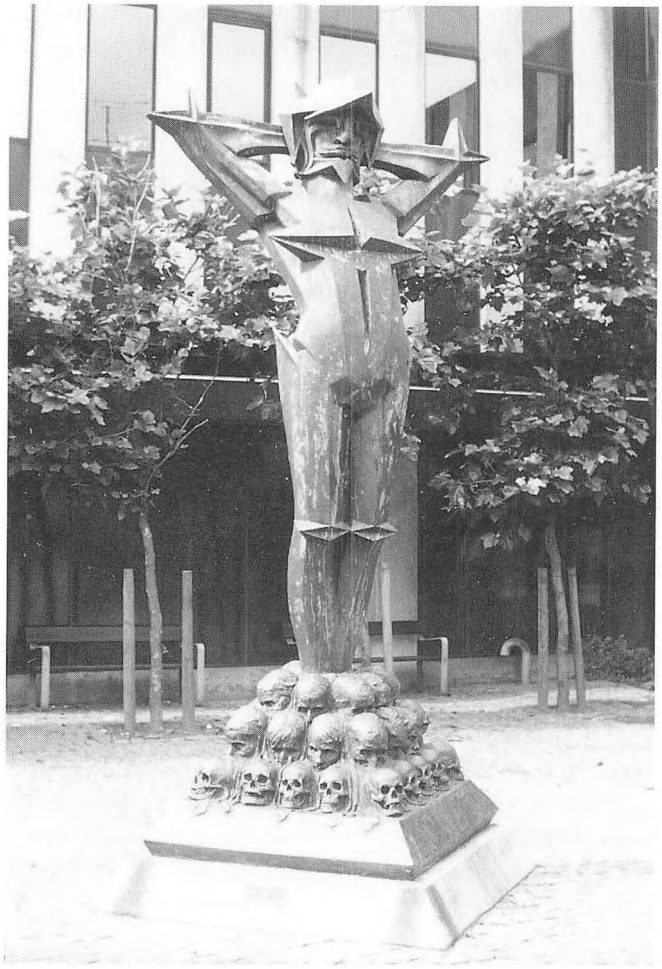

Fig. 3. Niels Hansen Jacobsen. Militarismen. 1898-99. »Jeg har set en Mand, klædt i Staal fra Hoved til Fod; han har en Rovfugls Udtryk i sit Ansigt; han fryder sig over Slagmarkens Brutalitet, dens Ødelæggelser og Gru. De saaredes Klage ved hans Fod ænser han ikke«. (N.H.J.).

På sin 70 års fødselsdag blev N. Hansen Jacobsen hædret ved en fest og udnævnt til Vejen bys æresborger.

Efterhånden blev turen til atelieret i Skibelund for besværlig for ham. Atelieret stod ubenyttet, og kunstforeningens bestyrelse tog i 1937-38 initiativet til nedbrydning, flytning af bygningens materialer til Vejen, hvor den blev genopført som en udvidelse af museet med kuppelsalen mod syd. Det var en virkelig god ide, men det blev et langt større arbejde end forudset, – her var kunstforeningens bestyrelse rigtig i arbejdstøjet.

I efteråret 1941 var N. Hansen Jacobsen syg af en ondartet bronchitis, men trods sygdommen tilså han stadig sine keramiske ovne ved »Hytten«. Sygdommen forværredes, og han døde d. 26. nov., blev bisat fra Vejen Museum og ligger begravet på Vejen Kirkegård.

Begge hans ægteskaber var barnløse. Den vellidte kunstner efterlod et stort savn i sin hjemby. Der blev taget beslutning om at indrette to stuer i hans æresbolig til mindestuer, værende som han forlod dem, og sådan forefindes de stadig. I 60-erne blev de væsentlige af N. Hansen Jacobsens skulpturer støbt i bronze og findes nu alle med »Trolden« som midtpunkt på pladsen foran Vejen Kunstmuseum.

Trolden har Niels haft i tankerne helt fra barndommen: På »Gården«s mark var der en mergelgrav, og hans forældre fortalte, at i den var der en fæl trold, der ville tage ham. Denne angst for trolden havde han i sig gennem drengeårene, men som voksen frigjorde han sig af disse tanker og skabte »Trolden«, figuren, der i dag er Vejen bys vartegn og ligeledes findes i byvåbnet.

Sidste år blev alle skulpturerne på museumspladsen forsynet med skiltning med N. Hansen Jacobsens egne tekster henvisende til værkernes symbolisme og indhold.

I dag udgør museet og pladsen et naturligt bycentrum, rummende en kulturarv, byen må værne om, et spændende image, også i turistmæssig betydning.

Med sine hovedværker har Niels Hansen Jacobsen markeret sig stærkt, og hans kunst vil til stadighed have en stor og respekteret plads i kunst- og kulturlivet, ikke alene i Danmark, men også i udlandet.

Svend Holm Larsen, museumsleder, Vejen Kunstmuseum.

Fig. 4. Niels Hansen Jacobsen. Skyggen. 1898. »Døden, snart er den usynlig, gjemmer sig i Vejens Støv, men indhenter og dukker op igen naar vi mindst venter det, snigende sig stadig i vort Fodspor, umulig at undfly«. (N.H.J.).

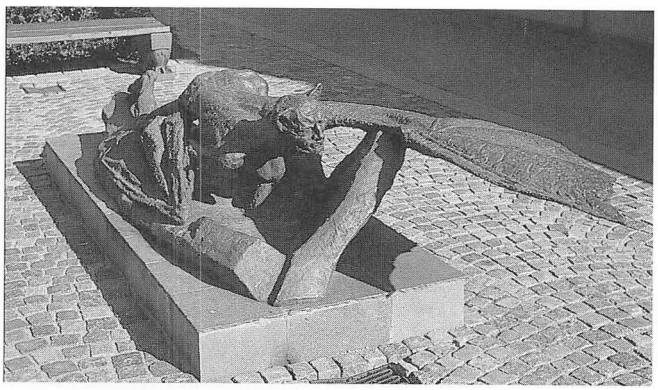

Fig. 5. Niels Hansen Jacobsen. Natten. 1895. »Natten, der rejser sig. I Aartusinder har han fjælet sig mod Lysets vældige Magt, nedværdiget og underkuet; dog lurer han bestandig paa sine Fjenders Afmagt for at blive Enehersker«. (N.H.J.).

Sigurd Swane i Ribe

om baggrunden for en jubilæumsudstilling

Af William Gelius

1991 var året, da Ribe Kunstmuseum rundede sit første sekel. Begivenheden markeredes på behørig vis den 31. august. Der var taler, musik, præsentation af et jubilæumsskrift og to udstillingsåbninger: den ene med værker af elleve af tidens Ribekunstnere, den anden med mytologiske og religiøse billeder af maleren Sigurd Swane. *Sigurd Swane – tro, drøm og myte* var udstillingstitlen. Måske har en og anden funderet over årsagen til netop at trække Sigurd Swane frem i jubilæumssammenhæng. Man kunne med rette spørge til Sigurd Swanes relation til Ribe. Findes en sådan relation overhovedet, og hvis den gør, hvori består den da i grunden?

Jo, Swane, der var født på Frederiksberg i 1879 og livet igennem havde bopæl på Sjælland, kendte skam Ribe. I sin bog *Rejseminder* fra 1942 – et år, hvor besættelsen satte grænser for rejseaktiviteten – tænkte Swane, der holdt meget af at rejse, tilbage på ophold i Kronstadt, St. Petersborg, Königsberg, Danzig, München, Kiel, Bozen. Og Ribe. Sommer-

Fig. 1. Ribe Domkirke. Interieur. 1926. Sign. og bet. m. bly f.n.t.v.: »Sigurd Swane/ Fra Domkirken/ ved Ansgarfesten/ i Ribe. Septbr. 1926«. Oliekridt og akvarel over blyant. 27,4 × 22,1 cm. Tilh. Ribe Kunstmuseum (inv.nr. 220).

ferie i Ribe som barn i begyndelsen af 1890-erne, dvs. tæt på tidspunktet for Ribe Kunstmuseums oprettelse i fabrikant Balthazar Giørtz' store villa i det daværende Tangegade – nu Sct. Nicolaigade 10.

En ældre kusine, Sofie Kolthoff, gift med læge Hans Vilandt, der boede og praktiserede i villaen »Aldershvile«, Skibbroen 29, havde inviteret den lille fætter Sigurd til byen. Kusinens sønner blev hans glade legekammerater, og opholdet kom i erindringen til at stå i et helt eventyrligt lys. Børnene legede frit på engene, Slotsbanken og åbrinkerne – de sejlede og fiskede.

Hans Vilandt hørte til den gruppe af Ribe-borgere, der tog initiativ til oprettelsen af kunstmuseet, og intet var mere naturligt end at tage den unge Sigurd med på museet, byens nye attraktion. I *Rejseminder* nævner Swane, at Sofie og Hans Vilandts datter Helga – hun var kun et år ældre end Sigurd – var den begejstrede og medrivende cicerone under museumsbesøgene. En dag viste Helga ham en lille æske fra et af sine gemmer med et langt hår i. Helga havde i farvelaget på sit yndlingsbillede på museet opdaget dette penselhår. »Så snart jeg blev alene derude,« betroede hun Sigurd, »tog jeg det, det sad så løst, at det gik af med det samme. Du kan forstå, jeg var lykkelig, ikke sandt?«.

På Sigurd Swane gjorde denne betroelse ikke det helt store indtryk. Til gengæld gav det et ryk i museets inspektør ved læsningen af passagen i *Rejseminder,* hvor episoden er skildret: av, nu gik der vel ikke noget af farvelaget med?

»Tegnede jeg i den Sommerferie, eller havde jeg alt for travlt med andre Ting?«, spørger Swane sig selv i *Rejseminder,* men mener nu nok, det først var under det næste besøg i byen i slutningen af 90-erne, at han begyndte at tegne og male.

En kortlægning af alle Sigurd Swanes besøg i Ribe lader sig ikke gøre. I 1901 var han imidlertid atter i byen. Fra opholdet stammer et udkast til et digt med titlen *Ribe.* Digtet, der aldrig publiceredes, men findes blandt Swanes efterladte papirer på Det kgl. Bibliotek lyder som følger:

Langt, langt ude synker Solen,
Himlen staar i Guld og rødt,
paa de vide flade Enge
bølger Lyset blødt.

Aaen blank og glat sig bugter
mørk en Baad med slappe Sejl
stages langsomt ud igennem
Vandets Himmelspejl.

Domens gamle Klokke kaster
sine Toners gyldne Sving
over Byens røde Huses
lave, spredte Ring.

Over Broens Planker tramper
Køer der brøler imod Stald.
Dampen driver, Drengens Øjne
suges ud mod Solens Fald.

Den 25/8 1926 stod følgende notits at læse i Ribe Stiftstidende: »Maleren Sigurd Swane har taget Studieophold i Ribe«. Swane indlogerede sig i KFUM-

Fig. 2. Bredeslippe. 1926. Sign. f.n.t.h.: »SSw 1926«. Olie på lærred. 82,5 × 88,5 cm. Tilh. Ribe Kunstmuseum (inv.nr.217).

Fig. 3. Parti fra Sønderportsgade. 1926. Sign. f.n.t.h.: »SSw 1926«. Olie på lærred. 54,2 × 60,0 cm. Privateje.

Hjemmet og Pensionatet i Badstuegade ned til åen lige overfor kunstmuseets have. Den tid var forbi, da han kunne bo på Skibbroen under sine ophold. Hans Vilandt var i 1917 afgået ved døden 77 år gammel. Et årstid efter solgte Sofie Vilandt »Aldershvile« og flyttede til København.

Selvom byen stod på den anden ende p.g.a. forberedelserne til Ansgarfesten den 8. september lykkedes det Swane at samle sig om det egentlige: domkirken, de gamle huse, det flade land og den store himmel. Både i ord og billeder formidlede han sin betagelse af dette kultursamfund på landskabets yderste kant. Ordene tog form af digte til byens pris og digtene – tre ialt – lod han trykke i Ribe Stiftstidende henholdsvis den 4., den 10. og den 13. september.

Digtene var manende, næsten missionerende i deres betoning af den ideale fordring, som Swane mente, det indebar at bo i sådan en by. Som Borgertårnet løfter sig mod himlen, følte Swane et åndeligt løft i sit sind, som han måtte dele med andre, ikke mindst ripenserne, som han i de dage i Ribe måske fornemmede til tider godt kunne miste det store perspektiv. Tårnet burde stedse være »som et Værn, et Vartegn,/ et Tegn i vore Hjerter,/ at Drømmen mod det store/ endnu bestandig er der«, digtede Swane i Stiftstidende (13/9).

I perioden 18.-27. september 1926 vistes en udstilling på Ribe Kunstmuseum med det billedmæssige udbytte af Sigurd Swanes ophold. Foromtalen af udstillingen i Ribe Stiftstidende den 17. september giver et indtryk af hvilke billeder det var blevet til: *Aaen svulmende i Storm ud for Forsøgsgården, Ribe set fra Baadepladsen, Høstakke paa Engene, Aaen ved Skibbroen, Clausens Gaard set fra Haven, Qvedens Gaard i Graavejr, Staldinterieur fra Tangegaard, Kreaturer med Ryg mod Vindens Pres, Gadeparti fra Sønderportsgade* og *Bredeslippe.* Foruden disse oliebilleder udstilledes en række akvareller med motiver mest fra Ribe, bl.a. fra Domkirken pyntet til Ansgarfest og fra Sønderho.

Ribe Kunstmuseum sikrede sig på udstillingen Bredeslippe-billedet, to akvareller fra domkirken og en fra Sønderho.

Under opholdet i 1926 besøgte Sigurd Swane af og til Hans og Sofie Vilandts søn, styrmand og siden bankkasserer Jens Frederik Riddermand Vilandt, der boede Tangevej 31 og muligvis datteren Inger, der var gift med direktør for Diskontobanken, Niels List Christensen og boede på 1. salen i den ejendom på Torvet, hvor JydskeVestkystens lokalredaktion i dag har til huse.

Sidste gang Sigurd Swane var i Ribe var i 1967. I mange år havde familien da turet Europa rundt i en Bedford-lastbil indrettet til rejse- og beboelsesvogn. I tidsrummet 1963-67 var familien således uafbrudt på farten i Spanien og Portugal indtil rejsen måtte afbrydes p.g.a. en helvedesild, der tog hårdt på Sigurd Swane. I efteråret var Swane igen afsted med hustruen Agnete og datteren Gerda på en Danmarkstur for at udvælge billeder på de danske museer til en retrospektiv udstilling, der skulle vises sidst på året i Kunstforeningen på Gammel Strand i København. Og en dag rullede »Casambu« – således var lastbilen meget passende blevet døbt ved en kombination af de latinske ord »Casa« (=hytte) og »ambulare« (=at rejse) – op ad Skibbroen for at den gamle maler en sidste gang kunne gense det hus, som han havde så mange, dejlige minder fra.

Sigurd Swane havde altså relation til Ribe – en familiemæssig relation, men også en relation, der baserede sig på landskabsmalerens særlige evne til at indleve sig i den egenartede natur i det flade, sydvestjyske område. Derfor må Ribe Kunstmuseum i særlig grad interessere sig for Sigurd Swane. I 1990 erhvervede museet således et Sigurd Swane-selvportræt fra 1927 og i år købte museet et portræt af Christine Swane, kunstnerens første hustru, malet af Swane omkring 1913. Og naturligt var det derfor også, at Sigurd Swane blev jubilæets centrale figur.

William Gelius, museumsinspektør, Ribe Kunstmuseum.

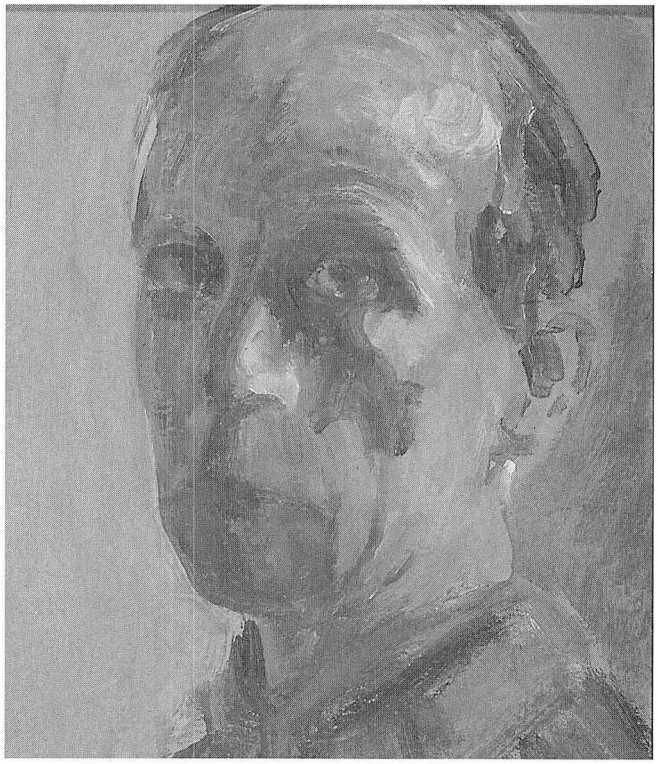

Fig. 4. Selvportræt. 1927. Sign. f.n.t.v.: »SSw 27«. Olie på pap. 30,5 × ca. 24,0 cm. Tilh. Ribe Kunstmuseum (inv.nr. 617).

NOTER

1. Pens. overlæge Elisabeth Agerbæk, datter af Jens Frederik Riddermand Vilandt, og pens. seminarielektor Kirsten Nielsen, der i dag beboer ejendommen Skibsbroen 29, takkes for nyttige oplysninger.

Metalstøberen i Vikingetidens Ribe

Af Claus Feveile og Stig Jensen

Det ældste Ribe går tilbage til 700-årene, hvor der lå en livlig handelsplads på nordsiden af åen. Det er tydeligt, at markedspladsen har været godt organiseret og inddelt i parceller, allerede da de første håndværkere og købmænd indfandt sig ca. 705. Markedspladsen, der strakte sig langs med åen, var gennemskåret af en langsgående gade med 6-8 meter brede parceller på hver side (fig. 1). Parcellerne var ofte underopdelte og rummede plads for håndværkere og handlende af vidt forskellig karakter. Da der ikke er fundet spor efter solide bygninger på markedspladsen, men blot efter hytter og små nedgravede huse, har den næppe været i funktion hele året rundt. Det var antagelig en sæsonmarkedsplads, der lå stille hen om vinteren. Handelen kulminerede én eller et par gange om året, hvor der blev holdt marked.

Hvert marked efterlod sit eget lag affald på parcellerne, og på den måde hævede terrænet sig langsomt. Fundene fra disse kraftige kulturlag giver os et godt billede af livet på markedspladsen. Mange mennesker var samlede i aktivitet og travlhed. Handelen var livlig, og der var råb og skrigen, når købmændene og håndværkerne skulle overbevise markedsgæsterne om, at netop *deres* varer var uundværlige, de bedste og de billigste.

Den største del af fundene fra markedspladsen stammer fra håndværkerne.

Overalt finder man spor efter deres aktiviteter – hovedsagelig affaldsprodukter. Ved hjælp af fund fra værkstedsgulvene er det muligt at følge arbejdsgangen fra råstoffet til det færdige resultat. Halvfabrikata og affald giver os et detaljeret indblik i de forskellige arbejdsprocesser, og gør det ofte muligt

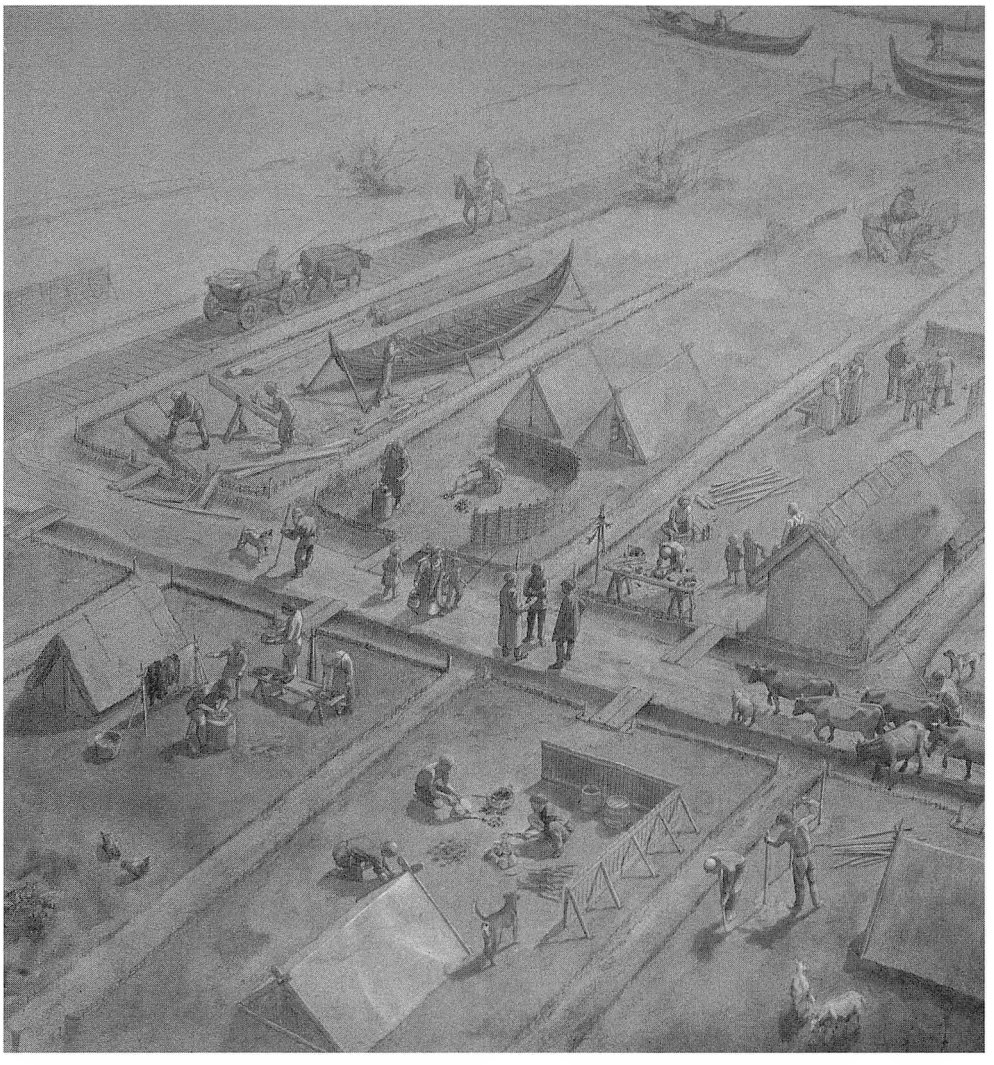

Fig. 1. Den østlige del af markedspladsen ved Ribe ca. 725. Brugen af parcellerne varierede meget – nogle håndværk krævede en hel parcel, og i andre tilfælde var der plads til flere forskellige aktiviteter. På parcellen i forgrunden til højre arbejder bronzestøberen. Tegning: Flemming Bau.

Fig. 2. Metalstøberens værksted. Hjælperen holder blæsebælgen i gang, for at opnå den nødvendige temperatur i essen. Imens er støberen i færd med at hælde den flydende bronze over i støbeformen, der holdes opvarmet i bålet ved siden af. Det primitive gulv flyder med itubrudte støbeforme. Tegning: Flemming Bau.

at, rekonstruere den teknik håndværkerne anvendte.

Fra en lang række fund har vi i forvejen et godt billede af periodens færdige produkter, som smykker og lignende, men undersøgelserne i Ribe giver os nu også et billede af, hvordan disse genstande blev fremstillet. I det følgende skal vi forsøge at illustrere, hvorledes metalstøberne arbejdede.

Blandt markedspladsens mange spændende værksteder var metalstøberens ét af de mest fascinerende (fig. 2). Her kunne man i et inferno af varme opleve, hvorledes han, ved at hælde den smeltede bronze fra diglen over i en klump ler, kunne fremtrylle de fornemste smykker. Han savnede sikkert kun sjældent tilskuere til sit arbejde.

Metalstøberens værksted var simpelt. Han arbejdede sikkert under åben himmel og behøvede blot et gulv på nogle få kvadratmeter. Her etablerede han en esse, hvor temperaturen ved hjælp af en blæsebælg kunne blive tilstrækkelig høj. Ved siden af anbragtes et lille ildsted til opvarmning af støbeformene, så det flydende metal kunne nå at trænge ud i alle krogene, før det blev afkølet og størknede. Omkring ham flød det med trækul, aske, udtjente og itubrudte digler samt fragmenter af støbeforme. På et klæde – lidt væk fra den værste røg – præsenteredes de færdige produkter, så markedsgæsterne kunne fristes til et indkøb.

Netop metalstøberens arbejde er et af de håndværk, der er bedst belyst på markedspladsen, og hans arbejdsplads kan derfor rekonstrueres med rimelig sikkerhed. *Råstoffet* bestod hovedsagelig af bronze og messing, der antagelig nåede Ribe via Rhinområdet (fig. 3). Rester heraf ses stadig i bunden af udtjente digler. Det samme gælder sølv, hvoraf der dog kun er fundet ganske få barrer – man var åbenbart mere påpasselig med at samle dette kostbare materiale op efter sig. Analyser viser, at der desuden støbtes i guld og bly på markedspladsen.

Diglerne blev fremstillet af sand sammenkittet med ler. De fik hurtigt en glasuragtig overflade som følge af de høje temperaturer, de blev udsat for. Diglerne er som regel kun bevaret som mindre fragmenter, men ved hjælp af enkelte, næsten hele eksemplarer har det været muligt at danne sig et billede af deres form (fig. 4). De fandtes i flere varianter, men langt størsteparten var cylindriske og havde en tap anbragt på siden. Denne blev brugt til at gribe om med tangen, når de skulle løftes ud af essen.

På metalstøberens gulv finder vi hundredvis af fragmenter fra ødelagte *støbeforme*. Det skyldes, at

støberen brugte éngangsforme af ler, der blev slået i stykker for at få den færdige genstand ud. På den måde har metalstøberen efterladt sig et meget karakteristisk affaldsprodukt (fig. 5).

I Ribe er der fundet flere tusinde støbeformsdele, hvilket er det største materiale i Nordeuropa fra denne periode. Gennem dette kan man både få noget at vide om håndværkernes støbeteknik, og danne sig et billede af de færdige produkter.

Netop mængden af de itubrudte og bortkastede støbeforme giver et fantastisk godt indblik i metalstøberens produktion. Gennem de godt 3000 støbeformsfragmenter, heraf ca. 1600 med bevaret aftryk, som blev fundet ved Posthus-gravningen, er det muligt at udskille mange forskellige metalstøbere, samt at følge hvordan moden skiftede gennem flere årtier, med forskellige smykketyper til følge.

Blandt de mest iøjnefaldende er en stor mængde støbeformsfragmenter fra de såkaldte ovale skålformede spænder – vikingetidens prægtige kvindesmykke, som kendes fra mange af tidens rige kvindegrave, hvor de findes parvis anbragt på brystet. De kan deles i to hovedgrupper, en ældre kaldet »tudse«-spænder, fordi de i stiliseret form efterligner et dyr, og en yngre meget stor og varieret gruppe som kal-

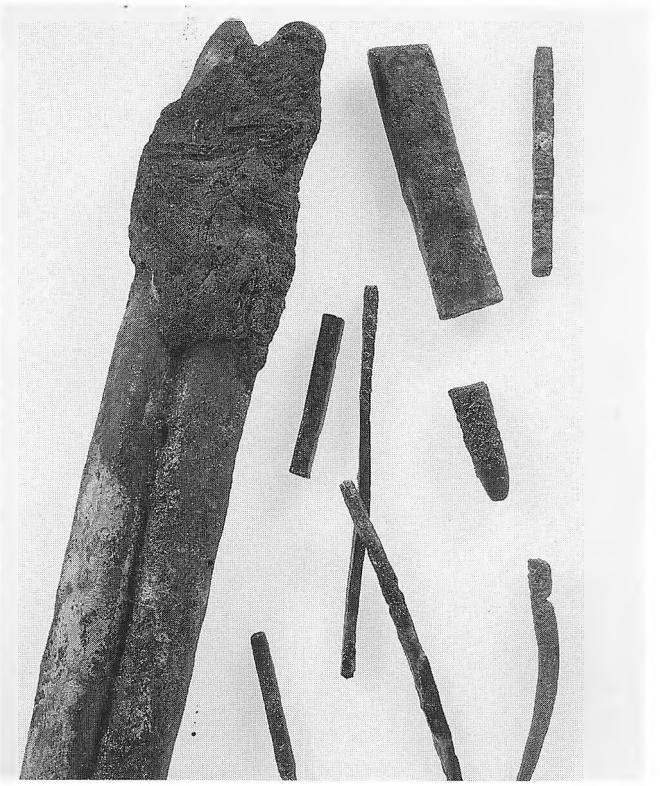

Fig. 3. Bronzebarrerne varierede meget i form og størrelse. Her er et udvalg sammen med en enkelt af sølv. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

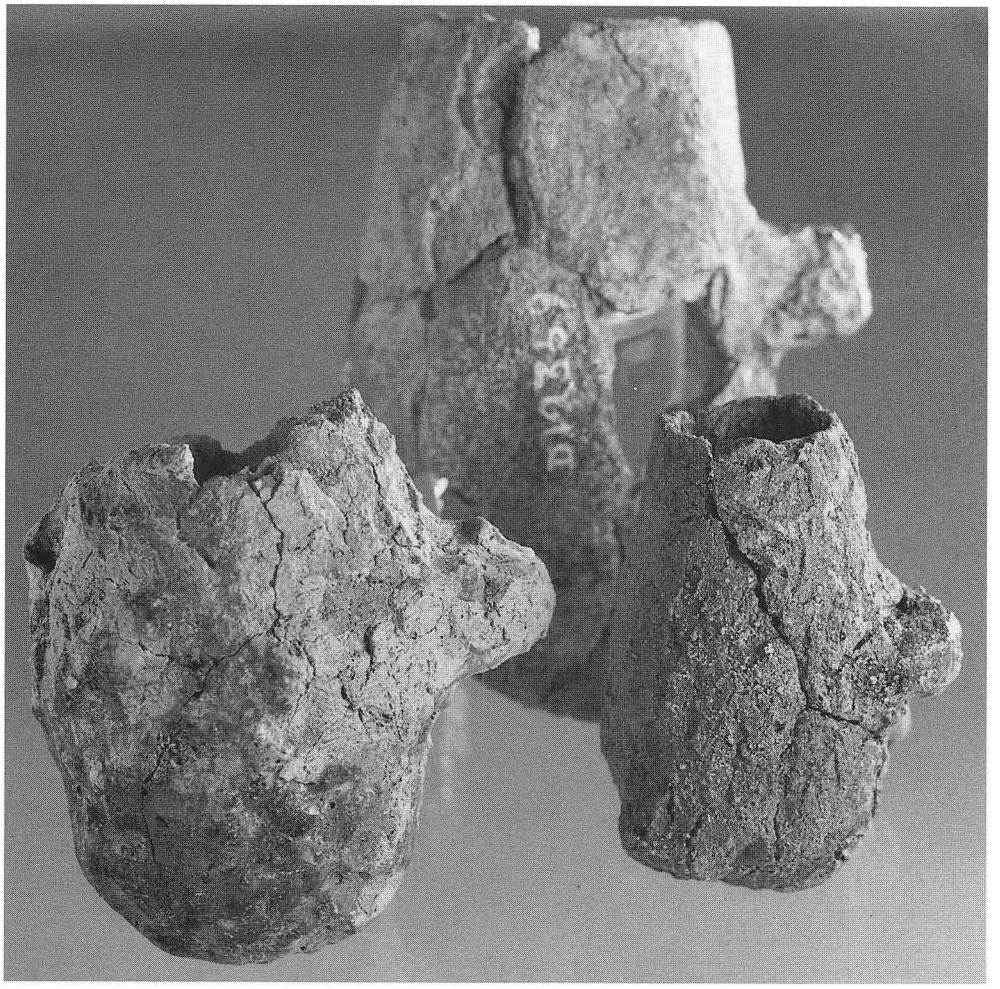

Fig. 4. Tre af metalstøberens digler. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

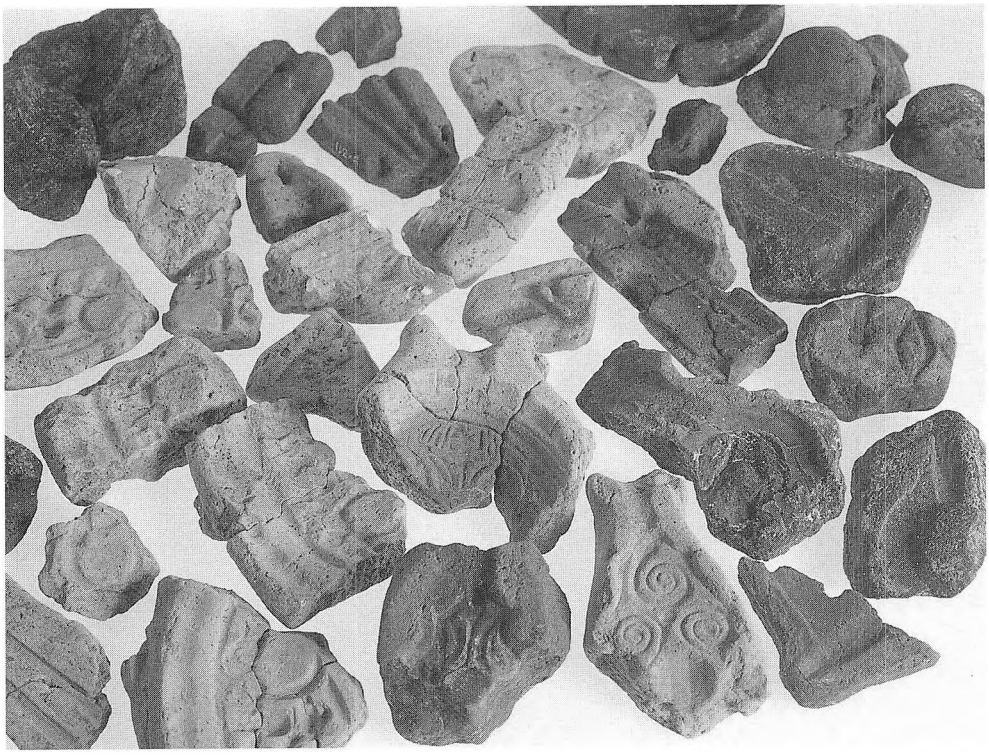

Fig. 5. Et lille udvalg af de mere end 3000 støbeformsdele, der er fundet i Ribe. På billedet ses støbeforme til fremstilling af nøgler, nåle, ligearmede spænder, skålformede spænder, samt en hestebroche. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

des Berdalspænder efter et norsk fund (fig. 6). Disse er karakteristiske ved seks cirkler samt specielt de gribedyr, der breder sig ud på fladerne mellem cirklerne (fig. 7).

En anden, og delvist yngre smykketype, der forekommer blandt støbeformsfragmenterne, er det ligearmede spænde. Også dette smykke er fundet i adskillige kvindegrave, hvor det i lighed med skålspænderne findes parvis anbragt på brystet. Støbeformsfragmenter til ligearmede spænder er fundet i adskillige varianter på markedspladsen (fig. 8). I flere tilfælde kan man se, at der er blevet støbt to identiske smykker ad gangen, i samme støbeform.

Foruden disse typiske kvindesmykker, er der også

Fig. 6. Skålformet Berdalspænde fundet nær Esbjerg. Støbeforme fra tilsvarende spænder er fundet i stort tal i Ribe, og Esbjerg-stykket kan meget vel være fremstillet her. Foto: Brian Kristensen.

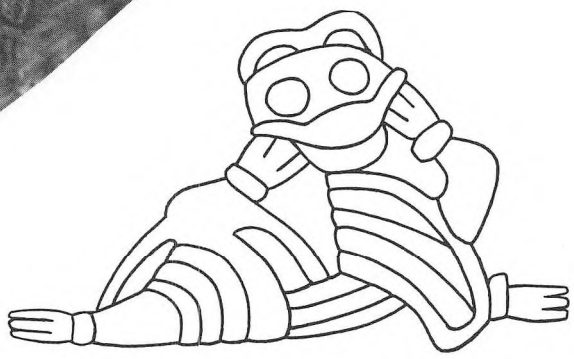

Fig. 7. Gribedyr fra et Berdalspænde.

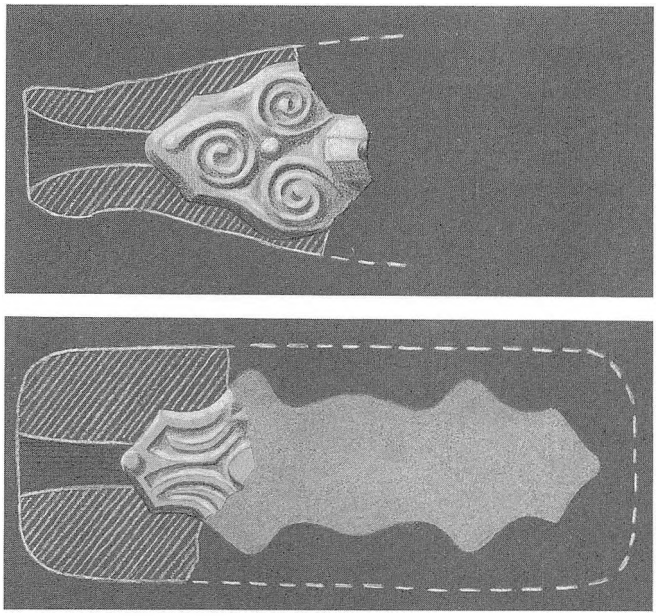

Fig. 8. Støbeformsdele til ligearmede spænder. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

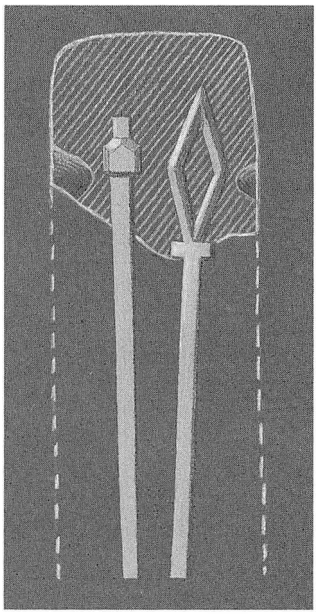

Fig. 10. Nålehoveder udtegnet fra støbeform. Tegning: Flemming Bau.

fundet støbeformsfragmenter fra en række andre smykketyper, bl.a. firkantspænder og store rundspænder. En del af disse er, i lighed med de skålformede Berdalspænder, prydet af gribedyr.

Helt unik er nogle få støbeforme til en broche, som forestiller en hest med rytter og skjold (fig. 9). En lignende støbeform til en hest, dog uden rytter, er tidligere fundet i forbindelse med udgravninger på markedspladsen.

Metalstøberen producerede ikke kun smykker. Blandt hans produktion er også brugsting, bl.a. nøgler i mange forskellige udformninger, skrinbeslag samt nåle. Støbeformene viser, at metalstøberen var rationel; han støbte flere nåle ad gangen – helt op til fire på én gang. Nålenes udformning, specielt nålehoveds afslutning, varierer ofte, selv i den samme støbeform. (Fig. 10).

Ud over denne mængde af identificerede smykker og brugsting, er der en række støbeformsfragmenter med indtryk, som vi endnu ikke er i stand til at sige hvor stammer fra. Der foreligger endnu et stort arbejde med at undersøge og fastlægge disse, før metalstøberens store vareudvalg kan beskrives.

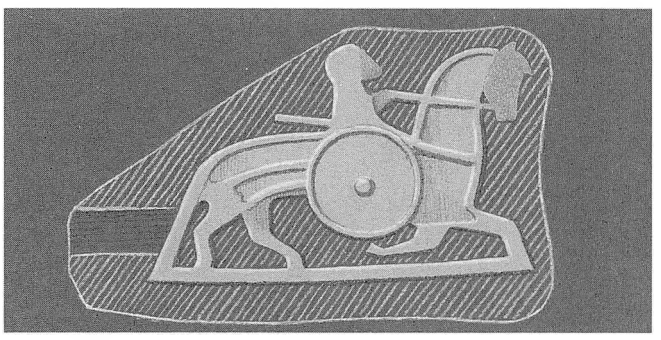

Fig. 9. Hest med rytter. Udtegnet fra støbeformsdele. Tegning: Flemming Bau.

Fundene viser, at metalstøberen var en specialist og en god håndværker. Et enkelt heldigt fund viser således, at bronzestøberen beherskede vidt forskellige produkter. I en grøft mellem to værksteds-
parceller, fandtes en bunke med flere hundrede støbeformsfragmenter – ét samlet værkstedsudsmid. Bunken indeholdt fragmenter fra ovale skålformede spænder af Berdaltype, firkantspænder, samt den unikke hest med rytter.

Mange af de ca. 3000 støbeformsfragmenter ser umiddelbart ens ud, og de enkelte metalstøbere har åbenbart fremstillet stort set identiske smykker. Det skyldes, at den samme model blev brugt som udgangspunkt for flere støbeforme. På den måde kan man med rimelighed tale om serieproduktion. Man kan ligeledes forestille sig, at de forskellige metalstøbere på pladsen, der arbejdede side om side, brugte hinandens ideer – mere eller mindre bevidst.

Modellerne, der blev brugt ved fremstilling af støbeforme, var ofte lavet af bly. De blev presset ned i den bløde støbeformsler, lavede et aftryk og kunne bruges igen og igen. På markedspladsen er der fundet tre blymodeller, én til ansigtsmasker, én til nøgler og én til ligearmede spænder. (Fig. 11). For den sidstnævntes vedkommende er der desuden fundet støbeforme, der passer til modellen.

Endnu et heldigt fund viser en facet af metalhåndværkerens arbejde – en matrice, der viser, at der ikke blot blev fremstillet støbte genstande (fig. 12). Ned i matricen pressede man et stykke blik af bronze, sølv eller guld, der herved fik et aftryk af matri-

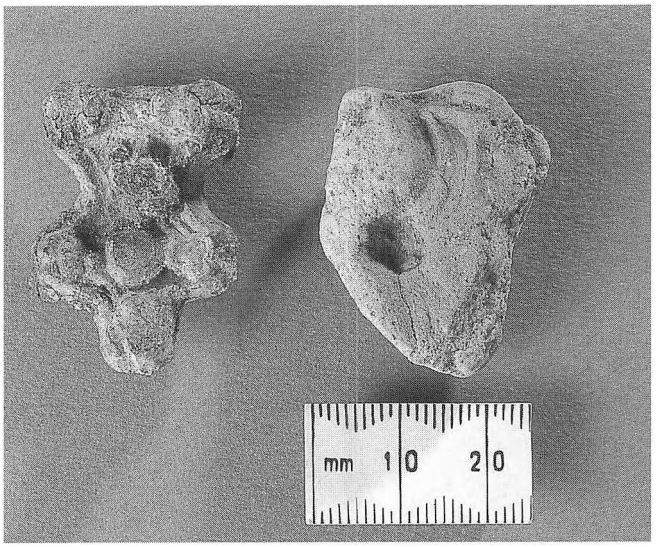

Fig. 11. Blymodel og en tilsvarende støbeformsdel fra et ligearmet spænde. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

cen. Stykket er lavet af bly blandet med et andet metal for at opnå den nødvendige hårdhed.

De mange fund fra værkstederne giver os et enestående billede af hvordan, der blev arbejdet på pladsen. Men midt i de tekniske detaljer må vi ikke glemme personerne bag produktionen – håndværkerne. Hvilken slags mennesker var det, og hvordan blev de opfattet af resten af befolkningen? Var det rejsende håndværkere, der flyttede fra markedsplads til markedsplads, eller var det lokale indbyggere, der var knyttet til omegnens storgårde? Der findes ikke et klart svar på disse spørgsmål, og forholdene har sikkert ikke været ens for de forskellige håndværkere.

Som før nævnt, viser støbeformene, at der blev fremstillet en række stort set identiske smykker på pladsen. Lignende smykker er fundet i store dele af Skandinavien. Har vi her at gøre med varer fra én og samme håndværker, der turnerede på markedspladserne i hele området? Det er en nærliggende mulighed, men det kan vel også være hans varer, der spredtes fra Ribe.

I den forbindelse må man nok slå koldt vand i blodet. Det skandinaviske marked var stort, og mange af smykkerne har eksisteret i titusindvis spredt ud over dette enorme område. Der må givetvis have været mange metalstøbere i gang for at dække denne efterspørgsel, og produkternes store ensartethed kan derfor bedst forklares ved, at man »stjal« fra hinanden. Det var let at bruge en anden håndværkers smykke som forlæg for egne støbeforme, og man skal nok være forsigtig med at tro, at man kan følge en bestemt håndværkers produkter. Det kan kun lade sig gøre, hvor der er fuldstændig overensstemmelse mellem et færdigt smykke og en støbeform. Derimod kan de tusinder af støbeformsfragmenter fra Ribe vise, at kontakterne til resten af Skandinavien var tætte. Ribe hørte til i det Skandinaviske kulturområde, hvor der var en ensartet udvikling af moden og et fælles smykkesæt.

Claus Feveile, stud.mag.
Stig Jensen, antikvar, Den antikvariske Samling, Ribe.

LITTERATUR

Bencard, Mogens (red.): Ribe Excavations 1970-76. Vol. 1-4, Esbjerg 1981, 1984 og 1991. Flere bind er under udgivelse. I vol. 2 (1984) har Helge Brinch Madsen givet en omhyggelig redegørelse for støbeformsmaterialet fra 1970'ernes udgravninger i Ribe.
Jensen, Stig: Ribes Vikinger. Ribe 1991.

Fig. 12. Matrice. Cirklens diameter er 28 mm. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

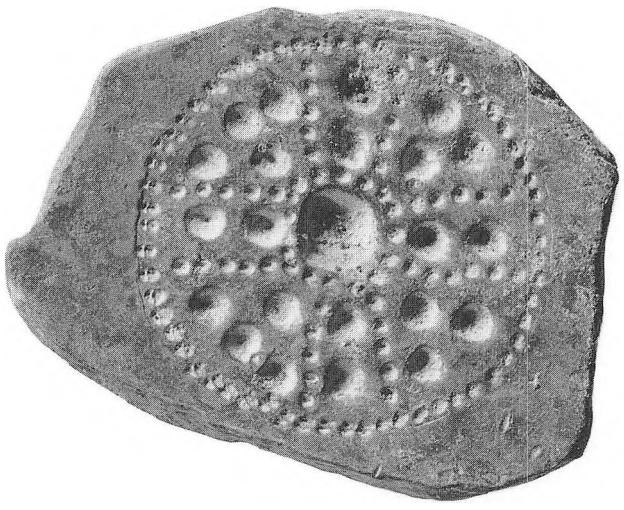

Et særpræget fund fra Hyllerslev station

Af Ole Risbøl

En novemberdag i 1987 var entreprenørfirmaet »Svend B. Thomsen A/S«, Varde, i færd med at udføre kloakeringsarbejde umiddelbart nord for den nyligt nedlagte stationsbygning i Hyllerslev mellem Varde og Oksbøl.

Arbejdet pågik da maskinføreren pludselig observerede en mængde skår i gravemaskinens grab. I samråd med en kollega blev det besluttet, at stoppe arbejdet øjeblikkeligt, og der blev gennem firmaet givet besked til Varde Museum om fundet. En repræsentant for museet besigtigede straks fundstedet og konstaterede, foruden en mængde opgravede skår, endnu to ubeskadigede lerkar i kanten af den maskingravede rende. Det blev derfor besluttet at foretage en egentlig arkæologisk udgravning på stedet, og denne blev tilrettelagt således, at entreprenøren kunne fuldføre sit arbejde uden yderligere forsinkelse.[1]

Fig. 1. Den maskingravede rende med de to hele lerkar. Udgravningen af gruben er netop påbegyndt.

De to hele lerkar fremkom i en kasseformet nedgravning, hvis sydlige ende var fjernet af gravemaskinen (fig. 1).

Alt tydede således på, at vi her stod overfor fundet af en jordfæstegrav med en større lerkaropdækning, der efter skårene og de hele kars form og ornamentik at dømme, stammede fra tiden omkring overgangen yngre romersk og ældre germansk jernalder, hvilket vil sige ca. år 400 e. Kr. f.

Undersøgelsen af den resterende del af gruben bragte imidlertid flere lerkar for dagen. Foruden de allerede nævnte blev der fundet yderligere tre uskadte kar, således at det samlede antal hele kar nåede op på ialt fem. Hertil kommer så de af gravemaskinen knuste, der skønnedes at repræsentere yderligere fem til seks kar.

Udover det store antal lerkar koncentreret i samme nedgravning, var der det ejendommelige ved fundet, at de alle var placeret på hovedet altså med bunden i vejret. Det lille hankekar fremkom dog på siden, men kan meget vel tænkes at have været anbragt ovenpå et af de store kar ad hvis side det så senere er skredet ned (fig. 2). Hvordan det har forholdt sig med placeringen af de knuste lerkar, ved vi naturligvis intet om, men der er grund til at antage, at også disse har været anbragt med bunden i vejret.

I nedgravningens fyld blev der mellem lerkarrene fundet to grønlige glasskår og under et af de store lerkar en stærkt forrustet jerngenstand, som efter konservering viste sig at være en slags tvegrenet krog eller gaffel (fig. 3).

Der blev i nedgravningen ikke konstateret spor efter noget lig, hvad der ganske simpelt heller ikke har været plads til pga. de mange lerkar og deres placering i tæt kontakt med grubens bund. Af denne grund måtte gravteorien forkastes, men hvilken fundtype var det så?

Her stod vi heldigvis ikke på helt bar bund og det takket være en række stolpehuller, der under udgravningen var fremkommet rundt om nedgravningen med lerkarrene.

Da der tillige var iagttaget et større antal stolpehuller under kloakeringsarbejdet øst og vest for vort felt, følte vi os ret sikre på, at der her var tale om en eller anden form for huskonstruktion.

For at sætte lerkarnedgravningen ind i en større sammenhæng, og forsøge at relatere denne til et eventuelt hus på lokaliteten, blev der truffet beslutning om senere at vende tilbage til fundstedet.

Da vinteren var overstået genoptog vi i marts 1988 undersøgelsen ved Hyllerslev station. Denne gang anvendtes gravemaskine til afrømning af overjorden på hele området nord og nordøst for stationsbygningen. Herved fremkom det, der umid-

delbart kunne se ud som et virvar af stolpehuller, men snart skulle det vise sig, at der var en vis orden i sagerne. I området omkring lerkarnedgravningen fremstod efterhånden et langhus med to rækker tagbærende stolper og vægge bestående af en tætstillet, dobbelt stolperække, som det kendes fra yngre romertid-ældre germanertid.[2] Husets totale længde kunne ikke erkendes, da udgravningen mod vest afgrænsedes af træbevoksning. Den afdækkede østlige del udgjorde imidlertid 13m, hvilket meget vel kan være en del af bygningen, da samtidige huse fra andre bopladser har vist længder på helt op til over 40 m.[3]

Midt under huset, parallelt med dets længderetning, havde lerkarrene været nedsat, og da de to anlæg ydermere var samtidige kunne der ikke herske tvivl om, at hus og lerkarnedgravning hørte sammen.

Længere mod øst påvistes sporene af endnu et par bygninger. Den første bestod af en sammenhængende væggrøft, indenfor hvilken der iagttoges flere båseskillerum og to par stolper. Mod vest sås ingen væggrøft, hvilkent gør det tænkeligt, at bygningen har haft åben gavl. Denne særprægede huskonstruktion peger umiddelbart på en datering til førromersk jernalder, men typen kendes også fra Vorbasse og Mørup vest for Vejle, begge lokaliteter der er blevet dateret til ældre germanertid.[4] Endelig blev der østligst i feltet afdækket spor af en mindre bygning på ca. 4,5x4,5 m. Denne bestod blot af to tagbærende stolper samt vægge af en enkelt række pæle.

Men hvordan skal dette fund tolkes? Måske har man på jernaldergården opbevaret lerkarrene i en art forrådskælder under gulvet, hvorfra de kunne hentes frem ved given lejlighed. Placeringen nøjagtig midt i husets længderetning synes dog ikke hensigtsmæssig, idet man vel i høj grad har færdedes her under de daglige gøremål. Desuden var nedgravningen placeret i husets østende, der typisk rummede langhusets stald. Som opbevaringssted ville man nok i stedet have valgt en placering ude ved væggen eller på hylder langs denne. Snarere har der været tale om en nedsættelse af kultisk tilsnit; en ofring i forbindelse med indvielsen af huset eller lignende. Fund af helt samme karakter som det fra Hyllerslev station kendes vist næppe noget andet steds fra, men paralleller findes der dog en del af. Forekomst af keramik nedgravet under huse kendes fra hele jernalderen og hele landet, dog hovedsagelig Jylland. Disse fund kan opdeles i to hovedgrupper: Lerkar nedsat under ildsted og lerkar nedsat andetsteds under husets gulv.

Den førstnævnte kategori findes især i Nordjylland, mens dens sidstnævnte har en videre geografisk spredning. Her skal dog kun nævnes fund af lerkar nedgravet under husgulve i det sydvestjydske område.

På Hodde-bopladsen fandt man nedgravede lerkar i 11 af husene. Et enkelt i de ni huse og henholdsvis tre og fire i de to øvrige. Kun ét af alle disse kar stod med bunden opad. Dette kar var anbragt nøjagtig midt i husets indgangsrum i modsætning til karrene i de andre huse, der hovedsagelig var placeret ude ved væggene.[5]

Under udgravningen af Myrthue-bopladsen i Marbæk plantage blev der ialt fundet fem nedgravede lerkar i tre forskellige huse, alle dateret til ældre romersk jernalder. Fire af disse havde i husets brugstid været skjult under gulvet, mens det femte havde været anvendt som en slags ajlebeholder.[6]

Ligeledes på Selager-bopladsen, beliggende vest for Oksbøl, dukkede der nedgravede lerkar op. På denne ældre romertids-boplads blev der i et værkstedshus fundet tre lerkar side om side langs den ene væg.[7]

Fig. 2. De fem uskadte lerkars placering i gruben efter at denne er tømt for jord.

Fig. 3. Den tvegrenede gaffel.

Fælles for de fleste af disse fund er, at de af udgraverne er tolket som håndgribelige udtryk for en ceremoniel handling i forbindelse med indvielsen af husene.

Fænomenet begrænser sig imidlertid ikke kun til jernalderen, idet man kender eksempler på, at der helt op i forrige århundrede nedsattes jydepotter med bl.a. levende hugorme under staldbygninger for at beskytte besætningen mod sygdom.[8] Dog blev lerkar, jerngryder og hestekranier undertiden også anbragt under gulve i ældre bygninger med det praktiske formål, at skabe en bedre akustik i gildesale og tærskeloer.[9]

For at vende tilbage til fundet fra Hyllerslev station, kan det således konstateres, at der engang omkring år 400 e. Kr. er blevet rejst en gård på dette sted. I denne forbindelse kan man forestille sig, at der har foregået en ceremoniel handling, som til formål har haft, at bringe lykke og velstand til gårdens beboere. Samtidig har bonden på gården gennem ofringen af et stort antal lerkar kunnet styrke sin magtposition. At bonden har haft en vis status kan de to små glasskår måske antyde. Undersøgelser, foretaget i området ved Dankirke syd for Ribe, har vist, at glasgenstande ikke var hvermands eje på denne tid.[10]

Ole Risbøl, stud.mag., Varde Museum.

NOTER

1. Det var de to medarbejdere ved »Svend B. Thomsen A/S«, Kim Larsen og Walther Lauridsen, begge Varde, der gjorde fundet. Takket være deres korrekte handlemåde i situationen, samt deres og entreprenørfirmaets forståelse for fundets kulturhistoriske værdi, er museet nu i besiddelse af en samling fornemme oldsager, der vil få en central plads i en kommende nyopstilling af Varde Museums oldtidsudstilling.
   Også tak til amatørarkæolog Leo Rubek, Hodde, for hans deltagelse i begge udgravningsfaser, og lodsejeren Nils Brandt Petersen, for sin positive indstilling til undersøgelsen.
2. S. Hvass 1988, s. 70f.
3. S. Hvass 1979, s. 66.
4. S. Hvass 1979, s. 92 & 1988, s. 83.
5. S. Hvass 1985, s. 112.
6. N. Thomsen 1964a, s. 20-25.
7. S. Aa. Knudsen og P. O. Rindel 1989, s. 10.
8. N. Thomsen 1964b, s. 6-10.
9. K. Jensen 1984, s. 75-92.
10. J. Ringtved 1986, s. 201.

LITTERATUR

Hvass, S.: Die volkerwanderungszeitliche Siedlung Vorbasse, Mitteljutland. Acta Archaeologica 49, 1978 (1979).
Hvass, S.: Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder. Arkæologiske Studier, vol. VII, Kbh. 1985.
Hvass, S.: Jernalderens bebyggelse. Jernalderens Stammesamfund. Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII,1988.
Jensen, K.: Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger. Mark og Montre 1984.
Knudsen, S. Aa. og P.O. Rindel.: Selager – en sjældent velbevaret jernalderlandsby. Mark og Montre 1989.
Ringtved, J.: Jyske gravfund fra yngre romertid. Tendensen i samfundsudviklingen. KUML 1986.
Thomsen, N.: Myrthue, et gårdanlæg fra jernalder. KUML 1964a.
Thomsen, N.: De synger under staldene. Skalk nr. 5, 1964b.

Fig. 4. Det lille ornamenterede kar, hankekarret og de tre store forrådskar. Foto: Vagn Wonsbek

Middelalder i Tjæreborg og Allerup

Af PALLE SIEMEN

Tjæreborg fremstår i dag som en moderne satellitby til Esbjerg. Menkirke, navn og enkelte gamle gårde viser, at der er tale om en ældre landsby. Det moderne præg blev skabt ved stationsanlægget i 1870'erne og senere gennem byens industrielle vækst i 1960'erne. På det seneste er den moderne tæt, lave bebyggelse for alvor begyndt at rykke ind på det gamle Tjæreborg med bebyggelsen omkring Jens Kusks Vej og Østerbyvej i den østlige del af byen.

Inden den moderne bebyggelse kunne opføres, blev der foretaget arkæologiske undersøgelser i området. Disse suppleres af en række overflyvninger af området i år, hvor korn tørrede ud i vækstperioden, hvorved områder med ældre nedgravninger tegner sig ved højere og grønnere korn.

Opførelsen af boliger i et mindre område mellem Sneumvej og Østerbyvej syd for den nuværende præstebolig gav i 1991 Esbjerg Museum lejlighed til at undersøge ca. 5500^2 af det middelalderlige Tjæreborg.[1]

Udgravningen viste bebyggelsesspor fra oldtid og middelalder samt rester af den næstsidste bebyggelse på stedet – en mindre gård, der i 70'erne blev opkøbt af Esbjerg Kommune, da jorden måtte inddrages til bebyggelse. Gården blev senere revet ned og erstattet af et hus (fig. 1).

Spredte fund af gruber med keramik viser udnyttelse af området i midten af yngre bronzealder og begyndelsen af jernalderen. Bebyggelsessporene fra middelalderen er mere massive og består af stolpehuller, grøfter og gruber samt resterne af et nord/-sydgående vejspor.

Den mest markante anlægstype er forskellige former for grøfter, hvoraf hovedmængden formentlig har haft en funktion i afgrænsningen af et område, der antagelig er identisk med en eller flere tofter i lighed med lignende anlæg i Novrup, Tovrup og Allerup.[2] Karakteren af de enkelte grøfter viser, at disse ikke har været anlagt med henblik på afvanding af området, idet disse løber parallelle med højdekurverne for området (fig. 2).

To markante toftegrænser løber parallelt med Østerbyvej og må anses for at være afgrænsningen af området mod »landsbygaden« i to hovedfaser. Det var ikke muligt at afgrænse disse grøfter i enderne, idet disse fortsatte øst og vest for udgravningsfeltet. Afgrænsningen af den sydlige samling grøfter mod

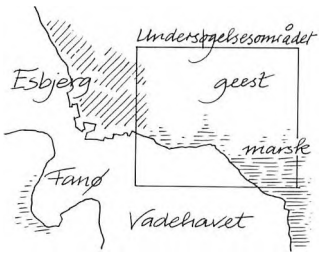

Fig. 1. De middelalderlige lokaliteter i Tjæreborg og Allerup

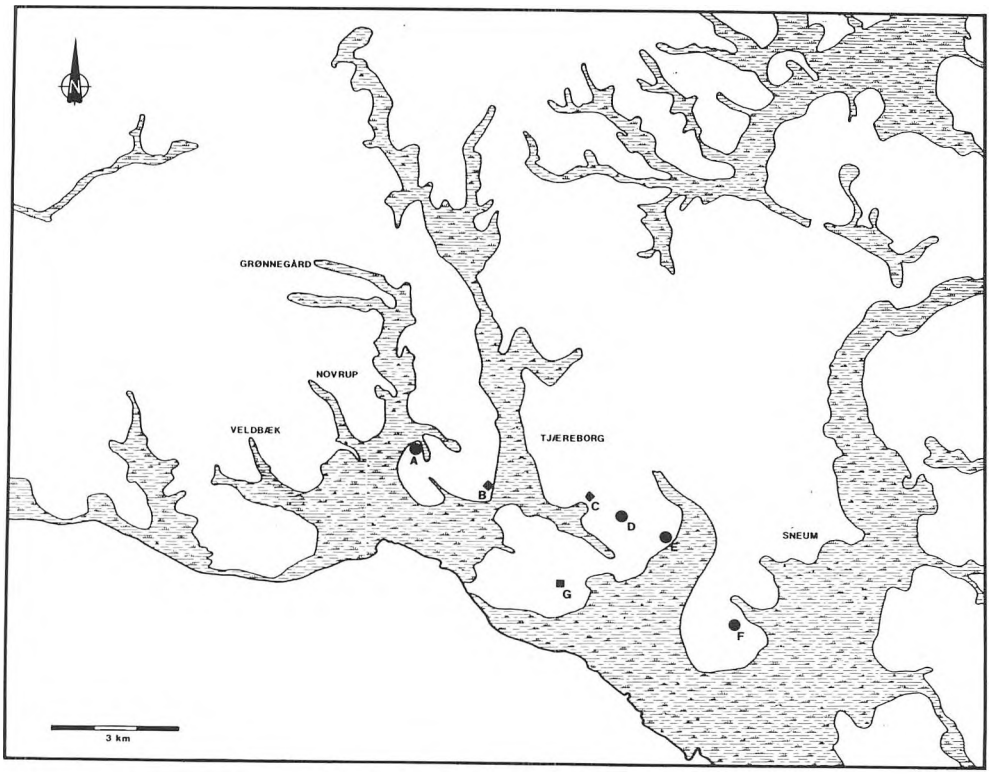

A: ESM 130 Tange
B: Krogsgård
C: Tjæreborg Kirke
D: ESM 1801 Østerbyvej
E: ESM 1566 Jens Kusks Vej
F: ESM 1767 Allerup
G: ESM 1787 Sønderby I

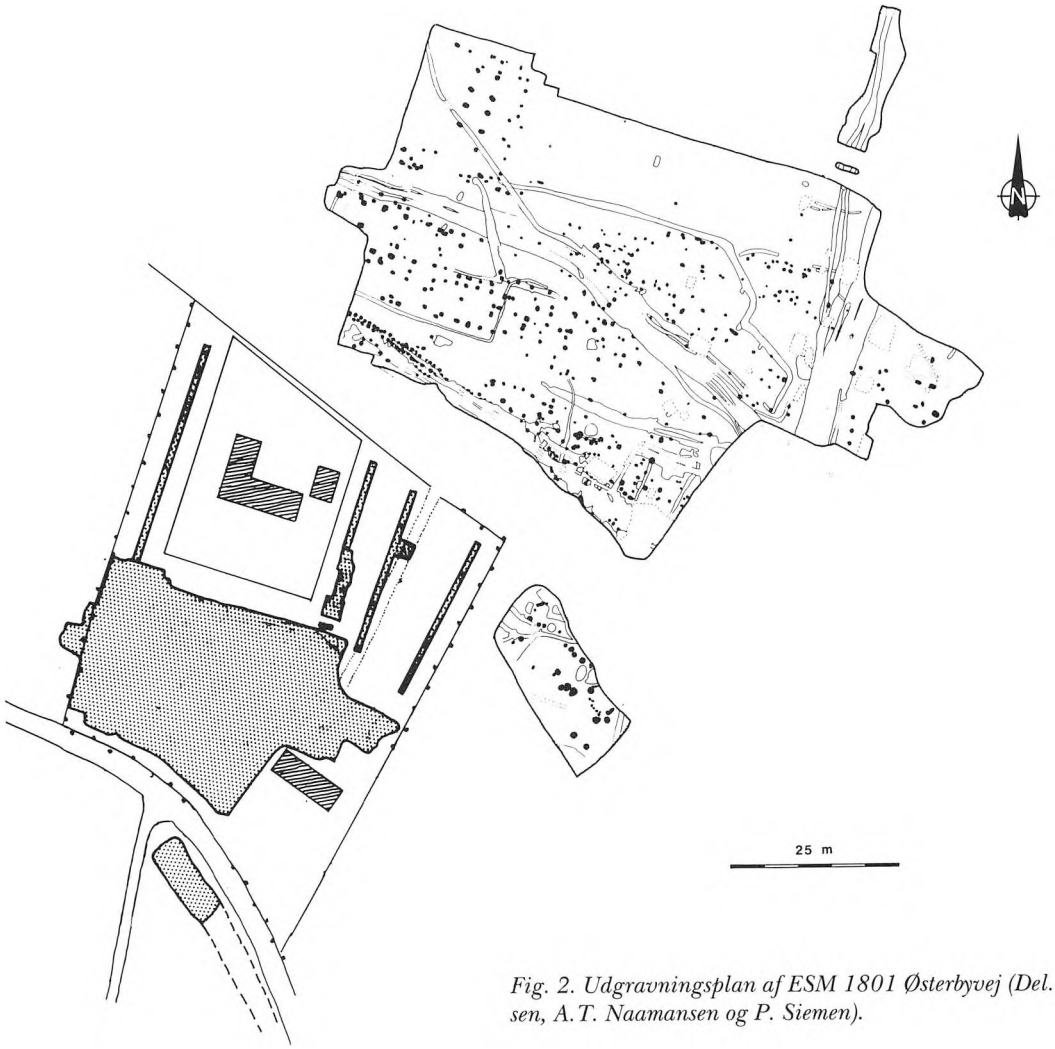

Fig. 2. Udgravningsplan af ESM 1801 Østerbyvej (Del. H. Drewsen, A.T. Naamansen og P. Siemen).

Østerbyvej fandtes ikke, da disse fortsatte længere mod syd end det var muligt at udstrække udgravningsfeltet. I enkelte områder ser det ud til, at den sydlige kant er afdækket, men uden det var muligt entydigt at bekræfte dette.

Toftegrøftsamlingerne blev i udvalgte områder undersøgt nærmere og kunne da udskilles i 5-6 selvstændige grøftforløb, der afløser hinanden. Den enkelte grøft er omkring 30 cm dyb (hertil skal så lægges det afrømmede muld på ca. 50 cm tykkelse).

Ud over de to markante tofte-forløb fandtes flere spredte grøfter med samme tendens til afgrænsning af et område fra Østerbyvej og mod nord. En del uregelmæssige forløb af stolpehuller med samme hovedtendens må tolkes på lignende måde.

I enkelte tilfælde fremtrådte fylden i toftegrænserne tydeligt lagdelt og på en sådan måde, at man må antage, at grøften har stået åben igennem længere tid. Tilsvarende forhold er iagttaget ved toftgrænserne i Allerup.

Østligst i udgravningsfeltet fandtes to nord/sydgående forløb, hvoraf det ene havde tydelige grøftstrukturer, mens det andet dels bestod af grøfter dels af et bredere diffust fyldskifte, der allerede inden undersøgelsen tegnede sig som en lav, langstrakt fordybning i terrænet. Denne fordybning havde tidligere fungeret som vej, og samme tolkning er mest overbevisende i forbindelse med det diffuse fyldskifte. Et lignende diffust fyldskifte blev i 1990 afdækket over en ca. 20 m lang strækning i forbindelse med en gasledning syd om Tjæreborg. Vejforløbet var ca. 6 m bredt og 30 cm dybt; på begge sider af vejen fandtes en ca. 1 m bred og 25 cm dyb grøft. Hertil lægges ca. 30 cm på grund af pløjelagets tykkelse.

Ingen af de to vejforløb kan dateres nærmere, men placeringen af vejen i 1991 undersøgelsen af matrikel 50a i forbindelse med det nord/sydgående tofteforløb antyder en sammenhæng mellem disse og vejen. Det er uvist om vejen er benyttet kontinuerlig fra dette første anlæg og frem til i dag.

Der blev ikke fundet afgrænsning af de nordsydgående forløb, idet disse løb udenfor de områder, som var inddraget til undersøgelse i nord og i syd fortsatte ind under den eksisterende bebyggelse.

Østligt i udgravningsfeltet blev der fundet rester af flere huse i form af stolpehuller og i forbindelse med disse også enkelte hegn. Fem af husene har været de såkaldte krumvægshuse og således

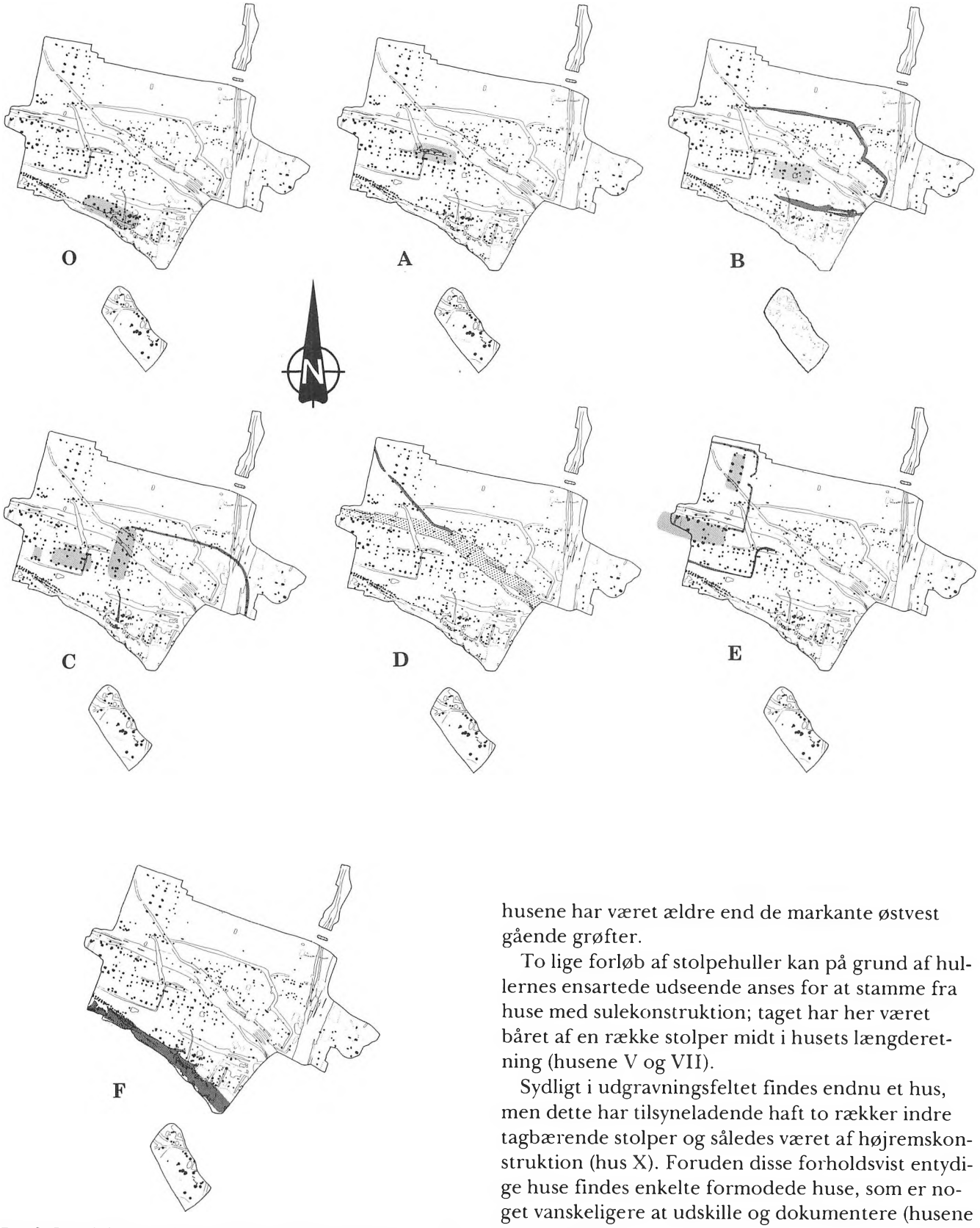

Fig. 3. De enkelte hovedfaser i middelalderbebyggelsen på matr. nr. 50a.

haft let udbuede landsider. Den tagbærende konstruktion har ved disse huse været placeret i væggene (husene, I-III, VI og XI). Ingen af husene har været samtidige, men har derimod været faser i en gård. De strategrafiske forhold på pladsen viser, at husene har været ældre end de markante østvest gående grøfter.

To lige forløb af stolpehuller kan på grund af hullernes ensartede udseende anses for at stamme fra huse med sulekonstruktion; taget har her været båret af en række stolper midt i husets længderetning (husene V og VII).

Sydligt i udgravningsfeltet findes endnu et hus, men dette har tilsyneladende haft to rækker indre tagbærende stolper og således været af højremskonstruktion (hus X). Foruden disse forholdsvist entydige huse findes enkelte formodede huse, som er noget vanskeligere at udskille og dokumentere (husene XII og XIII).

En hel del huller og grøftstykker kan ikke knyttes til de udskilte anlæg, men de har formentlig alle haft en mere specifik anvendelse, som undersøgelsen dog ikke har kunnet blotlægge. Til disse anlæg kan man også føje et antal gruber af varierende dybde og datering. Størstedelen af gruberne er helt moderne.

Gennem enkelte strategrafiske iagttagelser samt en række teoretiske overvejelser vedrørende en bebyggelse af området er det muligt at opdele bebyggelsessporene fra middelalderen i en række faser, som kort skal beskrives (fig. 3).

Den ældste middelalderlige bebyggelse i området, fase A, er formentlig det lille østvest orienterede sulehus V, der har været ca. 10 m langt; dette hus kan ikke sættes i forbindelse med toftegrænser eller andre lignende anlæg.

Den mest entydige bebyggelse findes i fase E, hvor husene II og III forbindes ved stolpehegnet IV. Hovedhuset II er et østvest orienteret krumvægshus, der formentlig har været 20-22 m langt og ca. 6,25 m bredt. Nordligt for dette findes et nordsydorienteret hus III 13-15 m langt og 5,5 m bredt. Huset må anses for at være en lade.

Gården E afgrænses mod øst og nord af et stolpebygget hegn IV med en formodet port i øst. Åbningen i hegnet tegner sig ved huller til to stolper, som er trykket noget ind i forhold til hegnsforløbet. Disse to huller er placeret i forlængelse af to sæt huller i hus III, og det antages at begge stolpe par må sættes i forbindelse med en form for port i hegn og hus.

Gården var mod syd, hvilket vil sige ud mod »landsbygaden« afgrænset med en grøft, der ved et markant knæk i øst formentlig markerer afslutningen af toften til denne gård. Yderligere to gårde kan udskilles, men fremtræder ikke så entydigt. Bedst repræsenteret er gården i fase C, hvor husene I og VII i lighed med husene II og III kan opfattes som henholdsvis hovedhus og lade. Det er ikke muligt at udskille gårdens toftgrænser med samme sikkerhed som gård E's; et ca. 12 m langt nordsydligt grøfteforløb sydligt for hus VII kan anses for at være toftegrænsen i sydøst, og i nord kan et uregelmæssigt forløb af huller anses for at være resterne af et afgrænset hegn i nord. Hegnet ser ud til at have gået ud fra gavlen af hus VII. Gården i fase B repræsenteres ved hus VI samt flere uregelmæssige grøfteforløb, der afgrænser et uregelmæssigt område.

Rækkefølgen af bebyggelsessporene i det udgravede område fremgår i det store hele af enkelte strategrafiske iagttagelser. Ældste er som nævnt toftegården i fase A, herefter følger gårdene B og C i nævnte rækkefølge. Efter fase C ser det ud til, at tofterne i bebyggelsen blev lagt mere fast og markerede en tydelig afgrænsning mod Østerbyvej, i det en række toftegrøfter skærer henover området i et forløb parallelt med vejen, dog undtaget den ældste af grøfterne. Denne grøft løber nordvest – sydøstligt. Denne første og nordlige samling af grøfter parallel med Østerbyvej betegnes bebyggelsesfase D.

Gården i fase E brød med den fra fase D etablerede struktur og skar ind over de gamle toftegrænser. Det er muligt, at markeringen af området i forhold til Østerbyvej i denne fase rykkede ca. 20 m mod syd, hvor den sydlige samling af toftegrænser parallel med »landsbygaden« findes.

Bebyggelsesfase F er de moderne gruber, som hovedsageligt findes i områdets østligste del omkring det nuværende hus og den i 70'erne nedbrudte gård. Denne bebyggelsesfase bryder med de ældre fasers koncentration af bebyggelsen i vest, og der er næppe tale om et kontinuert forløb fra fase E til fase F. Sidstnævnte bebyggelse er formentlig det hus med jord, som nævnes i optegnelserne til matri-

Fig. 4. Hus I fra Østerbyvej. Huset er under udgravning og »ud-skuddet« endnu ikke afdækket, set fra øst. (Foto P. Siemen).

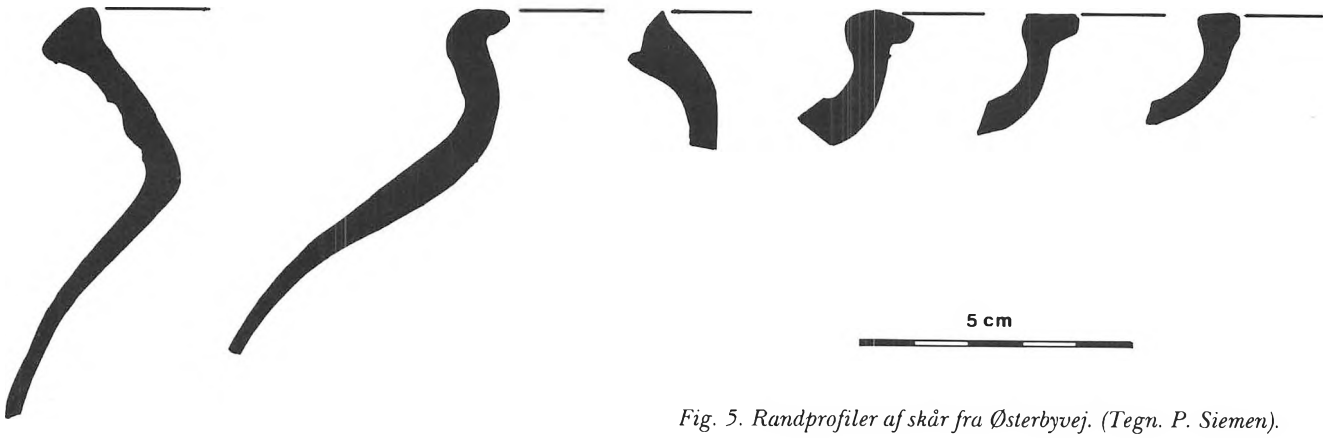

Fig. 5. Randprofiler af skår fra Østerbyvej. (Tegn. P. Siemen).

kuleringen i 1664 og 1688.[3] På matrikelkortet fra 1820 er der angivet et hus på matrikel 50's sydøstligste del; denne del er som nævnt endnu bebygget. I nyere tid er Tjæreborgs nye præstebolig opført på matriklens nordligste del.

Det er vanskeligt at placere det nordsydgående grøfteforløb og vejen i fasedelingen, idet den moderne bebyggelse netop ligger i det område, hvor toftegrænserne til fase D og E løber sammen med nævnte. Ud fra rent bebyggelsesmæssige forhold ser det ud til at de nordsydgående forløb bedst knyttes til faserne B, C eller bygningerne i fase E.

Husene fra udgravningen hører til middelalderens almindelige hovedformer og har enten haft en række indre tagbærende stolper eller også haft den tagbærende konstruktion i væggene. Disse har været let udadkrummede eller lige. Blandt husene afviger hus I en smule fra periodens almindelige huse gennem den lille tilbygning mod nord og den lidt asymmetriske vestende.

Den lille tilbygning kan med nogen forsigtighed sammenlignes med de såkaldte udskud, som kendes fra senere tiders gårde. Et lignende eksempel kendes fra Schuby, 6 km vest for Slesvig.[4] Den asymmetriske vestende af hus I er formentlig funktionsbestemt, idet den lidt bredere åbning mellem stolpesættene til andet og tredie fag kan tolkes som spor efter en »vognport« i en lo. En tilsvarende udformning kendes fra en middelalderlig enestegård fra Klebæk ved Bække.[5]

Fundmaterialet fra pladsen består næsten udelukkende af skår, og kun nogle få af disse har så mange karakteristika, at en nærmere datering er mulig. Størstedelen af keramikken består af små matsorte til sortgrå tynde sideskår. Disse kan bredt dateres til den ældre halvdel af middelalderen. Skårene findes spredt i anlæg over hele pladsen, i modsætning til de senere jydepotteskår med deres karakteristiske gråsorte, skinnende inderside og hårdt brændte gods. Jydepotteskårene findes hovedsageligt perifert i udgravningen, henholdsvist i sydøst- og sydvesthjørnerne af feltet, og skal for-

Fig. 6. Stenlægning i Middelalderhus fra Jens Kusks Vej. (Foto P. Siemen).

mentlig knyttes til huse udenfor det udgravede område.

Det bedste keramiske materiale udgøres af en halv snes randskår, der primært er fundet i kulturlaget under og omkring hus I. Disse skår dateres til slutningen af 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet. Den samme datering har en samling af skår fra et kar; dette blev fundet i grøften til en af de sydlige toftegrænser.

Udover disse skår er der kun fundet et rødglaceret skår og et gråligt skår af stentøj. Dette materiale dateres almindeligvis senere end 1200-tallet.

Fra den vestligste af de nordsydgående grøfter stammer en hvæssesten af den grønlige finkornede sandsten fra Eidsborg i Norge. Hvæssesten af denne type blev i stor stil brudt ved Eidsborg, fragtet til Skien og der udskibet til hele det Sydskandinaviske område.[6]

Øst for udgravningen ved Østerbyvej blev der i 1987-88 undersøgt et større område ved Jens Kusks Vej[7] og østligst i dette fandtes ca. 600 m fra 1991 udgravningen rester af en middelalderlig enestegård. Sporene efter bebyggelsen tegnede sig som sædvanligt ved stolpehuller, gruber og grøfter, men denne gang fandtes også rester af en brolægning. Enestegården er placeret på kanten af geesten på nordsiden af Tjæreborg-Sneum marsken.

Den middelalderlige bebyggelse på Jens Kusks Vej lokaliteten kunne afgrænses i nord og syd, hvorimod øst og vest udstrækningen kun kan formodes, idet Tjæreborgs fælles lergrav og en nyanlagt vej havde fjernet bebyggelsessporene. Terrænmæssige forhold og supplerende undersøgelser vest for vejkanten viser, at udstrækningen i østvestretningen næppe har været meget større end det afdækkede område.

Husresterne fra »middelalderen« findes i 2 områder i en afstand af 50-75 m fra hinanden. Mellem de to huskoncentrationer og vestligt for den nordligste husgruppe, findes rester af en enkeltgård fra slutningen af bronzealderen til tiden omkring Kristi fødsel. Nordligt for middelaldergården findes et større lertagningsområde fra ældre romersk jernalder (Kr. f.-2. årh.). De middelalderlige bebyggelsesspor består af skarpkantede stolpehuller, der oftest er 75-100 cm brede og tilnærmelsesvist firkantede eller runde, i modsætning til jernalderens små rundlige ovale mere diffust afgrænsede huller. I kanten af området fandtes flere grøfter, hvoraf de sydligste var af nyere dato. Ind over og i forbindelse med den sydlige gruppe af huse fandtes flere grøfter. Enkelte af grøfterne er efter alt at dømme samtidige med husene, mens andre grøfter er yngre, men næppe så sene som de sydligste grøfter.

En nærmere datering af bebyggelsen er vanskelig, da kun ganske få anlæg indeholder daterende materiale, eksempelvis potteskår. Husformerne kan kun i ringe omfang benyttes i dateringen af pladsen, da anlæggene enten er forstyrret eller også er nye med hensyn til form blandt de efterhånden mange huse fra middelalder og noget færre huse fra renæssancen. Indtil videre er det bedste dateringsgrundlag som nævnt stolpehullernes udseende.

Fig. 7. Den østlige del af Jens Kusks Vej udgravningen. (Del. S. Bauder, H. Drewsen og P. Siemen).

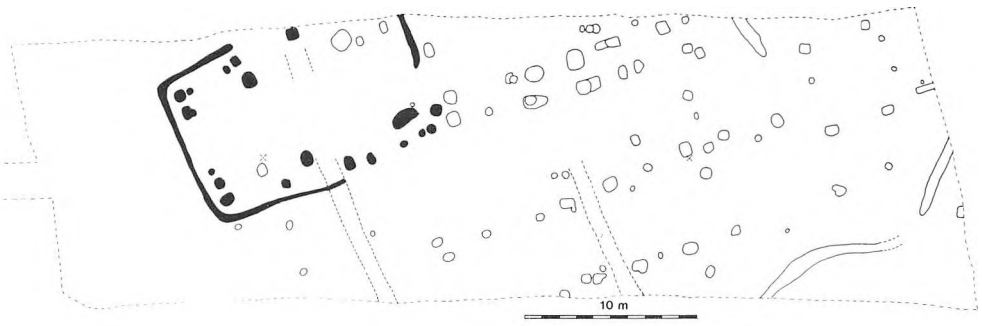

Fig. 8. Udsnit af udgravningen i Allerup. (Del. H. Drewsen, A.T. Naamansen og P. Siemen).

Udgravningen af en del af det middelalderlige Allerup er tidligere omtalt i Mark og Montre 1990; de hidtidige undersøgelser er foretaget i 2 områder, som adskilles af Præstegårdsvej. I det østlige af de 2 udgravningsfelter fandtes en stor mængde toftegrøfter og 2 brønde, hvorimod feltet i vest hovedsageligt indeholdt stolpehuller fra 5-8 huse af forskelligt udseende. I lighed med andre pladser, som dateres til middelalderen indeholder stolpehullerne ingen eller ganske få skår.

Flere af husformerne, hvoraf et eventuelt to er fuldstændig afdækkende, kendes fra en lang række af bebyggelser fra middelalderen. Et enkelt hus (I) ligner på mange måder et udateret hus LXIII fra Jens Kusks Vej og må på grund af sammenhængen med de øvrige huse dateres til middelalderen. En del af væggrøften og et enkelt stolpehul overlejres af en rende i en højrygget ager og må således være ældre end denne markform, som forsvandt i slutningen af 1700-tallet eller begyndelsen af det efterfølgende århundrede.

Hus I er omkring 15 m langt og 9-10 m bredt med huller efter 4 sæt indre tagbærende stolper, som har været placeret tæt ved ydervæggen. Enkelte af de tagbærende stolpesæt har haft dobbeltstolper, hvilket også ses i huset fra Jens Kusks Vej pladsen.

TJÆREBORG FØR UDSKIFTNINGEN

Det middelalderlige Tjæreborg, som udgravningen ved Østerbyvej giver os et lille udsnit af, har ikke helt været ordnet, som det Tjæreborg vi kender fra matrikelkortet fra 1820. I slutningen af 1700-tallet udskiftes hovedmængden af de danske landsbyer, hvorved den gradvise ændring af datidens kulturlandskab til det vi kender i dag begyndte. En anden vigtig faktor i ændringen af kulturlandskabet var indførelsen af selveje, hvorved jordhandel og udstykning blev mere almindelig.

Tjæreborg var allerede i 1820 kraftigt påvirket af udskiftningen og selveje, og byens oprindelige præg var udvisket. Den nordlige og østlige del af byen, det vil sige langs Østerbyvej og Jens Kusks Vej, synes nogenlunde at have bevaret sit præg, mens ejendommene i Sønderbyen formentlig i hovedsagen er yngre.[8]

De danske landsby typer fra udskiftningstiden blev i 1964 behandlet af F. Hastrup. Tjæreborg placeres i gruppen af vejklynge byer, det vil sige at gårde og huse ligger i en uregelmæssig klynge langs et mere eller mindre kompliceret gadenet. Gadeforgreningerne danner ofte et netværk langs hvis masker gårdene ligger uregelmæssigt fordelt. I Tjæreborgs tilfælde er der tale om en såkaldt stormasket vejklynge by.[9] Tjæreborg tegner sig på matrikelkortet fra 1820 som 2 markante huse og gårdrækker langs henholdsvis Sønderbyvej og Østerbyvej med en forlængelse af Østerbyvej's bebyggelse sydvest for kirken, dertil kommer enkelte gårde og huse nordøst for kirken.

Vejnettet på kortet fra 1820 afspejler både et gammelt og et nyt vejsystem. Sidstnævnte opstod i forbindelse med udskiftningen af Tjæreborg, idet en forordning fra 1776 *»Om fællesskabets nærmere ophævelse i Danmark«* også omhandler vejnettet.[10] Den nye del af vejene er formentlig de lige veje, mens den ældre del af vejene antageligt er de mere bugtede veje – her specielt Østerbyvej og det vejforløb, som endnu eksisterer nord for Sønderbyvej og som skærer Østerbyvej. Netop i forbindelse med disse ældre veje ligger gårde og huse på en sådan måde, at de må formodes også at have ligget der før udskiftningen.

De tre gårde østligst på Sønderbyvej fremstår med deres afgrænsning også på en helt anden måde end de øvrige gårde i Tjæreborg. Det må antages, at gårdene er angivet med tofter, hvorimod de øvrige gårde enten er udflyttet eller allerede i 1820 havde opgivet de gamle toftegrænser, som i stedet indgår i de lidt større matrikler ved gården, men beholdt deres placering ved eksempelvis Østerbyvej.

Indtil stationsbyens opkomst var byen opdelt i 2 grandelag: Nørre- og sønder grandelag. Grandelaget eller ejerlaget går tilbage til tiden før udskiftningen og har formentlig rødder langt tilbage i tiden.[11]

Denne opdeling i 2 ejerlav antyder som kortet fra 1820, at Tjæreborg før udskiftningen bestod af 2 bebyggelser og at disse formentlig har rødder tilbage til lang tid før udskiftningen. I forarbejdet til *Chr. V matrikel* fra 1688, opgives Tjæreborgs størrelse i 1682 til 24 gårde og 19 huse med jord og med et dyrket areal på 760,9 tdr. land. Landsbyen er så-

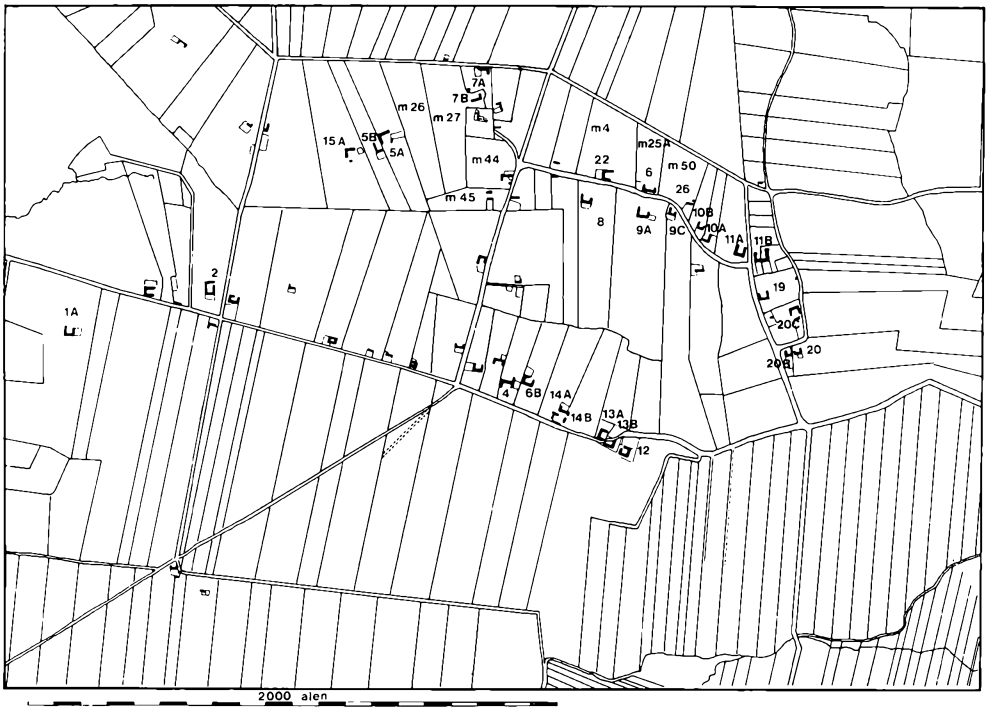

Fig. 9. Rentegnet udsnit af Matrikelkort fra 1820 over Tjæreborg. (Del. H. Drewsen og P. Siemen).

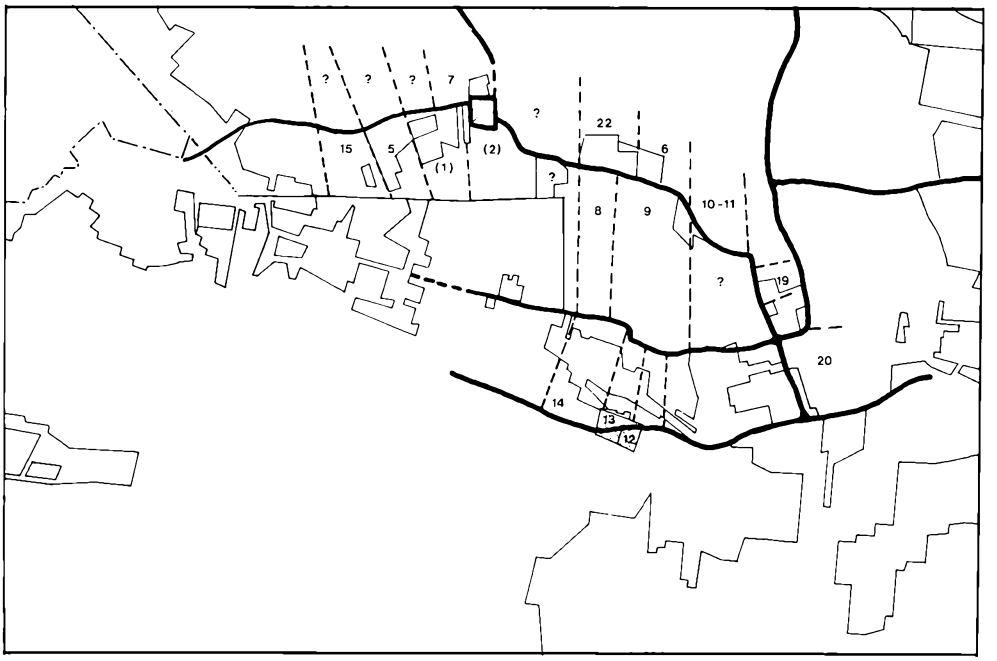

Fig. 10. Modelforslag til idealiseret Toftstruktur i middelalderens Tjæreborg (tegn. P. Siemen) på udsnit af 1820-matrikelkortet.

ledes mere end dobbelt så stor som de nærliggende bebyggelser i området, kun overgået af St. Darum med 42 gårde og 18 huse med jord og et dyrket areal på 1047,1 tdr. land.[12] Denne anseelige størrelse af de to landsbyer antyder, at specielle forhold må være tilstede, og for Tjæreborgs vedkommende må forklaringen søges i de to bebyggelsesenheder, der tilsammen udgør udskiftningstidens Tjæreborg.

Gennem de seneste år har den arkæologiske aktivitet i Tjæreborg betydet en væsentlig forøgelse af de forhistoriske bebyggelsesspor i området. Fordelingen af de store yngre jernalder og vikingetidige bebyggelser viser en kontinuerlig udnyttelse af området fra 2 eventuelt 3 »landsbyer« og et antal enkeltgårde.[13]

Den nordlige del af de 2 bebyggelsesenheder findes som nævnt i forbindelse med kirken og denne landsby kan med en vis sikkerhed anses for at være identisk med det *Tiarburgh,* som nævnes i 1291 eller 1292. Navnet deles som de fleste bynavne i 2 led, hvoraf det første vanskeligt kan tolkes entydigt med mindre det slet og ret betyder tjære. Endelsen burgh – borg betegner en forhøjning i landskabet og formentlig da med en bestemt funktion – område egnet til befæstning, men kan vel i Tjæreborgs tilfælde også betyde »sikkert område« når man tager stormflodsfaren i betragtning.[14]

Udskiftningen af Tjæreborg har formentlig ikke været uden problemer; det første forsøg i 1760'erne, hvor ejeren af Sneumgård forsøgte at udskille sine Bøndergårde blev forhindret ved *»voldsomme nattetidige nedkastninger af hans udskiftede gadelods indgrøftninger«*. Arbejdet med udskiftningen varede i 7 år fra 1771-1778, men endnu i 1793 måtte ejeren af Sneumgård beordre sine bønder til en udskiftning af engene, men ikke mindre end 10 af bønderne var i denne sag genstridige.[15] Den store uvilje med udskiftninger, som omfattede hele landsbyen, har formentlig betydet at denne ikke blev særlig god, idet gårdene fik mange spredt liggende marker, engstykker og hedeloddet.

Ved udskiftningen i Tjæreborg blev hele byen udskiftet, både bymark, enge, mark, heder og overdrev. Udskiftningen af Tjæreborgs nordlige grandelag var angiveligt foranlediget af skeltrætte og ønsket af Godsejeren. Ialt 11 huse blev udflyttet, men kun 1 gård.[16]

Sammenholdt med 1820-kort og antagelsen af 2 bebyggelsesklynger, ser det ud til at Tjæreborgs større gårde efter udskiftningen enten ligger hvor de altid har ligget eller også på et forholdsvist tidligt tidspunkt er udskilt af fællesskabet eventuelt aldrig indgået i dette. De 11 udflyttede husmandssteder er Tradsborgbebyggelsen;[17] disse husmænd hørte under Krogsgård og var ved udskiftningen kommet i klemme, da de første forordninger vedrørende denne ikke havde taget højde for husmændene. 1781-forordningen tog derimod højde for en række problemer i forbindelse med udskiftningen, som blev erkendt ved det praktiske arbejde med de enkelte udskiftninger, således også problemet om husmændene, der ikke havde større jordlodder, men havde hævd på fri græsning til hver 1 ko på byens fællig. Lodsejeren havde ønske om at flytte husmændene fra deres *»i byen havende pladser og der i marken havende rettigheder, efterdi bopælene for hartkornets besiddere i byen derefter kunne gøres bekvemmere«*. Hver af Krogsgårds husmænd fik *»en convenabal erstatning af hedejord i det nordøstre hjørne af Tjæreborg bys mark« . . . »ungefær 7 tdr. lands størrelse«*.[18] Den udflyttede gård er sandsynligvis identisk med Tremgård. Ud over oplysningen om udflytningen af Krogsgård's husmænd, rummer ovennævnte den vigtige information af jorden i byen omkring 1781 er gjort bekvemmere, hvormed man kan formode at de gamle tofteskel er blevet nedlagt eller i det mindste reguleret til den nye bystruktur. En formodning fra 1781 ophævede blandt andet også særrettighederne til tofterne. Disse var hidtil holdt udenfor fællesskabet gennem en ejendomsretslig særstilling, men skulle nu medtages ved en udskiftning på en sådan måde, at den hidtidige bruger så vidt muligt skulle have sin tofte tildelt. Det nævnes eksempelvis, at Rørdamgård (1A) (matr. 16) foruden sit hjemmelod med tilgrænsende eng, kærlod, englod, hedelod også havde et toftelod sydvestlig i byen. Tilsvarende havde gården (2) matr. 15 et toftelod vestlig i den sydlige del af byen. Gården (5B) matr. 28 lå oprindeligt i en smal toftelod tæt op ad matr. 8a (15A).

Matrikelkortet fra 1820 viser ingen af de nævnte tofter fra gårdene 1 og 2, men naturligvis gård 5B's toftelod. Det må anses for sandsynligt, at Tjæreborg før udskiftningen også har haft bebyggelse vest og syd for kirken. De to toftelodder skal formentlig placeres syd og sydvestligt for kirken (omkring matr. 26, 27, 44a og 45b).

Vest for kirken angives ved stipling, et bugtet forløb, som må være en vej. Denne er sandsynligvis en del af den gamle byvej og således forlængelsen af Østerbyvej op forbi kirken. Mellem kirken og det vestlige vejforløb, men sydligere end dette, ligger 3 mindre felter som markeres med signatur for græs (udyrket?), det anses for sandsynligt, at disse felter er de nævnte toftelodder til gårdene 1 og 2 samt 5A. Gården 15A ligger også sydligt for vejen, men uden angivelse af en toft. Denne må allerede være taget ud til dyrkning. Vejen ender ved gård 3D, men synes regulært og bygningerne skal sikkert ses i forbindelse med udstykningen af en oprindelig gård 3 omkring 1759.

Blandt de sparsomme oplysninger omkring gårdenes oprindelige placering i landsbyen, nævnes gård 6. Denne lå nærmest kirken (formentlig kirkens gård) og havde fra arilds tid hørt under Krogsgård. I 1683 nævnes gården delt i ½, ¼ og ¼ gård, hvilket også er tilfældet i 1760 om end der i den mellemliggende periode har været ændringer. Gård 6C flyttes nord for byen som Tremgård, hvorimod gård 6B flytter mod syd til Sønderbyvej. En lidt mærkelig udflytning af 6B til Sønderbyen og dermed skiftet fra et Grandelag til et andet, antyder en sammenlægning af gårde VIB med en i Sønderbyen liggende gård. På lignende måde kan gård IV's placering i Sønderbyen antyde en ikke helt gennemskuelig gårdsammenlægning.

Den nærmere placering af gård 6A angives i beskrivelsesprotokollen fra Matrikuleringen: *»En toftelod med gården norden for gaden østligt i byen, en agerlod nordvest for denne, en agerlod nordvestligere . . .«*. Denne beskrivelse af toftelods placering stemmer udmærket overens med en placering på matr. 25A. Gården er nabo til kirkens gård (22), men ikke som det er angivet i litteraturen kirken.[20]

Gård 7 lå nord for kirken; den blev delt omkring 1730. Omkring 1820 har proprietær Hans Kristensen på Krogsgård begge gårde og udstykker i 1821 hovedparcellen. Det lille område nord for kirken anses for at være gårdens toft, men ikke matriklerne 26a og 27a af grunde som vil blive anført nedenfor.[21]

En rekonstruktion af Tjæreborgs udseende i tiden før udskiftningen lader sig næppe gøre fuldstæn-

digt, dertil er det foreliggende materiale på trods af sin mangfoldighed for usikkert. Den her fremstillede rekonstruktion skal derfor tages med forbehold og mere anses for en noget »idealistisk« model af det virkelige Tjæreborgs toftestruktur.[22] Tjæreborg egaliserede først i forbindelse med udskiftningen; en gennemgang af 1688-matriklens materiale viser med forskellige størrelser på de enkelte gårde svingende mellem 1202 og 18320 hartkorn mod egaliseringens to grupper på enten 2200 eller 3600 hartkorn, og dermed også sandsynlighed for meget forskellige tofter.

Udgravningen ved Østerbyvej viste ved sine mange toftegrøfter et kompliceret billede af udviklingen på matr. 50a, hvor der i 1662 og 1688 nævnes et bol, dvs. datidens husmandssted med ganske lidt jord (232 hartkorn). Ved udskiftningen samledes efter alt at dømme denne jord ved bygningen i sydøst af matriklen. Bygningernes placering oven i såvel vej som toftegrøfter, viser at disse og vel også bolet er sekundært i forhold til den bebyggelsesstruktur som afspejles i resultaterne fra udgravningen. De nordsydløbende toftegrænser og vejforløbet viser ligesom bygningssporene en bebyggelsesstruktur, der strækker sig ind på nabogrunden (25a) i vest, og således ind i området for gård VI. Det nordsydgående toftegrænseforløb er i det store hele parallelt med vestgrænsen af matr. 25a. Disse udtrykker sammen den oprindelige toft af denne gård i en tid, der ligger før opførelsen af bolet nr. 26. De nordsydgående grænser for gård VI's toft er interessant nok næsten parallelle med flere matrikelskel – toftegrænser i bebyggelsen nord for Østerbyvej og Kirkegårdens østdige. Rettes matrikel 4's vestskel op efter denne nordsyd model, aftegner der sig 4 stortofter øst for kirken og evt. en lige og formodet nyanlagt »udskiftningsvej«; de nye små matrikler er udlagt parallelle med denne vej med enkelte undtagelser. De fire stortofter antyder, at der oprindeligt har ligget fire næsten lige store gårde nord for Østerbyvej, hvis toften kan tages som udtryk for en gårds størrelse i middelalderen; de fire gårde undergår senere mange ændringer i størrelsen inden oplysningerne fra 1600-tallet.

En anden gård som er interessant i forbindelse med udgravningerne er den store selvejergård (20) på 18320 hartkorn. Allerede i 1511 nævnes gården i forbindelse med Hans Eyssen i Tjæreborg; denne var midlertidig foged. Senere hedder fogeden Eske Mortensen. Han var tilsyneladende med i et oprør i 1534 og forbrød ved denne lejlighed sin ejendom. Senere kan han sammen med Hans Eyersen købe selvejet tilbage.

I 1671 bytter Sneumgårds ejer sig til gården og berøvede formentlig ved denne lejlighed bønderne selvejet.[24]

Denne store gård, der var byens største og større end adskillige vestjydske herregårde, kan meget vel være denne enestegård, der blev undersøgt i forbindelse med Jens Kusks Vej gravningen. Ud fra de mange skelgrøfter ved denne gård kan man formode, at jordtilliggendet netop til denne har været udskilt og netop omfattet af området for Jens Kusks Vej.

Palle Siemen, museumsinspektør, Esbjerg Museum.

NOTER

1. ESM 1801 Østerbyvej sb. Tjæreborg sogn, Skads herred, Ribe amt, 1991 af stud.mag. Arne T. Naamansen og undertegnede. Beretning ved A. T. Naamansen.
2. Siemen 1989 og 1990.
3. Kusk II s. 257.
4. Kühn 1986
5. Siemen 1986.
6. Myrrol 1985.
7. Siemen 1988.
8. Kusk II s. 175ff.
9. Hastrup 1964: 186f.
10. Andersen 1974: 220f.
11. Kusk s. 181.
12. Pedersen 1928 (1975): 115f.
13. Siemen 1990: 63 kortet.
14. Kusk 175.
15. Andersen 1974: 220f.
16. Andersen 1974: 258 nr. 86.
17. Kusk s. 272.
18. Andersen 1974: 232.
19. Kusk 182f, 187, 196.
20. Kusk 196f.
21. Kusk 199f.
22. Om rekonstruktion af toftestrukturer se Ridderspore 1988: 75 ff: Porsmose 1981: 177ff; 1987: 174f.
23. Kusk 170ff.
24. Kusk 242f.

LITTERATUR

Hoff, A.: Middelalderlige gærder og hegn – ældre og yngre dyrkningssystemer i Jydske Lov. Fortid og Nutid XXXI, 2, 1984.
Kusk, J.: Tvillingsogne af Geest og Marsk: Sneum og Tjæreborg I-II, 1972 og 1977, Esbjerg.
Andersen, V.: Udskiftningen i Riberhus amt. Fra Ribe Amt XVIII-II, 1973 (1974).
Hastrup, F.: Danske Landsbytyber, 1964, Århus.
Pedersen, H.: De danske Landbrug 1937 (1975) København.
Siemen, P.: 1987: Huse fra tidlig middelalder i Ribe Amt, Meta 1987, 1-2.
Siemen, P.: 1988: Grave og bebyggelser fra ældre jernalder på kanten af Tjæreborgmarsken. Mark og Montre 1988.
Siemen, P.: 1989: Den middelalderlige bebyggelse i Esbjerg området. Mark og Montre 1989.
Siemen, P.: 1990a: Bebyggelsesstrukturer øst for Esbjerg. Mark og Montre 1990.
Siemen, P.: 1990b: Toftegrænser i det middelalderlige Allerup. Mark og Montre 1990.
Porsmose, E.: De fynske landsbyers historie i dyrkningsfællesskabets tid. Odense 1987.
Porsmose, E.: Den regulerede landsby, Odense University. Studies in History and social science, vol. 72.
Ridderspore, M.: Settlement Site – Village Site Geogr. ann 70B (1), 1988.
Kühn, H. J.: Eine Siedlung des Frühen und des hohen Mittelalters bei Schüby (Kreis Schleswig Flensburg). Berichte der Römisch-Germanischen Kommission 67, 1986.
Myrvoll, S.: The Trade in Eidsborg hones over Skien in the Medieval periode. JSKOS 5, 1985.

Red – hvad reddes kan!

– et skattefund fra 1600-tallet

Af ANNEMARIE KRUUSE

Stedet er Urup ved Grindsted, *året* 1660 og *manden* Bendix Nordby – ejer af herregården Sønder Urup.

»Først kom fjenderne – dvs. svenskerne – og overfaldt mig, og jeg måtte være dem undergivet i ét år og ti uger og måtte give dem mere end et halvt tusinde rigsdaler i rede penge. Desuden tog de bort alt mit korn og hø og bortførte det til lejren, med mere af mit gods. Da jeg så var blevet dem kvit, og de blev jaget ud af Jylland, kom Brandenburgerne til mig. De var hårde og ubarmhjertige gæster; men af hvad regiment de var, det ved jeg ikke. De bandt og pinte mig uden al nåde, for at jeg skulle give og vise dem de penge og det sølv, som jeg ikke havde mere, hvorfor jeg ved nattetid til fods måtte rømme min gård og tage til Varde, medens jeg efterlod alt, hvad jeg havde. Derefter tog de bort af min gård alt det, jeg havde af heste, får og alt levende kvæg samt korn og alt andet gods og boskab i gården. Og eftersom jeg derefter ikke havde noget i gården og heller ikke kunne holde hus der, fordi det var øde og nedbrudt, måtte jeg være på andre steder mere end et år, så jeg nu ikke har fået en kærv korn, hverken sæd eller høst, siden fjenderne kom i landet.«[1]

Ordene stammer fra en rapport Bendix Nordby udfærdigede om sine oplevelser i krigsårene 1657-60; hvor svenskekongen Karl Gustav drog hærgende gennem Jylland, og siden foretog det dristige træk at føre sin hær over isen på bælterne.

Stedet er København, *året* 1683 og *manden* Christian V – konge af Danmark. I sin Danske Lov præciserer han en af reglerne fra Valdemar Sejrs Jydske Lov (1241): »Guld og sølv, som findes enten i høje eller efter ploven, eller andetsteds, og ingen kender sig ved, og kaldes Danefæ, det hører kongen til og ingen anden.«

I 1752 bliver Danefæbegrebet udvidet til også at omfatte sager af »nogen rarhed« – hvilket ikke har noget at gøre med stærke sager i flasker!; men ganske enkelt betyder sjældne ting. Endvidere tales der nu om en godtgørelse til finderen.

Stedet er Krogager ved Grindsted, *året* 1990 og *manden* Kristian Hansen – Grindsted Museums arkæologiske medarbejder gennem mange år. I en fundrapport til museet skriver han:

»Den 6. juni 1990 blev jeg bedt om at se på potte-

Fig. 1. Fundet vakte en del opmærksomhed i pressen. Her er museets medarbejder Jytte Clausen og Annemarie Kruuse fotograferet til Vejle Amts Folkeblad med de to ubeskadigede krukker fra udgravningen. Krukken th. viste sig at indeholde beg. Foto: Palle Pedersen.

Fig. 2. Kristian Hansen med tinkruset, han blev opmærksom på, da han så lågknoppen stikke op af mosedyndet. Foto: Palle Pedersen.

skår, som man var stødt på under gravearbejdet ved det nye renseanlæg i Krogager. På stedet var der på et område ret mange lerkarskår og benknogler og løse tænder, lidt vest derfra bemærkede jeg i et vandhul kanten af en tinkande. Jeg gravede den fri af tørvedyndet, hvor den stod næsten lodret med lille hældning mod vest. Jeg åbnede forsigtigt kanden, den var halvfuld af vand og lidt mudder i bunden, jeg tømte den langsomt, men den indeholdt kun nævnte vand og mudder. Jeg afmærkede stedet og kørte hjem med kanden. – – –« Anledningen til Kristian Hansens besigtigelse, var en opringning fra en årvågen rendegraverfører Henrik Hansen, der under planeringsarbejde ved et nyt kommunalt rensningsanlæg, havde observeret mange store skår af det for egnen karakteristiske sortbrændte lertøj.

Det blev nu Grindsted Museums lod at sammenføje de tre ovennævnte oplysninger.

Efter at have set den omtalte »tinkande«, stod det klart for os, at det drejede sig om et usædvanligt smukt og velbevaret lågkrus fra 1. halvdel af 1600-årene.

Da der i de efterfølgende dage yderligere dukkede en tintallerken og en helt intakt sortgodskande op på lokaliteten, blev det besluttet at foretage en undersøgelse af fundstedet, selv om det var stærkt forstyrret af anlægsarbejdet. Da der nu var tale om et muligt »skattefund«; blev devisen for denne undersøgelse »Red – hvad reddes kan!«.

Det lårdybe mudder på stedet blev gennemsoldet af hænderne på et hold unge projektansatte med et stort gå-på-mod for, om muligt, at finde flere hele genstande.

Desuden lånte Kristian Hansen en metaldetektor på Skjern – Egvad Museum, og afsøgte et stort område omkring fundstedet, med henblik på at lokalisere yderligere metalgenstande – selvfølgelig allerhelst mønter, der ville være en stor hjælp til datering af fundet.

Da kampagnen var afsluttet, stod der i Grindsted Museums kælder adskillige æblekasser fulde af skår, de ovennævnte tinsager samt et lille trefodet lerkar med et mærkeligt udseende indhold.

I løbet af vinteren blev skårene rensede og en del af dem samlet til næsten intakte kar.

Tinnet blev konserveret og indholdet i det lille kar analyseret på Konserveringscentret i Ølgod.

I sommeren 1991 blev dele af fundet udstillet på Grindsted Museum, inden det blev sendt til København.

Guld og sølv blev det ikke til; men »rare sager« – og dermed Danefæ – dét er der tale om!

Dette indebærer, at Nationalmuseets medarbejdere skal undersøge fundet, fastsætte en dusør til finderen (i dette tilfælde rendegraverføreren); og endelig skal det afgøres om fundet kan deponeres i Grindsted og udstilles i museets permanente samling, sammen med andre skattefund fra egnen.

Fundet består af følgende genstande: Et lågkrus af tin (h. ca. 25 cm), med indgraverede mønstre på låg og fod. Kruset er velbevaret.
En tintallerken (diam. ca. 18 cm), på bagsiden er indridset »PC«, »PK« samt et bomærke der ligner et omvendt S, lodret gennemskåret af en nedadpegende pil (kan måske tolkes som et P over et C, sammenholdt af pilen).
Begge tingenstande bærer mestermærker.
En ca. 20 cm høj trefodet kande og et lille (ca. 7 cm højt) rundt, trefodet kar med én lodret hank; begge af sortgods og fuldkommen ubeskadigede.
Enkelte trægenstande, bl.a. et fragment af en tøndestav og en større aflang uidentificeret genstand med gennemboringer og brud på endefladerne (fra plov eller træktøj ?).
Lemmeknogler, kæber og tænder fra gris, okse og hest? (materialet er endnu ikke analyseret).
Om skårmaterialet kan på nuværende tidspunkt siges flg.: Skår af én stor næsten intakt jydepotte (diam. 25 cm.). Dele fra mindst tre glasserede stjertpotter af rødbrændt ler. Skår fra stjertpotte af sortgods.
Fragmenter af glasserede drejede tallerkener med begitningsdekoration.

Stjerte fra kraftige jydepotter eller pander.
Skår med klinkningshuller.
Hankene fra to meget store sortgodsgryder.
Mange af hankene/ørene er vinkelformede og har været anbragt lodret på karrene. Lignende ører ses på samtidige malmgryder fra andre fund.
På størsteparten af skårene sidder fastbrændte madskorper. Endelig kan det nævnes, at indholdet i det lille sortgodskar viste sig at være beg.

Som nævnt var »udgravningen« usædvanlig; men det kan med sikkerhed siges, at genstandene blev fundet samlet indenfor et område med en radius på ca. 2,5 – 3 m, ca. 0,80 m under den samtidige moseoverflade.

Som bund var anbragt forskellige itubrudte trægenstande og det hele har været dækket af kvas, der under udgravningen manifesterede sig som et rodet lag af velbevarede grene. Fundlokaliteten har været et ideelt gemmested, da det er beliggende i et meget sumpet område, hvor to små åer løber sammen.

Det dybe våde dynd har betydet, at ingen uvedkommende (»ven« eller fjende) har haft anledning til at opdage de gemte ting i utide.

Det må formodes, at depotet er anbragt om vinteren, mens moseoverfladen var frossen. At det er gået stærkt, vidner den primitive bund- og overdækning om.

Desværre er foråret (og dermed tøvejret) kommet ejeren i forkøbet, og hele herligheden er sunket ned i dyndet; hvor det har ligget upåagtet i mere end 300 år.

Tilbage står nu spørgsmålet HVEM gemte disse ting, HVORFOR og HVORNÅR?

Hvem ejeren var prøver indgraveringerne på tintallerkenens bagside at fortælle os. Måske er det muligt at spore »PC«/»PK« i en skatteliste eller i godsejerens jordebog. Kirkebøger findes ikke så langt tilbage og Matriklen fra 1683 har dem ikke med.

Der kan være flere grunde til at tingene ikke blev hentet af den retmæssige ejer.

Enten er han død af udhungring og sygdom som følge af krigen, eller også har den »pest« (plettyfus) der fulgte i dens kølvand, gjort det af med alle, der har haft kendskab til den gemte »overlevelses-forsikring«.

Grunden til at forsøge at gemme dyrebare ejendele, fremgår klart af Bendix Nordbys beretning.

Først drog fjenden (svenskerne) hærgende gennem området og tog kostbarheder, penge samt mad og foder til de tropper, der belejrede Fredericia. Desuden konfiskeredes tin – og messinggenstande, da disse kunne bruges til kanonstøbning.

De omtalte brandenburgere, der fulgte efter svenskerne var, sammen med polakker, allierede lejetropper, der for så hårdt frem, at hele landsbyer lagdes øde – det var også med disse tropper at plettyfussen blev bragt til den i forvejen stærkt svækkede befolkning.

Ved krigens slutning var Midtjylland totalt forarmet.

Omkring Krogager har omtrent 28% af gårdene ligget øde hen. Fra præsteindberetninger vides det, at hver eneste gård i Grindsted sogn i gennemsnit

Fig. 3. Tinkrus og tallerken efter konservering på Konserveringscentret i Ølgod. Foto: Rita Fredsgaard Nielsen.

Fig. 4. Udsnit af tallerkenens bagside med ejermærke. Foto: Palle Pedersen.

havde mistet 2 heste, 6 kreaturer, 35 får, geder og svin, 3 tønder korn og mindst 17 rigsdaler. Således var der i 1660 ikke ét stykke kreatur tilbage i Grindsted.

Det er med denne baggrund in mente, man skal vurdere de forholdsvis ydmyge hverdags-brugsgenstande i fundet som en »skat«.

At have f.eks. sædekorn (rug, boghvede, byg), salt, tørret/røget kød, ølgær, smør, honning, tørrede kalvemaver til osteløbe har betydet LIVET under disse omstændigheder; at tinsagerne også er blevet gemt af vejen, er sandsynligvis af sekundær betydning i dette tilfælde!

Begen fra det lille kar vidner i hvert fald om, at ejeren har forsøgt at redde hvad reddes kunne af de ting han skulle bruge for at få hverdagen til at fungere igen.

Vi håber, at analyser af karrenes indhold kan bekræfte denne teori.

En endelig datering af fundet er endnu ikke foretaget. Mestermærkerne på tingenstandene skal identificeres og skårmaterialet skal gennembearbejdes.

Tingenstandene kan dog umiddelbart relateres til et fund fra Hørløkke vest for Haderslev. Dette består af gryder, stager, krus og andre genstande af tin, malm, messing og jern. Fundet kan møntdateres til at være nedgravet enten under Torstenssonfejden i 1644 eller under Karl Gustavs felttog i 1657-60.[2]

Endelig kunne vi have det held, at finde PC/PK i en samtidig skriftlig kilde, og derigennem måske erfare noget om deres skæbner, og om hvorfor dé ikke reddede deres skat hjem!

Annemarie Kruuse, museumspædagog Grindsted – Vorbasse Museum.

NOTER:

1. Erik Kjærsgaards Nye store Danmarkshistorie, 1989. Bd. 7, s. 131.
2. P.V. Glob: Danefæ. Nationalmuseet 1980. Fund nr. 34.

To højgravere fra Sydvestjylland

Af Palle Siemen

Det er 100 år siden A. P. Madsen fremlagde artiklen *»Undersøgelser i Ribe Amt med særligt hensyn til Stenalderen«* i Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1891 – den første systematiske gennemgang af enkeltgravskulturen. Men allerede inden var kulturen kendt fra de mange løsfundne »Øxehamre« eller stridsøkser, som enkeltgravskulturens mest karakteristiske oldsagsform kaldes i dag.

I 1881 undersøgte fuldmægtig cand.jur. P. Rosenørn fra Ringkøbing og distriktslæge Aug. Thierry fra Videbæk nogle gravhøje i Nørre Vium sogn. En af højene – *Ulvehøj* – indeholdt en enkeltgrav fra stenalderen med nogle ravperler og et lille retvægget lerbæger. Resultatet af undersøgelsen var erkendelsen af høje, med *». . . en fra de hidtil fundne stenalderhøje ganske afvigende karakter«*. Året efter udgravede arbejdsmand Hans Jensen en gravhøj på matrikel 11c i Vejen og fandt en ø-v orienteret aflang stensætning med bunden brolagt og små sten. Gravgodset bestod af et par stridsøkser. Graven er en såkaldt rammegrav med bundbrolægning og er karakteristisk for Ribe Amt.[1]

De første mere omfattende undersøgelser blev foretaget i juli og september 1889 af Kaptajn A. P. Madsen for Oldnordisk Museum og »Den Antiquariske Samling i Ribe« ved Adjunkt Lassen. I Aal og Billum sogne udgravedes 21 høje, hvoraf ca. halvdelen var fra enkeltgravstid. I 1890 blev der undersøgt et større antal høje i Skads. Af 51 høje kan 32 henføres til enkeltgravskulturen, mens 8 høje indeholdt bronzealdergrave. I 11 høje fandtes ingen daterbare anlæg, 4 af disse høje indeholdt dog sekundære urnegrave. I samme udgravningskampagne udgravedes en del små høje fra begyndelsen af jernalderen.[2] Dertil kommer en sekundær jordfæstegrav fra ældre germansk jernalder, som Madsen fejlagtigt placerede blandt stenaldergravene.[3]

Fig. 1. A.P. Madsen i felten: her formentlig i forbindelse med udgravning af en skaldynge. Foto: Nationalmuseet.

Fig. 2. A.P. Madsen i midten med mørkt tøj og lys hat, sammen med andre arkæologer og medhjælpere, antagelig på samme lokalitet som figur 1.

1890-udgravningerne foregik omkring Korskroen, dog med en enkelt undersøgelse ved Sønderskov. Udgravningerne i 1891, hvor både Madsen og Larsen var tilstede foregik flere steder omkring Esbjerg.

I Guldager sogn blev der udgravet 10 høje ved Nygård, og ved Kjersing i Brøndum undersøgtes 44 høje.[4] Øst for Esbjerg undersøgte Madsen og Larsen 7 høje i Tjæreborg samt 10 små høje – en del af et Tuegravfelt på matr. 6 af Krogsgård.[5]

I Madsens beretning fra 1891 over undersøgelser i Tjæreborg sogn nævnes ved Tremgaard 3 høje, hvoraf 2 blev undersøgt, mens *»Den tredie Høi ved Tremgaard, var meget ødelagt og da det syntes som om Bunden i Midten af Høien var naaet, blev her ingen Undersøgelse foretaget«*. Nævnte høj blev undersøgt i 1985 og udgravningen viste med al tydelighed, hvad der var sket med højen. Tværs over denne var der gravet en ca. 1 m bred nordvestsydøst orienteret grøft, som var udvidet til et uregelmæssigt hul midt i højen. Forstyrrelsen er uden tvivl sporene efter en meget systematisk gennemgravning af højen efter oldsager foretaget af en hidtil ukendt mand. Systematikken og placeringen i Tjæreborg antyder imidlertid, at udgraveren må være en af de første »professionelle højgravere« formentlig »Iver fra Bramming«, som han blev kaldt af Madsen.

Ved undersøgelsen af højen i 1985 viste denne sig endnu at indeholde bevarede anlæg og oldsager. Højen var omtrent 3 m høj og næsten 30 m i tværmål og var opført i 4-5 faser. Centralt i denne formodede bronzealderhøj lå en fuldstændig enkeltgravshøj i 2 faser. Den yngste fase var forstyrret af gravningen i 1890'erne, men rester af gravgods var endnu bevaret, idet et lille retvægget bæger var skåret igennem ved den nv-sø gående søgegrøft og resterne sad stadig væk i urørt højfyld. Den ældste højfase var næsten uforstyrret og dækkende over en meget flot enkeltgrav fra den tidligere del af enkeltgravstid. Der er tale om en såkaldt cirkelgrav, dvs. en cirkulær undergrav med fladbund. Graven var yderligere omgivet af en ringgrøft og dækket af en lav høj med tæt lodretstillede randsten og en randstenkrave. I graven fandtes sporene af den døde i form af et fedtet lag; disse spor viste at den døde havde været placeret på højre side med optrukne ben og hovedet i vestlig retning. Gravgaverne bestod af stridsøkse, tyndbladet flintøkse, 2 ravskiver og 2 flækker.[6]

Det følgende bliver ikke en gennemgang af udgravningsresultaterne, men derimod en biografisk skitse af de 2 hovedpersoner i forbindelse med udgravningerne af en lang række høje i Sydvestjylland: Kaptajn A. P. Madsen og husmand Iver Hansen.

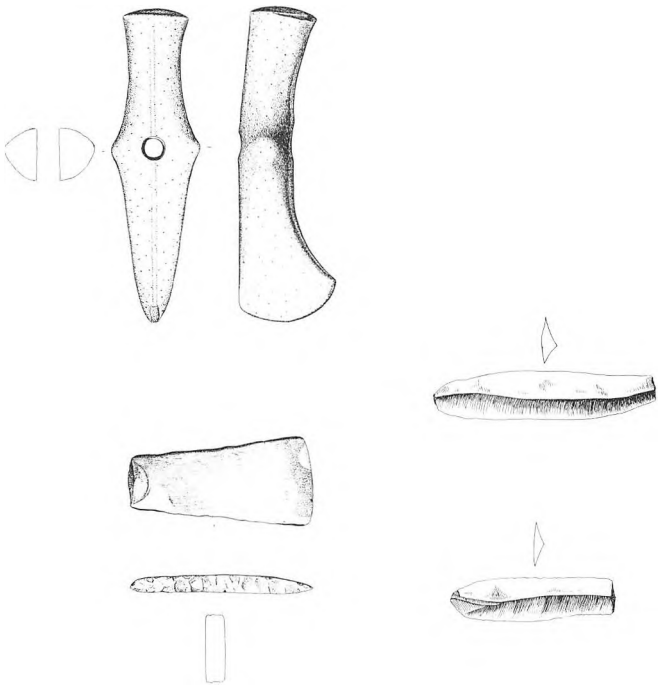

Fig. 3. Gravegravere fra centralgraven som gravrøveren ikke nåede ned til. 1:4. Tegn: Steen Ibsen Andersen, 1985.

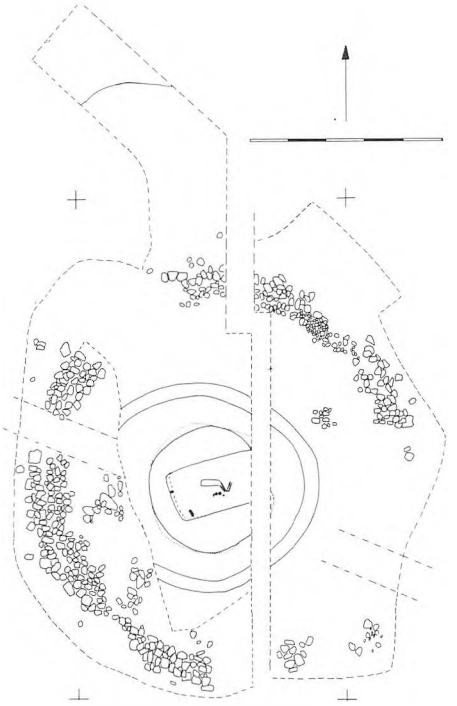

Fig. 4. Den centrale begravelse i Tjæreborghøjen med »cirkulære gravgrube«, tinggrøft og randstenskrave. Del. P. Siemen.

Kaptajn Madsen – Andreas Peter til fornavne – blev født 22/12 1822 i København.[7] Han var oprindelig uddannet som maler og blev svend i 1841. I nogle år virkede han indenfor sit fag – dekorationshåndværket – men begyndte efter nogle år på kunstakademiet og vandt i 1846 »den lille guldmedalje«. Samme år udstillede A. P. Madsen på Charlottenborg og vakte opmærksomhed med sine dyrebilleder. I denne periode deltog Madsen som dekoratør ved udsmykningen af Thorvaldsens Museum, som blev opført i årene 1846-50.

I 1848 meldte A. P. Madsen sig som frivillig i den Slesvigske krig og blev samme år udnævnt til løjtnant. Ved træfningen i Ullerup nordvest for Dybbøl den 6. april 1849 blev A. P. Madsen såret, men kunne dog året efter deltage i slaget på Isted hede og ved Frederiksstad. I forbindelse med indsatsen ved disse kampe vandt A. P. Madsen ridderkorset. Mellem den første og anden Slesvigske krig virkede Madsen med officers karakter, som korttegner og deltog også i 1864, hvor han blev forfremmet til kaptajn. Mellem krigene kunne Madsen i perioder dyrke sit håndværk og udførte vægmalerier i Landbohøjskolens foredragssal og i det tidligere »Zoologisk Museum« i Krystalgade i København.

A. P. Madsens kunstneriske virke begyndte for alvor i 1846 med udstillingen på Charlottenborg og »den lille guldmedalje«. I tiden 1846-1905 udstillede Madsen 49 gange på Charlottenborg. Han vakte opmærksomhed med sine dyrebilleder, blandt andre »Køer i et Vænge«, der købtes af »Den kgl. Malerisamling«. Og som arkæologen Hans Kjær skriver i en nekrolog i Berlingske Tidende 27/9 1911, var det i datiden rigtigt, at ». . . *hans elskværdige gengivelse af husdyrene havde mange Venner og vandt påskønnelse blandt publikum*«, og hans billeder blev da også benyttet i en række håndbøger i zoologi og husdyrbrug. A. P. Madsen yndede disse tegninger og raderinger, som var en vigtig indtægt i en lang årrække.

Interessen for oldtiden fik A. P. Madsen tidligt og havde allerede i 1859 en forholdsvis stor oldsagssamling; denne var bogført i en lille lommebog, der ligesom samlingen befinder sig på Nationalmuseet.

Madsens interesse for oldtid, hans evne til at tegne et mindesmærke i landskabet så karakteren bevaredes, bragte ham i kontakt med Oldnordisk Museum – senere Nationalmuseet. I 1863 publiceredes den første afhandling »*Treenhøi og Kongehøi Fund. Vamdrup Sogn, Andst Herred. Ribe Amt*«. Denne er et særskilt aftryk af Madsens senere »*Afbildninger af danske Oldsager og Mindesmærker*«, der udkom i 3 bind i årene 1872-76. Senere udkom et andet stort værk »*Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark*« i 2 bind, 1896-1900. I samme periode er Madsen også aktiv som illustrator i andre værker, blandt andet den klassiske »*Affaldsdynger fra Stenalderen i Danmark*« fra 1900. I 1889 kom A. P. Madsen på finansloven på anmodning af »Oldnordisk Museum«, der gerne ville have ham tilknyttet som fast illustrator af både oldsager og anlæg. Madsen kom således til at deltage i og forestå en lang række udgravninger. Madsens evner som korttegner blev også vigtig, idet han fra 1891 foretog

registrering af fortidsminder i forbindelse med herredsberejsninger, hvor museets embedsmænd og »freelance« arkæologer gennemrejste landet i en kortlægning af fortidsminderne.[8]

Både udgravninger og herredsberejsninger foregik efter en nøje planlægning, hvorved Nationalmuseets midler blev udnyttet maksimalt og de enkelte udgravningsledere flyttede således rundt fra udgravning til udgravning afbrudt af perioder med berejsninger i sommerperioden.[9]

Eksempelvis kan det nævnes, at Madsen efter anmodning fra Nationalmuseet den 13/2 1893 meddelte, at han kunne afsætte 4 måneder til det arkæologiske arbejde. Sommeren det år arbejdede Madsen med berejsning og udgravninger i Øster Horne herred i Ribe Amt. Ud fra Madsens brevrapporter til Nationalmuseets direktør Sophus Müller, kan eksempelvis ses, at Madsen den 26. juli boede i Ølgod men, at han i den efterfølgende tid formodede, at han ville komme til »at forandre opholdssted her i herredet«.

Madsens engagement i udgravningerne bestod i planlægningen af disse og i registreringen af det fremkomne materiale. Den almindeligste fremgangsmåde var for Madsen, at han indlogerede sig på en kro og forestod udgravninger i omegnen. Efter udvælgelsen af egnede høje m.v. blev der hyret lokal arbejdskraft i form af husmænd og bønderkarle, som havde en forholdsvis rolig tid i sommerperioden, hvorefter udgravningen blev igangsat. Der blev normalt udgravet flere høje ad gangen og i et højt tempo. På 5 dage udgravedes i 1897 således 18 høje i Guldager, denne gang ved Madsen såvel som Lassen.

Udgravningsmetoden bestod i åbning af felt i midten af højen, fortsat gravning i spadestik i en »vandret flade« indtil oldsager, anlæg eller højbunden blev fundet. Metoden betød at grave uden sten eller oldsager i det store hele ikke blev erkendt med mindre de aftegnede sig tydeligt i undergrunden og, at grave uden sten blot registreredes ved deres gravgods. I de tilfælde, hvor der fandtes sten o.l. i forbindelse med oldsager lavede Madsen almindeligvis et hurtigt rids af anlægget med enkelt mål i fod og tommer. Fra 1893 og frem bliver angivelserne i meter, idet Nationalmuseet samme år begyndte en stor udgravningskampagne, og i denne forbindelse indførte et moderne og standardiseret udgravningssystem skabt af figurmaler og docent, cand.polyt. G. V. Blom (1853-1942), med fast tegneforhold i 1:50 og nivellering.[10]

Madsen var på trods af sin alder en arbejdsom mand med lange arbejdsdage og var aktiv ind i vort århundrede med udgravninger af 5 høje så sent som i 1904 ved Heager i Øse sogn. I de sidste år var Madsens helbred ikke det bedste og den 26/9 1911 dør Madsen i Snekkersten, København.

Iver Hansen er den sværeste person at indkredse, idet vi kun ved ganske lidt om ham og stort set kun via hans konfrontation med Nationalmuseet.

Iver Hansen er født i 1860 eller 1861 formentlig i Trøstrup ved Herborg i Vorgod-Herborg sogn i Ringkøbing Amt.[11] I 1890 boede han i Roust og folketællingen fra samme år oplyser, at han var husfader og gift med Ane Katrine Mogensen fra Slesvig. De havde 4 børn på 6, 5, 4 og 1 år. Børnene var

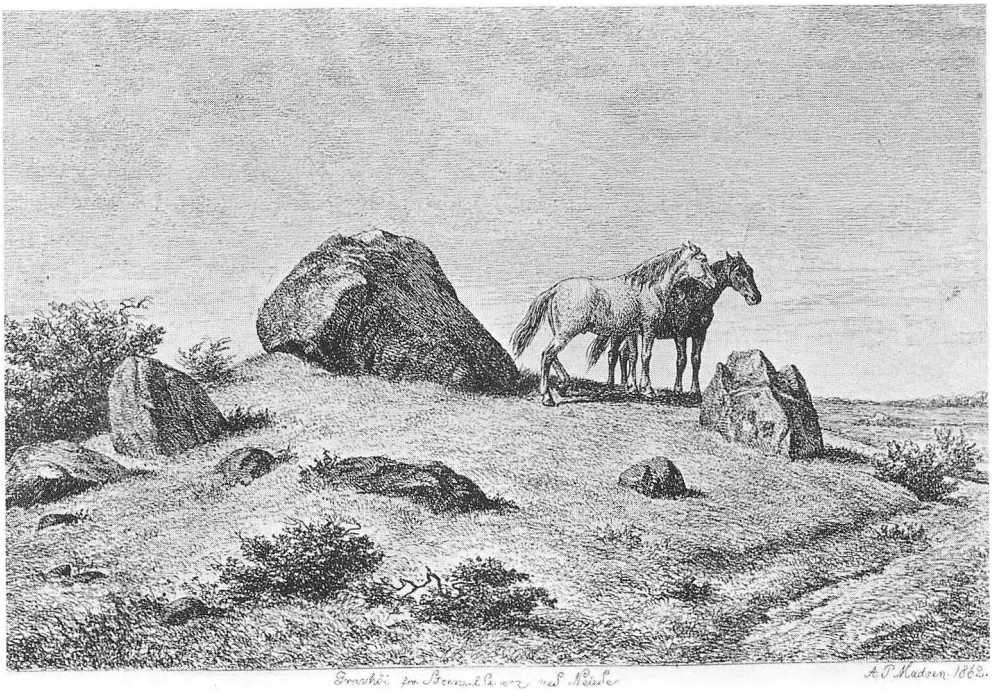

Fig. 5. »Gravhöi fra Steenalderen ved Neide« Tegning af A.P. Madsen 1862.

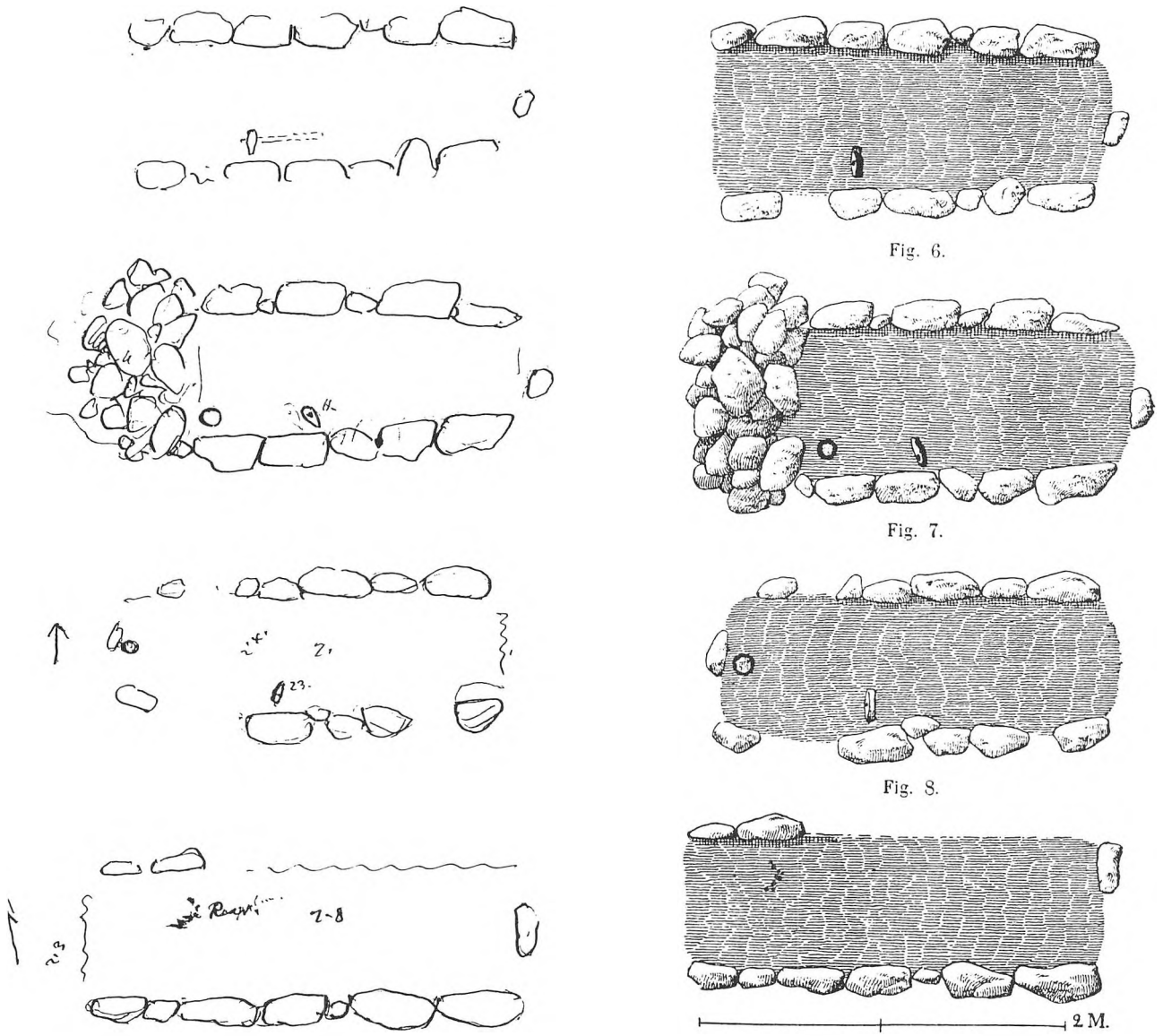

Fig. 6. Eksempler på Madsen karakteristiske optegningsmåde fra hans lommebog ved Skadsudgravningerne og de samme grave fra publikation i Aarbøger.

alle født og døbt i forskellige sogne i nævnte rækkefølge: Lunderskov, Staglund, Esbjerg og Grimstrup. Roust ligger i sidstnævnte sogn.

Et par år senere flyttede Iver Hansen og familie til Tømmerby mellem Esbjerg og Bramming, hvor han i 1892 sendte oldsager til Nationalmuseet og året efter til private samlere. I slutningen af 1893 forsvinder Iver Hansen ud af Kildematerialet, hvilket uden tvivl skyldes, at A. P. Madsen dette år fremskaffede 2 lodsejeres erklæringer om, at Iver Hansen havde optrådt som repræsentant for Nationalmuseet. Der blev herefter rejst en bedragerisag og optaget forhør, men interessant nok blev der ikke rejst tiltale. Det ser imidlertid ud til, at det offentliges truende holdning over for Iver Hansen har haft en effekt, for i 1901 kan A. P. Madsen i forbindelse med Vorbassefolkenes højgravninger skrive: *»Jeg fik dog til slut stoppet Iver på Bramming-egnen«.*[12]

Iver Hansen har i 80'erne levet en omskiftelig tilværelse og formentlig virket som arbejdsmand ved de mange anlægsarbejder i forbindelse med Esbjerg havn og by samt baneanlægget. I 1889 deltog han i sommeren i A. P. Madsens udgravninger i Aal og Billum sogne og året efter var Iver Hansen aktiv i sommerens udgravninger i Skads. Ved numrene 1098-1133 i Museumsprotokollen fra Den Antikvariske Samling i Ribe anføres at de *»Ere fundne og indleverede af Husmand Iver Hansen i Roust, der som Arbejdsmand havde deltaget i Captain Madsens Udgravninger omkring Korskroen i Sommeren 1890. Efter Captainens Afrejse udgravede han på egen Haand og uden Ribe Samlingens Vidende en del Høje i Brøndum og Skads sogne og kom saa hen paa Forsommeren og tilbød Sagerne til Samlingen her som ogsaa erhvervede hvad han havde, men samtidig opfordrede ham til at standse med Gravningen«.*

Noget kan tyde på, at Iver Hansen ikke fuldstæn-

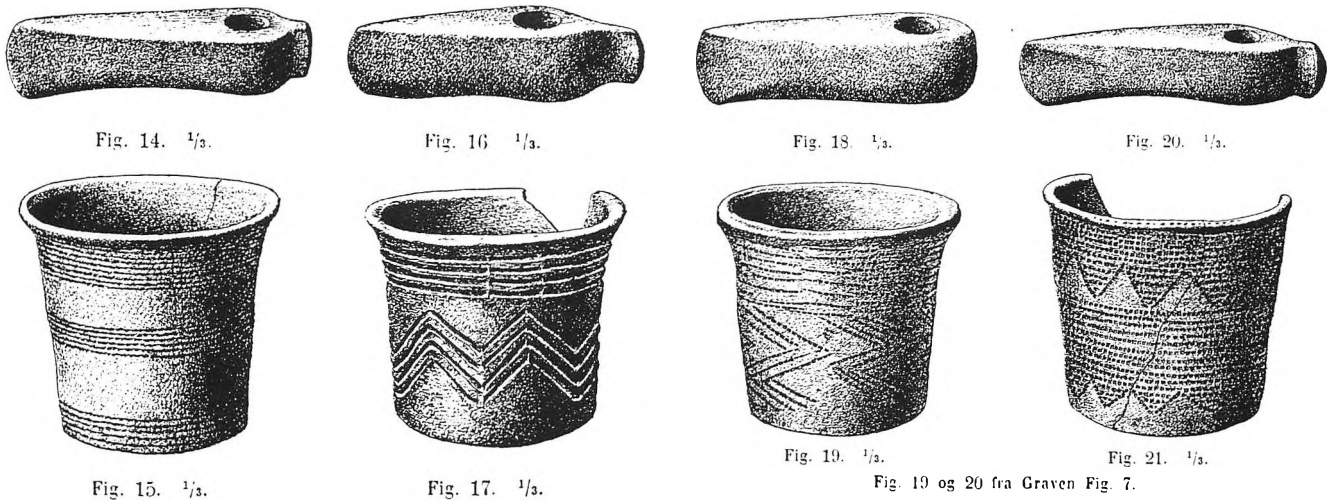

Fig. 7. A.P. Madsen blev som nævnt benyttet meget som illustrator i arkæologiske værker; De her fremlagte eksempler på hans fremragende illustrationer er fra hans egen artikel i Aarbøger.

digt har mistet forbindelsen til Den Antikvariske Samling, idet han tilsyneladende er arbejdsmand ved Lassens udgravninger af et større antal høje i Lindknud sogn i foråret 1892. I et brev fra 1892 til samlingens leder købmand Termansen, nævner Lassen kort hvad der er fundet i de enkelte høje, men omtaler også, at *»Iver anser den ene for en Kvindegrav paa Grund af den langagtige Form«*. Ud over dette nævnes i forbindelse med 3 små høje på Th. Thomsens mark at: *»Det var Iver der viste ham dem . . ..* Formaningerne fra Den Antikvariske Samling havde imidlertid ikke den ønskede effekt, hvilket uden tvivl skyldes det hastigt fremkomne marked for afsætning af oldsager, og det blev grundigt gødet af Sophus Müller's stejle holdning over for disse »bondegravere«, men også noget uforståelige kurs over for

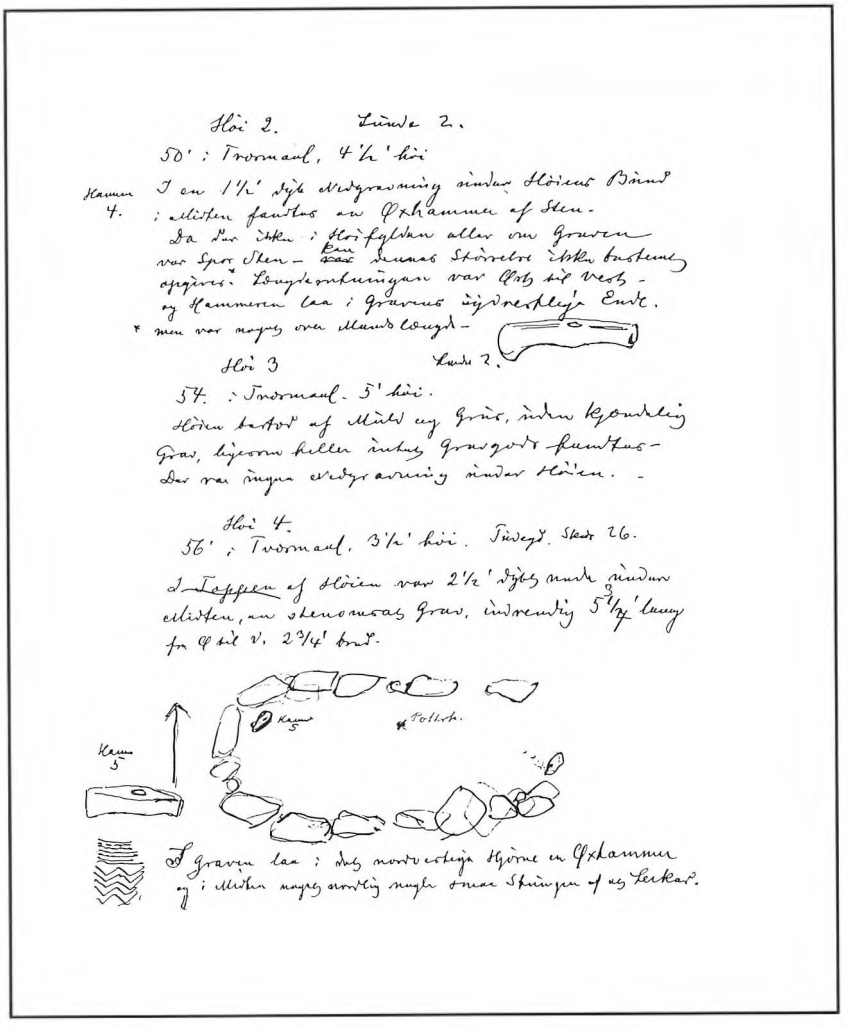

Fig. 8. Tekstside i A.P: Madsens lommebog fra Skadsundersøgelserne 1890.

Fig. 9. Størstedelen af Iver Hansen's oldsagssending til Mikkelsen eksistere stadigvæk i studiesamlingen på Hollufgård »Fyns Oldtid«.

provinsmuseerne[13] og gennem den indsamlingspolitik, som blev praktiseret i disse og mange år frem. Holdningen til Nationalmuseets indsamlingspolitik fremgår også af Lassens brev til Termansen, hvor Lassen informerer om fund af 3 ravperler: *»sende vi dem til København, faa vi dem Pokker ikke igen«.*

I juni 1892 indsendte Iver Hansen en samling ravperler til Nationalmuseet og var på dette tidspunkt flyttet til Tømmerby. Museet sendte et spørgeskema til Iver Hansen, som opførte at ravperlerne var fundet i en »undergrav«. Det indsendte materiale er fra Aike ved Gørding. En måned senere indsendte Iver Hansen atter en samling ravperler til Nationalmuseet, som imidlertid svarede, efter at have indhentet oplysninger om indsenderen hos A. P. Madsen, at museet ikke oftere ønskede at modtage oldsager og at andre museer heller ikke ville gøre dette. Sidst nævnte fund er fra Smedegård ved Bramming.

De to fund Iver Hansen indsendte til Nationalmuseet viser, at han i denne periode opererede i Bramming og Gørding, hvor et stort antal høje ved registreringen få år senere havde de karakteristiske huller i toppen efter udgravningen. At Iver Hansen netop fortsatte i området, hvor han muligvis var beskæftiget ved udbygningen af Bramming, som netop i disse år oplevede en eksplosionsagtig vækst, vidner en række fund om i Christian Mikkelsens samling. Denne befinder sig idag på »Fyns Oldtid« på Hollufgård.

Da Iver Hansen flyttede til Tømmerby har han formentlig fået kontakt med læge Fenger fra Bramming. Fenger var foruden læge, teglværksejer og jordspekulant i såvel Esbjerg som Bramming og gik på grund af sidstnævnte konkurs omkring 1902-03. Ud over dette var Fenger en virksom oldsagssamler og havde forbindelse med andre med samme interesse.[14]

I et hastigt nedskrevet brev inden en togafgang skrev Fenger til *»Hr. Apotheker* – angivelig identisk med Apoteker Chr. Mikkelsen Petersen i Odense – at *»Iver Hansen er vendt hjem med en stor Fangst. De modtager et mærkeligt brev fra ham. Han har 19 hamre, en Cylinder ca. 1½" i Diameter med hul igjennem ca. 2" høj, 1 kile, ca. 50 Perler, et Bronzesværd i 2 stykker 18" og 6" lange. 1 Stykke af en Skede (Brudstykke) med Nitter, en lille Skede (Brudstykke) med lædersnore, . . . alt dette tilbyder han for 80 kroner«.* Den 26/6 1893 modtog Mikkelsen-Petersen så omtalte brev, hvori oldsagerne tilbydes til en pris på 100 kr.

Apoteker Mikkelsen var en kendt oldsagssamler og købte fra 1870 og frem, oldsager i tusindvis. Han overlod i 1909 sin samling til Fyns Stiftmuseum.[15]

I Mikkelsens samling findes en større mængde fund fra Ribe amt, således såvel et bronzesværd, et cylindrisk køllehoved, en flintøkse, lidt rav og en del stridsøkser i en samlet serie med forholdsvist gode stedangivelser. Størstedelen af oldsagerne kommer fra Bramming-egnen, et enkelt gravfund er fra en høj ved Varde, mens resten er uden nærmere stedangivelse. Størrelsen af de 2 stykker bronzesværd på Hollufgård, stemmer nogenlunde med Fengers oplysninger, hvilket også er tilfældet med køllehovedet. Der synes næppe at kunne være tvivl om, at Mikkelsen købte omtalte sending oldsager.

Nationalmuseet gennemførte i november 1892 en omfattende kampagne med hensigt at værne om fortidsminderne og den massive omtale af højplyndringerne havde dels til hensigt at stoppe disse, men også det formål at skaffe penge til udgravninger. På trods af den kampagne, fortsatte Iver Hansen, som nævnt sine udgravninger i 1893 dels i Bramming og en måned senere i Ølgod, hvor han blandt andet udgravede 11 høje.[16] Hvornår

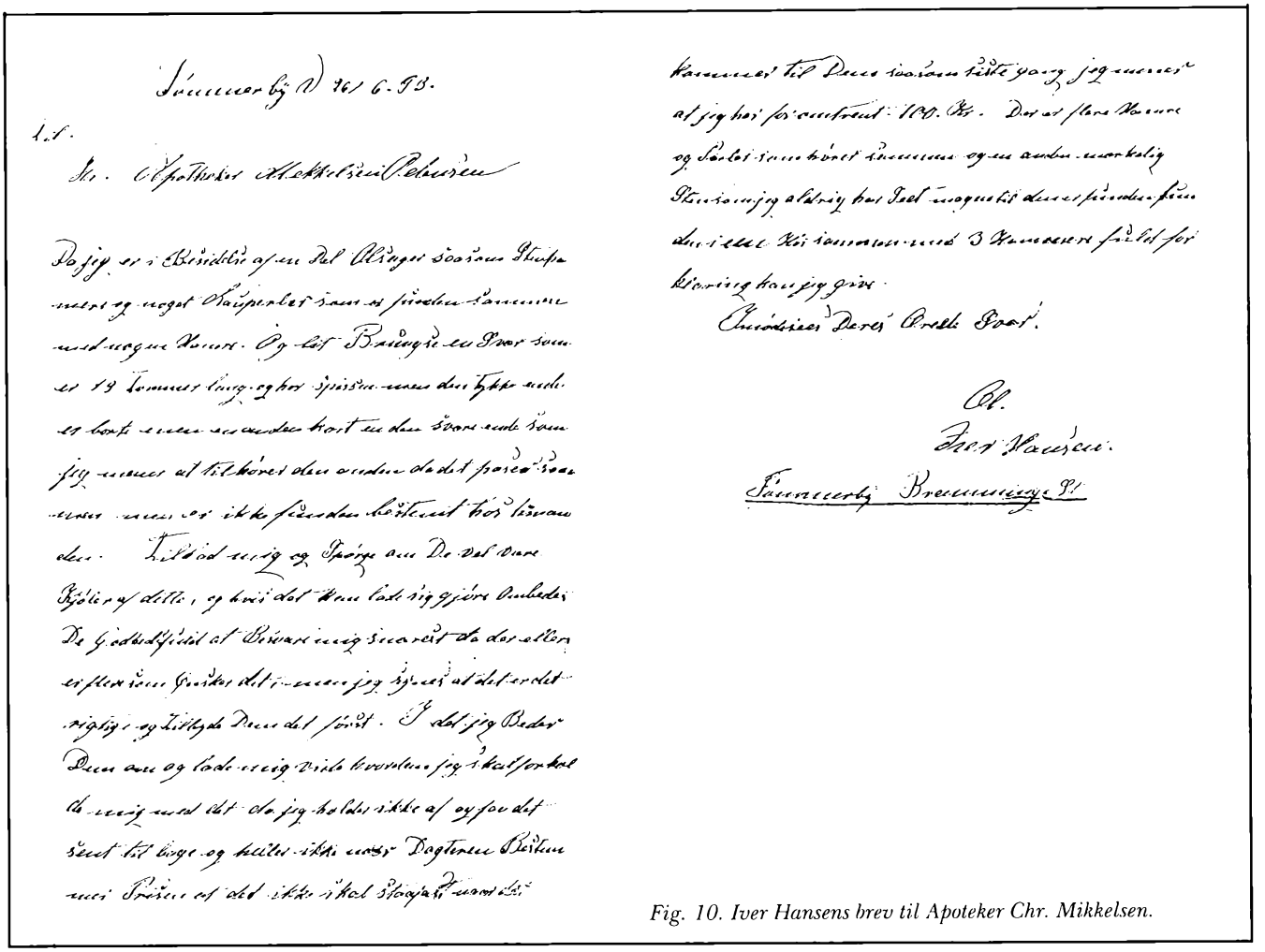

Fig. 10. Iver Hansens brev til Apoteker Chr. Mikkelsen.

Iver Hansen stoppede sin virksomhed vides ikke, men ud fra kaptajn Madsens udtalelse i 1901, må han være ophørt inden Vorbassedrengene med Søren Kjær og Niels Knudsen i spidsen, for alvor satte højudgravningerne i system.

Palle Siemen, museumsinspektør, Esbjerg Museum.

NOTER

1. Glob 1944: 6/Siemen 1986.
2. Madsens opgivelser i 1891 artiklen stemmer ikke helt overens med beretningernes opgivelser.
3. Det drejer sig om lerkar Ribe 1053 i Den Antikvariske Samling i Ribe.
4. Eriksen 1979: 5 fl.; Norling-Christensen 1943: 53ff.
5. Madsen og Neergaard 1894: 166.
6. ESM 1388, Tjæreborg; sb. 37-38, Tjæreborg Sogn.
7. Biografiske data om A. P. Madsen bygger på H. Kjær's nekrolog i Berlingske Tidende 27.11.1911 og kronik »Den arkæologiske kaptajn« den 22.12.1922, diverse leksica opslag samt Eriksen 1979: 6f og Ebbesen 1985: 66ff og 70ff.
8. Se endvidere Ebbesen 1985.
9. Denne del af artiklen bygger på Madsens indberetninger til Sophus Müller, samt oplysninger i sognebeskrivelse og topografisk arkiv.
10. Müller 1897.
11. De få biografiske data vedrørende Iver Hansen er hentet i folketællingen fra 1890, diverse kirkebøger og enkelte breve, samt Thorsen 1979.
12. Thorsen 1979: 236f.
13. I Thorsen 1979 er denne problematik beskrevet nærmere.
14. Thorsen 1979: 234 og meddelelse fra mus.insp. Peter Dragsbo, Middelfart Museum.
15. Thorsen 1980: 84f.
16. For en uddybning se Thorsen 1979.

LITTERATUR

Ebbesen, K.: Fortidsminderegistrering i Danmark 1985.
Eriksen, P.: Nygårdhøjfeltet, Mark og Montre 1979.
Glob, P. V.: Studier over den jydske enkeltgravskultur, Aarb. Nord. Oldk. Hist. 1944.
Madsen, A. P.: Treenhøi og Kongehøi Fund. Vamdrup Sogn, Andst Herred, Ribe Amt, 1863.
Madsen, A. P.: Afbildninger af danske Oldsager og Mindesmærker 1872-76.
Madsen, A. P.: Undersøgelser i Ribe Amt med særlig Hensyn til Stenalderen. Aarb. Nord. Oldk. Hist. 1891.
Madsen, A. P.: Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark 1896-1900.
Madsen, A. P. & Neergaard, C.: Jydske Gravpladser fra den førromerske jernalder. Aarb. Nord. Oldk. Hist. 1894.
Müller, S.: Udsigt over oldtidsudgravningerne, foretagne for Nationalmuseet i Aarene 1893-96. Aarb. Nord. Oldk. Hist. 1897.
Müller, S., m.fl.: Affaldsdynger fra Stenalderen i Danmark 1900.
Norling-Christensen, H.: Nye Enkeltgravsfund fra Sydvestjylland. Aarb. Nord. Oldk. Hist. 1943.
Siemen, P.: Kronologi og regionale grupperinger i jydsk enkeltgravskultur i stridsøksernes tid i Sydskandinavien ved C. Adamsen og K. Ebbesen. Arkæologiske Skrifter 1, 1986.
Thorsen, S.: »Opofrende venner og farlige fjender«. Fortid og Nutid XXVIII, 2, 1979.
Thorsen, S.: En gravplads – »som en del af vinterlønnen«. Fynske Minder 1980.

Indhold

Svend Aage Knudsen
Runestenen fra Malt sogn nu på museum 3

Leif Vognsen
En vandreblok på museum 24

Jørgen Selmer
Dahlgårds Tivoli 27

Mette Guldberg
»Hvide kul« i Danmark 34

Edith Mandrup Rønn
Åndsvageanstalten i Ribe i 1930'erne 41

Morten Hahn-Pedersen
Et skibsportræt – og historien om en storsejlers endeligt 48

Per Kristian Madsen
Theophilus Hansens tegning fra 1836 af Nørreport i Ribe 52

Svend Holm Larsen
Billedhuggeren Niels Hansen Jacobsen (1861-1941) 58

William Gelius
Sigurd Swane i Ribe 61

Claus Feveile og Stig Jensen
Metalstøberen i Vikingetidens Ribe 65

Ole Risbøl
Et særpræget fund fra Hyllerslev station 71

Palle Siemen
Middelalder i Tjæreborg og Allerup 74

Annemarie Kruuse
Red – hvad reddes kan! 84

Palle Siemen
To højgravere fra Sydvestjylland 88

